MADHABDAS CHAKRAVARTY, M.A.
OF
VIDYASAGAR COLLEGE

I. A. COURSE.

(Cantos XIII, XIV & XVI) each,	Re 1-4
mara Charitam	Re 1-
aratam	Re 1-

B. A. COURCE.

	Re 1-12
anto I.)	Re 2-4
" II.	Re 3-
" IV.	Re 1-4
antos I, II), each	Re 1-8
nto III,	Re 1-
IV.	Re 1-4
XI.	Re 1-8

History of Sanskrit Literature

नवमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

नवमाध्यायसमाप्तिः।

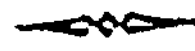
दशमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

दशमाध्यायसमाप्तिः।

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम्।

कणादसूत्रविवृते-

निर्घण्टपत्रम्।

र्णयन्ति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु । तथा हि श्रुतिः
"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यश्चैतावदरे खल्वमृतत्वम् इति" ।

"यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्" ॥

इत्यादि ।

स्मृतिश्च,

"आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" ॥

इति ।

अथ केचिदन्तेवासिनो विधिवदधीतवेदवेदाङ्गा अ-
सूयकाः सम्पन्नश्रवणा मननार्थं भगवन्तं कणादमहर्षिं
विधिवदुपसेदुः । ततः परमकारुणिकः स मुनिर्दशाध्यायी
तन्त्रं तानुपदिदेश । तत्र प्रथमाध्याये समवेताशेषपदार्थ-
कथनम् । द्वितीयाध्याये द्रव्यनिरूपणम् । [illegible]
आत्मान्तःकरणलक्षणम् । चतुर्थाध्याये शरीरतदुपयोगि-
विवेचनम् । पञ्चमाध्याये कर्मप्रतिपादनम् । षष्ठाध्याये
श्रौतधर्मविवेचनम् । सप्तमाध्याये गुणसमवाययोः प्रति-
पादनम् । अष्टमाध्याये ज्ञानोत्पत्तिनिदानादिनिरू-
पणम् । नवमाध्याये बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमाध्या-
आत्मगुणभेदप्रतिपादनम् । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति
त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः विभागस्तु विशेषोद्देश एवेति
नाधिक्यम् । यद्यप्यत्र तन्त्रे पदार्थनिरूपणस्यैव प्राचुर्यं

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

[illegible]पि पदार्थतत्त्वज्ञाननिदानतया धर्मस्यैव प्राधान्यात् [illegible]रूपणमेव प्रथमं प्रतिजानीते ।

अथशब्द आनन्तर्यार्थः [illegible]

[illegible]

: कारणात् ज्ञाननिदानं धर्मं व्याख्यास्यामो निरूप[illegible] इत्यर्थः । केचित्तु अथशब्दो मङ्गलार्थः,

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ।

इति स्मरणात् एतेन शास्त्रं प्रणयता महर्षिणा [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

इत्यादि [illegible]

[illegible]

[illegible]

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३॥

अभ्युदयः स्वर्गः निःश्रेयसं मोक्षस्तयोः । [illegible]
यतः कारणात् स धर्मः तथा च स्वर्गापवर्ग[illegible]
साधनतया बुभुक्षूणां मुमुक्षूणाञ्चोपादेयत्वाद्धर्मस्य
[illegible]नं युक्तमेव अत्र च धर्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादप-
वर्गसाधनता तु तत्त्वज्ञानद्वारेति विशेषः अत्र सुख[illegible]
[illegible]कतया भिन्ना धर्मत्वजातिर्धर्मपदवाच्यत्वं वा धर्म-
लक्षणमभिप्रेतमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

ननु धर्मस्य तत्त्वज्ञानादिसाधनत्वे च किं मानम्
[illegible]मानमिति चेत् न तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वात्
[illegible]सूत्रं “ तद्[illegible]प्रामाण्यसन्दिग्धत्वात्पुनरुक्तदोष
[illegible]शङ्कां निरस्यति ॥

तेनेश्वरेण वचनात् कथनात् आम्नायस्य वेदस्य प्राम[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] भवत्येव यथा “[illegible]
[illegible]” इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

अभ्युदयः स्वर्गः निःश्रेयसं मोक्षस्तयोः सिद्धिः
यतः कारणात् स धर्मः तथा च स्वर्गापवर्गरूपपरमपुरु
षार्थसाधनतया बुभुक्षूणां मुमुक्षूणाञ्चोपादेयत्वाद्धर्मस्य
व्याख्यानं युक्तमेव अत्र च धर्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादप
वर्गसाधनता तु तत्त्वज्ञानद्वारेति विशेषः अत्र मोक्षजनकता
वच्छेदकतया सिद्धा धर्मत्वजातिर्धर्मपदवाच्यत्वं वा ल
क्षणमभिप्रेतमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

ननु धर्मे तस्य तत्त्वज्ञानादिसाधनत्वे च किं मानम्
एव मानमिति चेत् न तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वात्
चाक्षचरणसूत्रं "तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः"
इतीत्याशङ्कां निरस्यति ॥

तेनेश्वरेण वचनात् कथनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामा
ण्यं स्वीकार्यमिति शेषः। ईश्वरस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि प्र
सिद्धार्थकेन तच्छब्देन परामर्शो भवत्येव यथा "कला च
कान्तिमती कलावतः" इति कुमारसम्भवे तच्छब्दस्याप्रक्रा
न्तवाचित्वं यथा वा तदप्रामाण्यमित्यादिगौतमसूत्रे अप्रक्रान्त
वेदस्य तच्छब्देन परामर्शः यद्वा ईश्वरवाचकमेवात्र
पदम्,

"ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः"।

इति वचनात् तथा च नित्यसर्वज्ञनिर्दोषपुरुषप्रणीत
वेदस्य प्रामाण्यमवश्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

अभ्युदयः स्वर्गः निःश्रेयसं मोक्षस्तौ यतः कारणात् स धर्मः तथा च स्वर्गापवर्गयोः साधनतया बुभुक्षूणां मुमुक्षूणाञ्चोपादेयत्वाद्धर्मस्य ज्ञानं युक्तमेव अत्र च धर्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादपवर्गसाधनता तु तत्त्वज्ञानद्वारेति विशेषः अत्र [illegible] च्छेदकतया सिद्धा धर्मत्वजातिर्धर्मपदवाच्यत्वं वा धर्मलक्षणमभिप्रेतमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

ननु धर्मे तस्य तत्त्वज्ञानादिसाधनत्वे च किं मानम् एव मानमिति चेत् न तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वात् अक्षचरणसूत्रं "तदप्रामाण्यमनृतव्या[illegible]" इतीत्याशङ्कां निरस्यति ॥

तेनेश्वरेण वचनात् कथनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकार्यमिति शेषः। ईश्वरस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि सार्वकेन तच्छब्देन परामर्शो भवत्येव यथा "कला च कान्तिमती कलावतः" इति कुमारसम्भवे तच्छब्दस्य वाचित्वं यथा वा तदप्रामाण्यमित्यादिगोतमसूत्रे वेदस्य तच्छब्देन परामर्शः यद्वा ईश्वरवाचकमेवात्र पदम्,

"ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः"।

इति वचनात् तथा च नित्यसर्वज्ञनिर्दोषपुरुषप्रणीत वेदस्य प्रामाण्यमवश्यमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवै
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

धर्म्माभ्यामित्यस्य पदार्थानामिति षष्ठ्यन्तार्थस्य [illegible]
सक्तेः नन्वात्मसाक्षात्कारे साधर्म्यवै [illegible]
षट्पदार्थविशेष्यत्वं नास्ति [illegible]
रस्यैव देहाद्यभेदवासनादुन्मूलनक्षमत्वेन तत्र तद [illegible]
नच योगजधर्म्मेणात्मनीतरभेदसाक्षात्कारदशायां [illegible]
शसन्निकर्षेण साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां [illegible]
मपि जायते तत्सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं [illegible]
रस्य तादृशोदासीनसाधर्म्यादिविषयकत्वेऽपि तस्य [illegible]
तानुपयोगितया मुनीनां तदभिधानस्य [illegible]
यत्तूपस्कारकारैरात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुतायां "
विदित्वा इत्यादि " श्रुतिः प्रमाणतयोपन्यस्ता [illegible]
"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्
इत्यनेन परमात्मन एवोपक्रान्तत्वेन तच्छब्दस्य [illegible]
ऽनुपक्रान्तजीवात्मपरत्वासम्भवादिति संक्षेपः अत्र [illegible]
र्थकीर्त्तनं भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोऽपि पदार्थान्त [illegible]
मुनेरभिप्रेतः । अत एव द्वितीयाह्निके " [illegible]
भावात् कार्य्याभाव " इति सूत्रस्य [illegible]
" क्रियागुणव्यपदेशाभावात् " इत्यादि [illegible]
नाकृतिः, अत एव न्यायलीलावत्याम् " अ [illegible]
वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् कारणा
भावेन कार्य्याभावस्य सर्व्वसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः " .

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा
न इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

द्रव्याणि विभजते ।

तिशब्दोऽवधारणपरस्तेनोक्तानि नवैव द्रव्याणि नाधिकानि
वा न्यूनानीत्यर्थः। असमाकरणन्तु सर्वेषामितरनैरपे-
ण कार्यविशेषोत्पादकताप्रदर्शनार्थं स्वसमवेतकार्य-
ाने सर्वेषां तुल्यताज्ञापनार्थं वा नव विभागबलादेव
ानाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसम्भवात् अवधारणार्थकेतिशब्दो
र्थे इति वाच्यं यतो विभागस्थले अवधारणवाचकपदासत्त्वे
दाध्याहारेणैव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो बोध्यते अत
ध्याहारं विनैव तादृशव्यवच्छेदबोधार्थमेव मुनिना
तिशब्दोऽभिहित इति ध्येयं द्रव्यत्वजातिस्तु कार्यसा-
ान्यस्य संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छे-
कतया सिद्ध्यति ननु कन्दलीकारैः साङ्ख्याचार्यैश्च
न्धकारस्य द्रव्यत्वं स्वीकृतं युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा नीलं
मश्चलतीति गुणक्रियाप्रत्ययस्तत्र लोकानाम्। स हि न
थिवी निर्गन्धत्वात् नाप्यस्य जलादावन्तर्भावः नीलरूप-
त्वात् तथा चाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः कथं सम्भवतीति चेन्न
ावश्यकतेजोविशेषाभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया
न्याय्यत्वात् नीलरूपप्रतीतिस्तु गगन इव तत्र भ्रान्तिरूपा
लनप्रतीतिरपि आलोकापसरणौपाधिकी भ्रान्तिरेव
। नौकादिचलनौपाधिकी तीरस्थवृक्षादौ चलनाप्रतीति-
नाम्। ततो द्रव्यत्वकल्पनेऽनन्तदन्द्र(?)प्रागभावध्वं

जीवोपाधिलिङ्गशरीरनिवृत्तिपर्य्यवसित: लिङ्गशरीरञ्च
“ पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्ची-
कृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति ” प्रतिपादि-
तम् । भट्टास्तु नित्यसुखसाक्षात्कारो मोक्ष: नित्यसुखञ्च
श्रुतिसिद्धं सर्व्वजीवगतमपि संसारदशायामज्ञात आत्म-
तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमेव साक्षात्कृतं भवतीति प्राहु:,
एषु मतेषु सन्त्यन्तोऽपि दोषा ग्रन्थगौरवभयान्नोद्भाविता:
किन्तु सर्व्वेषु मतेषु मुक्तावस्थायामात्यन्तिकदु:खनिवृत्ति-
र्निराबाधैवेति दिक् । ननु शक्तिसादृश्यादयोऽप्यतिरिक्ता:
सन्ति पदार्था: कथमन्यथा मण्यादिसन्निधाने दहनेन दाहो
न जन्यते जन्यते च तदसन्निधानतो मण्यादिर्दहने दाहा-
नुकूलां शक्तिं नाशयति उत्तेजकमण्याद्यपसरनञ्च पुनरु-
त्पादयतीत्यवश्यं कल्पनीयम् । एवं सादृश्यमपि पदार्थान्तरं
तद्धि षट्सु भावेषु नान्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् यथा
गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीते: नाप्यभाव: भाव-
त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न मण्याद्यसमवहितवह्न्यादे:
[illegible] मण्यभावादेर्वा दाहादिकं प्रति हेतुताकल्प-
सामञ्जस्येऽनन्तशक्तितत्प्रागभावतद्ध्वंसकल्पनानौ-

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

द्रव्याणि विभजते ।

इतिशब्दोऽवधारणपरस्तेनोक्तानि नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न वा न्यूनानीत्यर्थः । असमाकरणन्तु सर्वेषामितरनैरपेक्षेण कार्यविशेषोत्पादकताप्रदर्शनार्थं स्वसमवेतकार्यजनने सर्वेषां तुल्यताज्ञापनार्थं वा नव विभागवचनादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसम्भवात् अवधारणार्थ इतिशब्दो व्यर्थ इति वाच्यं यतो विभागस्थले अवधारणवाचकपदाभावे तदाध्याहारेणैव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो बोध्यते अत्र त्वध्याहारं विनैव तादृशव्यवच्छेदबोधार्थमेव स्वनिना इतिशब्दोऽभिहित इति ध्येयं द्रव्यत्वजातिस्तु कार्यसमवा-कारणस्य संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति ननु सत्कार्यवादिभिः [illegible] [illegible]

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

कर्माणि विभजते ।

इति पूर्ववद्व्याख्यानपरः । कर्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपीति सूत्रावतारः । गमनत्वञ्च जातिविशेषो [illegible] [illegible]ष्वपि वर्त्तते तो नाधिक्यं [illegible] [illegible] [illegible]योर्विभागस्य [illegible] उत्क्षेपणादिषु [illegible] [illegible] [illegible]योर्विभाग[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः॥ ६ ॥

प्रकल्पनापत्तेः कान्दलीकारमते तु तमसः पृथिव्यामन्तर्भाव इति न तन्मते व्यवच्छेदासङ्गतिरिति ध्येयम्। अत्र नव-द्रव्यविभाजकेषु गगनत्वकालत्वदिक्त्वानामेकैकमात्रवृत्तित्वान्न जातित्वं शेषाणां पुनर्जातित्वमेवेति॥ ५॥

गुणान् विभजते।

अत्रानुक्तसमुच्चायक-चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्म्माधर्म्मशब्दानामुपग्रहः, अतएव भाष्ये "चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराऽदृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणा" इति प्रशस्तदेवाचार्य्यैरभिहितम्। अत्र गुणविभाजकानि रूपत्वादीनि सर्व्वाण्येव जातयः सूक्तिकारस्तु वेगस्थितिस्थापकभावनासु वर्त्तमानं संस्कारत्वं न जातिः प्रमाणाभावादित्याह। अथ गुणत्वजातौ किम्मानमिति चेत् इदं द्रव्यकर्म्मभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात् नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात् अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यं तदेव गुणत्वमिति मुक्तावलीकारः। नव्यास्तु गुणत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायतस्तत्प्रत्यक्षसम्भवात् न च तद्व्यञ्जकविरहान्न तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं सर्व्वत्र व्यञ्जकस्य जातिप्रत्यक्षप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथ. रूपत्वादेरप्यप्रत्यक्षतापत्तेरिति प्राहुः॥ ६॥

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि ॥ ७ ॥

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

कर्म्माणि विभजते।

इति पूर्व्ववदवधारणपरः। कर्म्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपीति मुक्तावलीकारः। गमनत्वञ्च जातिविशेषो भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्ध्वज्वलननमनोन्नमनादिष्वपि वर्त्ततेऽतो नाधिक्यं तद्व्यञ्जकञ्च नियतदिग्देशसंयोगविभागकारणत्वम् उत्क्षेपणादिषु गमनव्यवहारो भाक्तः स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्म्मः। निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्म्मणि एकस्मादपवरकादपवरकान्तरं गच्छति पुरुषे प्रविशत्ययमिति कस्यचिद्द्रष्टुः प्रत्ययः कस्यचिच्च निष्क्रामतीत्यतो जातिसङ्करप्रसङ्गात्। जगदीशतर्कालङ्कारस्तु ऊर्द्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारत्वमेवोत्क्षेपणत्वं तदेवोत्क्षिपत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकं नतूत्क्षेपणत्वं जातिः प्रवेशनत्वादिना सङ्करात् लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ लोष्टादेः कर्म्मत्वानुपपत्तेश्चेति प्रकाशिकायां प्राह। गमनत्वञ्च न जातिः किन्तु संयोगावच्छिन्नक्रियात्वमेवेति तु नव्याः ॥ ७ ॥

इदानीं द्रव्यगुणकर्म्मणां साधर्म्यमाह।

इतीत्यनन्तरं प्रत्यय इत्यध्याहार्य्यम्, सामान्यं सद्वि-

कर्म्म कर्म्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

न द्रव्यं कार्य्यं कारणञ्च वधति ॥ १२ ॥

उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥

कार्य्यविरोधि कर्म्म ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति ।

सुगमम् ॥ १० ॥

नैतादृशं कर्म्मेत्याह ।

कर्म्मसाध्यं कर्म्म न विद्यते तथाच प्रमाणाभावान्न कर्म्मणः कर्म्मारम्भकत्वमिति भावः । अयमभिसन्धिः क्रिया चेत् क्रियान्तरं जनयेत् तदा स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षण एव जनयेत् शब्दवत् सत्यां हि सामग्र्यां फलविलम्बस्यादृष्टचरत्वात् तथाच प्रथमकर्म्मणैव विभागे जनिते द्वितीयं कर्म्म कतमं विभागं जनयिष्यति विभागाजनने च तस्य कर्म्मत्वानुपपत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म्मेति तल्लक्षणादिति ॥ ११ ॥

इदानीं गुणकर्म्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्म्यमाह ।

द्रव्यं स्वस्य कार्य्यं वा कारणं वा न हन्तीत्यर्थः । वधतीति सौत्रः प्रयोगः । अयं भावः जन्यद्रव्यं हि आश्रयनाशादारम्भकसंयोगनाशाद्वा नश्यति न तु द्रव्यस्य कारणं कार्य्यं वा तन्नाशयतीति ॥ १२ ॥

नैतादृशा गुणा इत्याह ।

कश्चिद्गुणः स्वकार्य्येण नाश्यते यथादिमः शब्दो द्वितीयेन शब्देन कश्चिच्च स्वकारणेन नाश्यते यथोपान्त्यशब्देनान्त्यशब्दः ॥ १३ ॥

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

स्वकार्य्यमेव कर्म्मणो नाशकमित्याह ।

कार्य्येणोत्तरसंयोगरूपेण सह यो विरोधो नाश्यस्तद्वत् कर्म्मेत्यर्थः । अथवा कार्य्यं विरोधि नाशकं यस्येति बहुव्रीहिः ॥ १४ ॥

द्रव्यस्य लक्षणमाह ।

क्रियाश्च गुणाश्च सन्त्यस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र क्रियावत्त्वं कर्म्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं नातो गमनादावव्याप्तिः यद्वात्र क्रियावत्त्वं स्वजन्यसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन स्वजन्यविभागवत्त्वसम्बन्धेन वा योज्यम् । उपस्कारकाराश्चिह्नत्वरूपलक्षणत्वं क्रियायाः गुणवत्त्वसमवायिकारणत्वयोश्च समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वरूपलक्षणत्वं लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्द्विविधलक्षणबोधादित्याहुस्तच्चिन्त्यम्, इतरभेदानुमापकत्वातिरिक्तस्य चिह्नत्वस्य दुर्वचत्वात् न च द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येनेतरभेदानुमापकत्वं द्रव्यचिह्नत्वं तदवच्छेदेनेतरभेदानुमापकत्वञ्च व्यवच्छेदकत्वं नातोभागासिद्धिरिति वाच्यं गन्धवत्त्वादेरपि द्रव्यचिह्नत्वापत्तेर्न चेष्टापत्तिरुद्देशलक्षणपरीक्षाप्रकाशकशास्त्रेषु केनापि मुनिना निबन्धकारेण वा चिह्नरूपलक्षणस्यानभिधानादित्यलमनल्पजल्पनेन । इतीति शब्दो गणसूचकः तेन सङ्ख्यादीनां पञ्चानां प्रत्येकस्यापि लक्षणत्वं सूचितमिति दिक्

*द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

गुणलक्षणमाह ।

द्रव्यरूपो य आश्रयः सोऽस्यास्तीति द्रव्यमाश्रयितुं शीलं यस्येति वा द्रव्याश्रयी यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यकर्म्मादावतिव्याप्तं तथापि सकलद्रव्यगताश्रयता निरूपकतावच्छेदकसत्तान्यजातिमत्त्वस्य लक्षणत्वे तात्पर्य्यं द्रव्यत्वं कर्म्मत्वञ्च न तादृशं गगनादौ द्रव्यकर्म्मणोराश्रयत्वाभावात् सामान्यत्वञ्च न जातिः सत्तायास्तादृशत्वेऽपि न सत्तान्यत्वमिति अगुणवानित्यादि अनपेक्ष इत्यन्तमेकं लक्षणम्, अनपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति लक्ष्यपदं पूरणीयं संयोगविभागेषु निरपेक्षः स्वोत्तरभावानपेक्षः सन् कारणं यो न भवति कर्म्मभिन्न इति फलितार्थः सामान्यवानिति पूरणीयं तथाच गुणाद्भिन्नः कर्म्मान्यो यः सामान्यवान् स गुण इत्यर्थः । द्रव्यकर्म्मणोर्व्युदासाय विशेषणद्वयं सामान्यादिव्युदासार्थं विशेष्यदलमिति ॥ १६ ॥

कर्म्मलक्षणमाह ।

एकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं यथावयविद्रव्यं संयोगादिगुणा ह्यनेकाश्रिताः तथा क्वचिदपि कर्म्म नानेकाश्रितं

* संयोगविभागयोरित्यपि क्वचित् पाठः ।

संयोगविभागवेगानां कर्म्म समानम्॥ २० ॥

न द्रव्याणां कर्म्म॥ २१ ॥

व्यतिरेकात्॥ २२ ॥

विकारणकानीति गुणासमवायिकारणकर्तृत्वं द्रव्यत्वादिपदार्थविभाजकोपाधिरिति भावः॥ १८॥

द्रव्यगुणयोरिव कर्म्मणोऽप्यनेककार्य्यकारित्वमाह।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरणीयं पूर्व्वसूत्रस्यस्य कारणमित्यस्यानुषङ्गो वा शरादौ यत् कर्म्म जायते तद्धनुषः शरस्य विभागम् उत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगञ्च जनयतीति भावः॥ २० ॥

द्रव्येषु कर्म्मणः कारणत्वं नास्तीत्याह।

कारणमित्यस्य पूर्व्ववत् पूरणमनुषङ्गो वा। कर्म्म पदार्थो द्रव्याणां कारणं न भवतीत्यर्थः॥ २१ ॥

नन्ववयवसंयोगजनकं कर्म्म कुतो न द्रव्यकारणमित्यत आह।

व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिसमये कर्म्मणोऽभावात् यत् कर्म्मावयवान्तरसंयोगं जनयति संयोगस्य तत्कार्यत्वेन संयोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशात् न च कर्म्मणः कार्य्यकाले सत्त्वेऽपि तत्पूर्व्ववर्त्तित्वात् कारणत्वं नियतमिति वाच्यं संयोगोत्पत्त्यनन्तरं कुण्डलादिद्रव्यानुत्पत्तेः द्रव्यारम्भकसंयोगजनकत्वेन कर्म्मणो द्रव्यहेतुत्वे द्रव्यारम्भकसंयोगादिपूर्व्वभावि न कर्म्म कारणं न योग्यतावच्छेदकमिति भेदः॥ २२॥

द्रव्यगुणकर्म्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥१८॥
तथागुणः ॥ १९ ॥

तथाचानेकाश्रिताद्रव्यसत्ताजातिसाचाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्म्मणो लक्षणमित्यर्थः अगुणमिति गुणभिन्नमित्यर्थः तथाच गुणवद्भिन्नवृत्तिगुणावृत्तिजातिमत्त्वं पर्य्यवसितं लक्षणं संयोगविभागेषु स्वानन्तरोत्पन्नभावनैरपेक्ष्येण कारणत्वं तृतीयलक्षणं कर्म्मण उत्तरसंयोगजनने समवायिद्रव्यकालादृष्टेश्वरादिभावापेक्षणात् पूर्व्वसंयोगनाशापेक्षणाञ्च स्वानन्तरोत्पन्नभावेत्युक्तमधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्। सूत्रे संयोगविभागयोरिति षष्ठ्यन्तपाठो मुक्तावलीकारादिसम्मतः ॥१७॥

कारणकथनव्याजेन त्रयाणां साधर्म्म्यमाह।

समानमेव सामान्यं स्वार्थिकप्रत्ययात् एकमित्यर्थः अनयोः समानमधिकरणमितिवत् द्रव्यगुणकर्म्मणां त्रयाणामेव समवायिकारणमेकं द्रव्यं तथाच द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्म्यमित्यर्थः ॥१८॥

साधर्म्म्यान्तरमाह।

द्रव्यगुणकर्म्मणां त्रयाणां यथा एकं द्रव्यं समवायिकारणं तथा एको गुणो समवायिकारणं तथाच गुणासमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्म्यमित्यर्थः भवति हि द्रव्यम् अवयवसंयोगासमवायिकारणकम् अवयविगतारूपरसादिगुणा अवयवगतसमानजातीयगुणासमवायिकारणकाः कर्म्माणि नोदनाद्यसमवा-

संयोगविभागवेगानां कर्म्म समानम् ॥ २० ॥

न द्रव्याणां कर्म्म ॥ २१ ॥

व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

विकारणकानीति गुणासमवायिकारणकवृत्तित्वं द्रव्यत्वादिपदार्थविभाजकोपाधिभिन्नके इति ॥ ॥ १८ ॥

द्रव्यगुणयोरिव कर्म्मणोऽप्यनेककार्य्यकारित्वमाह ।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरणीयं पूर्व्वसूत्रस्थस्य कारणमित्यस्यानुषङ्गो वा शरादौ यत् कर्म्म जायते तद्धनुषः शरस्य विभागम् उत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगञ्च जनयतीति भावः ॥ २० ॥

द्रव्येषु कर्म्मणः कारणत्वं नास्तीत्याह ।

कारणमित्यस्य पूर्व्ववत् पूरणमनुषङ्गो वा । कर्म्मपदार्थो द्रव्याणां कारणं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्ववयवसंयोगजनकं कर्म्म कुतो न द्रव्यकारणमित्यत आह ।

व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिसमये कर्म्मणोऽभावात् यत् कर्म्मावयवारम्भकसंयोगं जनयति संयोगस्य तन्नाशकत्वेन संयोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशात् नच कर्म्मणः कार्य्यकालेऽसत्त्वेऽपि तत्पूर्व्वक्षणवृत्तित्वात् कारणत्वं निराबाधमिति वाच्यं महापटनाशानन्तरं खण्डपटादुत्पत्तेः पूर्व्वक्षणेऽपि तदवयवेषु कर्म्मणोऽभावात् वस्तुतः कर्म्मजनितारम्भकसंयोगाधीनद्रव्येऽपि न कर्म्म कारणं संयोगेनान्यथासिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

द्रव्यगुणकर्म्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥१८॥

तथागुणः ॥ १६ ॥

तथाचानेकाश्रितान्यसत्तातिसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्म्मणो लक्षणमित्यर्थः अगुणमिति गुणभिन्नमित्यर्थः तथाच गुणवद्भिन्नवृत्तिगुणावृत्तिजातिमत्त्वं पर्य्यवसितं लक्षणं संयोगविभागेषु स्वानन्तरोत्पन्नभावनैरपेक्ष्येण कारणत्वं इत्यर्थः लक्षणं कर्म्मण उत्तरसंयोगजनने समवायिद्रव्यकालादृष्टेश्वरादिभावापेक्षणात् पूर्व्वसंयोगनाशापेक्षणाच्च स्वानन्तरोत्पन्नभावेत्युक्तमधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् । इत्ते संयोगविभागयोरिति अन्त्यन्तपाठो मुक्तावलीकारादिसम्मतः ॥१७॥

कारणकथनव्याजेन त्रयाणां साधर्म्म्यमाह ।

समानमेव सामान्यं स्वार्थिकप्रत्ययात् एकमित्यर्थः अनयोः समानमधिकरणमितिवत् द्रव्यगुणकर्म्मणां त्रयाणामेव समवायिकारणमेकं द्रव्यं तथाच द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्म्यमित्यर्थः ॥१८॥

साधर्म्म्यान्तरमाह ।

द्रव्यगुणकर्म्मणां त्रयाणां यथा एकं द्रव्यं समवायिकारणं तथा एको गुणोऽसमवायिकारणं तथाच गुणासमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्म्यमित्यर्थः भवति हि द्रव्यम् अवयवसंयोगासमवायिकारणकम् अवयविगतारूपरसादिगुणा अवयवगतसमानजातीयगुणासमवायिकारणकाः कर्म्माणि नोदनाद्यसमवा-

संयोगविभागवेगानां कर्म्म समानम् ॥ २० ॥

न द्रव्याणां कर्म्म ॥ २१ ॥

व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

यिकारणकानीति गुणासमवायिकारणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादिपदार्थविभाजकोपाधिरह्निके इति ॥ ॥ १८ ॥

द्रव्यगुणयोरिव कर्म्मणोऽप्यनेककार्य्यकारित्वमाह ।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरणीयं पूर्व्वसूत्रस्थस्य कारणमित्यस्यानुषङ्गो वा शरादौ यत् कर्म्म जायते तद्धनुषः शरस्य विभागम् उत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगञ्च जनयतीति भावः ॥ २० ॥

द्रव्येषु कर्म्मणः कारणत्वं नास्तीत्याह ।

कारणमित्यस्य पूर्व्ववत् पूरणमनुषङ्गो वा । कर्म्मपदार्थो द्रव्याणां कारणं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्ववयवसंयोगजनकं कर्म्म कुतो न द्रव्यकारणमित्यत आह ।

व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिसमये कर्म्मणोऽभावात् यत् कर्म्मावयवारम्भकसंयोगं जनयति संयोगस्य तन्नाशकत्वेन संयोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशात् नच कर्म्मणः कार्य्यकालेऽसत्त्वेऽपि तत्पूर्व्ववर्त्तित्वात् कारणत्वं निराबाधमिति वाच्यं तन्तुपटनाशानन्तरं खण्डपटादुत्पत्तेः पूर्व्वसत्त्वेऽपि तदवयवेषु कर्म्मणोऽभावात् वस्तुतः कर्म्मावयवारम्भकसंयोगाधीनद्रव्येऽपि न कर्म्म कारणं संयोगेनान्यथासिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥

रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥

संयोगविभागाश्च कर्म्मणाम् ॥ ३० ॥

कर्म्म अनेकारब्धत्वं नास्तीत्याह ।

असमवायात् द्वयोर्बहुषु च समवायेन कर्म्मणोऽभावात् सामान्यकार्य्यम् अनेकारब्धं कर्म्म न विद्यते नास्तीत्यर्थः तथा च प्रतिद्रव्यं भिन्नं भिन्नं कर्म्म अनुभवसिद्धम् ॥ २६ ॥

पुनरनेकारब्धं कार्य्यमाह ।

बहूनां तन्त्वादिसंयोगानां पटाभिरूपमेकं द्रव्यं कार्य्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एकस्य गुणस्यानेकगुणजन्यत्वमाह ॥

रूपपदे रसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणवेगस्थितिस्थापकगुरुत्वानामप्युपलक्षके तथा च समवायिकारणगतैर्बहुभी रूपादिभिरवयविगतमेकं रूपादिकं जायते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीमेकस्य कर्म्मणो बहुकारणकत्वमाह ॥

एकं कार्य्यमिति शेषः । उत्क्षेपणपदमवक्षेपणादेरप्युपलक्षकम् उत्क्षेपस्य गुरुत्वम् उत्क्षेपे प्रयत्नः उत्क्षेपे हस्तनोदनञ्च एते त्रय एवोत्क्षेपणहेतवः. अतः कर्म्मणोऽप्यनेककारणकत्वं निराबाधमिति भावः ॥ २९ ॥

ननु यदा घटादिकार्य्येण कपालादिकारणानामनुमानं तदातीन्द्रियाणां परमाण्वादिगतानां केन लिङ्गेनानु-

कारणाभावात्कार्य्याभावः ॥ १ ॥

ननु पूर्व्वाह्निके कार्य्यत्वघटितं कारणत्वघटितञ्च साध-
र्म्यमुक्तं तत्कथं सङ्गच्छते कार्य्यकारणभावस्यासिद्धत्वेन
[illegible]विशेषणासमानत्वादित्यतः कार्य्यकारणभावमेव व्यवस्था-
पयति।

दण्डाभावाद् घटाभाव इत्यादि-प्रतीतौ हि दण्डाभावे
घटाभावप्रयोजकत्वं भासते तच्च दण्डघटयोः कार्य्यकारण-
भावं विना नोपपद्यते अन्यथा दण्डाभावात् पटाभाव इत्यपि
प्रतीत्यापत्तेः एवं घटादिकार्य्याणां किञ्चित्कालासत्त्वे सति
किञ्चित्कालसत्त्वरूपं कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि
घटादेः कारणापेक्षामन्तरेण न सम्भवति अन्यथा घटादिः
सर्व्वदैव स्यात् किं वा सर्व्वदैव न स्यात् न तु कदाचित् स्यात्
अपि च कार्य्यकारणभावाभावे प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च लोकानां
न स्यात् तथाच निरीहं जगदापद्येत नहि प्रवृत्तिरन्तरे-
णेष्टसाधनताज्ञानं न वा विनाऽनिष्टसाधनताबुद्धिं निवृत्तिः।
सांख्यास्तु मृदादौ घटादि तिरोभूतः सन् कुलालादिनाऽऽवि-
र्भवति पुनर्मुद्गरप्रहारादिना तत्रैव तिरोभूतस्तिष्ठतीत्या-
विर्भावतिरोभावावेवोत्पादविनाशौ नतु वास्तवौ तथा सति
कथं न तन्तुतः कलसोत्पादः। न चोत्पत्तेः पूर्व्वं कार्य्याणां
कारणे सत्त्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् "सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्" इत्यादिश्रुतेरेव प्रमाणत्वादित्याहुस्तन्न
आविर्भावस्याविर्भावस्वीकारे [illegible] आविर्भावस्य
पूर्व्वमसत्त्वे [illegible] स्वीकारस्यावश्यकत्वेन [illegible] पूर्व्व-
सत्त्वाङ्गीकारस्य [illegible]

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥
भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः विशेषस्य व्यावृत्तस्वभा-
वस्य रूपहानिर्विशेषत्वजातिबाधिका, यदि विशेषत्वं जातिः
स्यात् तदा जातिमतः स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवेन स्वतोव्यावृत्तत्व-
रूपस्य असाधारणधर्मस्य व्याघातः स्यादतो विशेषत्वं न
जातिः, अथ वा रूपहानिः स्वरूपहानिः तथाच विशेषा यदि
मूर्त्तत्वनित्यत्वे सति जातिमन्तः स्युस्तदा गुणाः कर्म्माणि वा स्युः
विभुत्वनित्यत्वे सति जातिमन्तः स्युस्तदा गुणाः स्युरिति विशे-
षस्य स्वरूपहानिर्विशेषत्वजातिबाधिका समवायसम्बन्धाभा-
वात् समवायत्वं न जातिः समवाये समवायान्तरस्वीकारे-
ऽनवस्थाप्रसङ्गात् भूयांसो नाशशालिनो बहव समवाया
इतिमतेनैतत् अदृष्टैकव्यक्तिकत्वादपि समवायत्वं न जातिः
स्यात् एवमभावत्वस्य जातित्वे समवायसम्बन्धाभाव एव
बाधक इत्यादिकमूहनीयम् । प्राभाकरास्तु संख्यान्यक्षैव
जातिः सा च गुणवद्वृत्तिर्नास्तीत्याहुः ॥ २ ॥

सत्तायाः परत्वमेव नापरत्वमित्याह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरधिकदेशवृत्तित्वबुद्धेर्हेतुत्वात्
एवकारेणाल्पदेशवृत्तित्वबुद्धिव्यवच्छेदः तादृशबुद्धिश्च सत्ता
द्रव्यत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तिरित्याकारिका तस्याः प्रत्यक्षा-
त्मिकाया हेतुत्वं सत्तायां विवक्षितमुक्त्या तथाच सत्तायां का-
श्चिदपि जात्यपेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वबुद्धेरसामान्य विशेषत्वं
किन्तु परत्वमात्रमेवेति ॥ ४ ॥

न तु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

[illegible]
[illegible]

कार्यकारणभावनियममुपपादयति ।

कार्यकारणभावनियमाभावे कार्य्याभावः कारणा-
भावप्रयोजकः कारणाभावस्तु कार्य्याभावप्रयोजक इति नि-
यमानुपपत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह ।

सामान्यं परं विशेषः अपरं सत्तादिकम् इति इदं बुद्ध्य-
पेक्षं बुद्धिरपेक्षा लक्षणं यस्य तत् तथाच सामान्यं द्वि-
विधं परमपरञ्च तत्र परसामान्यं सत्ता द्रव्यत्वादिकन्त्वपरसा-
मान्यं तत्र सामान्यविशेषयोः परापरयोर्लक्षणं बुद्धिरेव अनु-
वृत्तत्वबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तत्वबुद्धिर्विशेषस्य तत्र
अनुवृत्तत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वं व्यावृत्तत्वमल्पदेशवृत्तित्वं
तथाच सत्तायाः सर्व्वसामान्यापेक्षयाऽधिकदेशवृत्तितया
परत्वमेव द्रव्यत्वादिजातिषु सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वा-
दपरत्वं पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वम-
पीति परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विशेषत्वञ्च
नियतं किन्तु बुद्ध्यपेक्षमिति । जातिबाधका उक्ता आ-
चार्य्यैः, "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रू-
पहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः" इति । तत्रैकव्यक्ति-
त्वादाकाशत्वं न जातिः अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वात् घट-
कलसत्वञ्च न जातिद्वयं परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकर-
णयोरेकव्यक्तिसमावेशेन सङ्करेण भूतत्वं मूर्त्तत्वञ्च न जाति

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥

भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः विशेषस्य व्यावृत्तस्वभा-
वस्य रूपहानिर्विशेषत्वजातिबाधिका, यदि विशेषत्वं जातिः
स्यात् तदा जातिमतः स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवेन स्वतोव्यावृत्तत्व-
रूपस्य असाधारणधर्मस्य व्याघातः स्यादतो विशेषत्वं न
जातिः, अथवा रूपहानिः स्वरूपहानिः तथाच विशेषा यदि
मूर्त्तत्वनित्यत्वे सति जातिमन्तः स्युस्तदा गुणाः कर्माणि वा स्युः
विभुत्वनित्यत्वे सति जातिमन्तः स्युस्तदा गुणाः स्युरिति विशे-
षस्य स्वरूपहानिर्विशेषत्वजातिबाधिका समवायसम्बन्धाभा-
वात् समवायत्वं न जातिः समवाये समवायान्तरस्वीकारे-
ऽनवस्थाप्रसङ्गात् तदपरिहाराय जातिमतो बहवः समवाया
इत्यलमतेनैतत् अतएवैकव्यक्तिकत्वादपि समवायत्वं न जातिः
स्यात् एवमभावत्वस्य जातित्वे समवायसम्बन्धाभाव एव
बाधक इत्यादिकमूहनीयम् । आकाशत्वादिकं तु संख्यान्यदेव
जातिः सा च गुणकर्म[illegible] ॥ ३ ॥

सत्तायाः परत्वमेव सामान्यत्वमाह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरविच्छेदेनानुवृत्तिबुद्धेर्हेतुत्वात्
एकाकारप्रत्यय[illegible] तावन्मात्रेऽपि सत्ता
द्रव्यत्वादिभ्यो[illegible] अतः सत्ता-
[illegible] सत्तायां [illegible] सत्तायां जा-
तिरिति [illegible] विशेषत्वं
किन्तु [illegible] ॥ ४ ॥

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥५॥

अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्म्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥

ननु के विशेषा इत्याकाङ्क्षायामाह ।

चकारेण पृथिवीत्वादीनां द्रव्यगतानां रूपत्वादीनां गुणगतानाम् उत्क्षेपणत्वादीनां कर्म्मगतानाञ्च जातीनां समुच्चयः तथाच द्रव्यत्वादीनां परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विशेषत्वञ्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सामान्यस्य विशेषत्वाभ्युपगमे भावानां षट्त्वसंख्या व्याहन्येतेति तदाशङ्कां निरस्यति ।

अन्त्या नित्यद्रव्यवृत्तयो ये विशेषा अभिहितास्तान् वर्ज्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने तिष्ठन्ति यदपेक्षया विशेषो नास्ति एकमात्रवृत्तय इति फलितार्थः, तथाच पूर्व्वसूत्रे विशेषपदं नैकमात्रवृत्तिविशेषपदार्थपरं किन्तु व्याप्यसामान्यपरमिति न षट्त्वसंख्याव्याघात इति भावः ॥ ६ ॥

सत्तासामान्ये प्रमाणमाह ।

इतिशब्देन प्रत्ययव्यवहारयोः संग्रहः । यतो यस्याः सत्ताया हेतोर्द्रव्यगुणकर्म्मसु अयं सन्नित्याकारकः प्रत्ययः व्यवहारश्च भवति सा सत्ता इत्यर्थः । तथाच सत्तायामनुगतः प्रत्ययो व्यवहारश्च मानमिति भावः ॥ ७ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥
तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥
कर्म्मसु भावात् कर्म्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

द्रव्यादिगतधर्म्माभावादपि द्रव्यत्वं न द्रव्या त्याह ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्म्मत्वरूपविशेषाभावात् तेनस्ता द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

भावात् समवायेन सत्त्वात् तथाच गुणसमवेतत्वा त्वं द्रव्यादिभिन्नं तथा सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १३

इतोऽपि गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावाद् गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १

कर्म्मत्वमप्यतिरिक्तमित्याह ।

कर्म्मसु भावात्सत्त्वात् कर्म्मत्वं सत्तावदति मित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रव्यादिगतधर्म्माभावादपि कर्म्मत्वं न मित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावात् कर्म्मत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १

ननु द्रव्यादिषु वर्त्तमाना सत्ता द्रव्यत्वाद्यवच्छेद देन भिन्ना कथं न स्यादित्यत आह ।

सदिति लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

सदित्याकारकप्रत्ययव्यवहारयोः सत्तालिङ्गयोर्विशेषाभावात् भेदकलिङ्गान्तराभावाच्च भावः सत्ता एक एव न तु नाना भिन्नत्वे तुल्यवृत्तिकत्वात् सत्तया द्रव्यत्वादेर्वाऽर्थान्तरत्वं न स्यादिति भावः, स एवायं दोष द्रव्यंनुगतयोः प्रत्ययव्यवहारयोः सत्त्वेऽपि तत्र परिमाणादिभेद एव भेदकः नचात्र तथा कश्चिदस्तीति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीजयनारायणपर्चपञ्चानन-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः ॥ ० ॥

जनयन्तं पालयन्तं नाशयन्तं जगन्मुहुः ।
अगजाङ्गजमानन्दाद् गजाननमहं भजे ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके द्रव्यलक्षणान्यभिधास्यति, तत्रादौ पृथिव्या लक्षणमाह ।

नीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वकषाया-दिरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वगन्धवत्त्वपाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादीनि पृथिव्या

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

कर्म्मसु भावात् कर्म्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

द्रव्यादिगतधर्म्माभावादपि द्रव्यत्वं न द्रव्याद्या[illegible]त्याह ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्म्मत्व[illegible] द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

भावात् समवायेन सत्त्वात् तथाच गुणसमवेतत्वात् [illegible]त्वं द्रव्यादिभिन्नं तथा सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १

इतोऽपि गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावाद् गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥

कर्म्मत्वमप्यतिरिक्तमित्याह ।

कर्म्मसु भावात्सत्त्वात् कर्म्मत्वं [illegible]मित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रव्यादिगतधर्म्माभावादपि कर्म्मत्वं न द्रव्या[illegible]मित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावात् कर्म्मत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १

ननु द्रव्यादिषु वर्त्तमाना सत्ता द्रव्यत्वा[illegible]देन भिन्ना कथं न स्यादित्यत आह ।

सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

सदित्याकारकप्रत्ययव्यवहारयोः सत्तालिङ्गयोर्विशेषाभावात् भेदकलिङ्गान्तराभावाच्च भावः सत्ता एक एव नतु नाना भिन्नत्वे तुल्यवृत्तिकत्वात् सत्तया द्रव्यत्वादेर्वाऽर्थान्तरत्वं न स्यादिति भावः, स एवायं दोष इत्यनुगतयोः प्रत्ययव्यवहारयोः सत्त्वेऽपि तत्र परिमाणादिभेद एव भेदकः न चात्र तथा कश्चिदस्तीति भावः॥ १७ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः ॥ ० ॥

जनयन्तं पालयन्तं नाशयन्तं जगन्मुहुः।
अगजाङ्कसमानन्दाद् गजाननमहं भजे ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके द्रव्यलक्षणान्यभिधास्यति, तत्रादौ पृथिव्या लक्षणमाह।

नीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वकषायादिरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वगन्धरूपाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादीनि पृथिव्या

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥

लक्षणान्युक्तानि । अत्र शङ्करमिश्राणां गन्धवत्त्वं परित्यज्य तत्समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वपर्यन्तानुधावनस्य प्रयोजनं त एव जानन्ति ॥ १ ॥

क्रमानुरोधात् पृथिव्यनन्तरं जललक्षणमाह ॥

जले रूपं शुक्लं रसो मधुरः स्पर्शः शीतः द्रवत्वं सांसिद्धिकं तथाच जलसूत्रे पञ्चानां गुणानामुपादानात् पञ्चैव जललक्षणानि मुनेरभिप्रेतानि । तथाच नीलासमानाधिकरणभास्वरशुक्लासमानाधिकरणरूपवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तिक्तावृत्तिमधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वं स्नेहवत्त्वमित्येतानि लक्षणानि जलस्येति भावः। हिमकरकादौ यदि न सांसिद्धिकद्रवत्वं तदा सांसिद्धिकद्रवत्ववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिसत्त्वं विवक्षणीयम् । लवणोदकालिन्दीजलादौ या नीलोपलब्धिः सा आश्रयौपाधिकी भ्रान्तिरेव वियति विक्षेपे तस्यैव धवलिमोपलब्धेः यद्यपि जले कोऽपि रसो नानुभूयते तथापि हरीतक्यादिकषायद्रव्यभक्षणानन्तरं जलमाधुर्यमनुभूयत एव तस्य तद्व्यञ्जकत्वात्, न च जलसंयोगात् हरीतक्यादावेव माधुर्य्योत्पत्तिरिति वाच्यं पाकस्थहरीतक्यादावपि जलसंयोगेन मधुररसोत्पत्त्यापत्तेः कषायनाशरसान्तरोत्पादनतत्प्रागभावादिकल्पनायां गौरवाच्च कर्कटीभक्षणानन्तरं जलस्य या तिक्ततोपलब्धिः सा

तेजो रूपस्पर्शवत्॥ २॥

कर्कट्या एव जलमन्तरेणापि तद्ग्रहात् जम्बीररसादाव-म्लोपलब्धिः कारवेल्लरसादौ तिक्तत्वोपलब्धिश्च एतेन व्याख्याता। करकरादिसंयोगाज्जले यउष्णस्पर्शः प्रतीयते सोऽपि करकरादेरेव, यद्यपि हिमकरकादौ द्रवत्वं नानु-भूयते इति कथं तस्य जलेऽन्तर्भावः सम्भवति तथापि उष्म-णा विलीने तत्र जलत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव दिव्यतेजःसंयोगात्तु तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः काठिन्यप्रतीतिस्तु तत्र भ्रान्तिरेवेति मुक्तावलीकारः। केचित्तु दिव्यतेजःसंयोगात् जलपरमा-णुभ्यां द्व्यणुकं तेन च त्र्यणुकादिकं क्रमेण हिमादौ जायते तादृशद्व्यणुकादिकञ्च द्रवत्वरहितं कठिनमेवेति हिमादौ काठिन्यप्रतीतिर्न भ्रान्तिरित्याहुः। स्नेहस्तु जल एव घृतादा-वपि तदुपष्टम्भकजलस्यैव स्नेहः तत्प्रकर्षाच्च घृतादेर्दहना-नुकूलत्वं सक्तुसिकतादौ पिण्डीभावरूपः संग्रहणाख्यः संयोगविशेषो द्रवत्वसहितस्नेहकारित एव द्रवत्वमात्रकारि-त्वे काचकाञ्चनद्रवत्वादितोऽपि तदुत्पत्त्यापत्तेः नापि स्नेह-मात्रकारितः घनीभूतघृतादिभिरपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गा-दित्यलमतिविस्तरेण।२।

क्रमप्राप्तं तेजोलक्षणमाह।

भास्वरशुक्लरूपवत्त्वम् उष्णस्पर्शवत्त्वञ्च तेजोलक्षणमि-त्यर्थः। न च सुवर्णोष्मकज्जलकपालादिस्थतेजःसत्स्वपि पर-प्रकाशकत्वरूपभास्वरत्वविशिष्टशुक्लरूपाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं तेष्वपि तेजस्त्वेन तदनुमानात् सुवर्णस्य तेजस्त्व

स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥
त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

उष्णं तेजसम् [illegible]
द्रवत्वात् [illegible] व्यतिरेकानुमा[illegible]
सिद्धम्, उष्णत्वे तु उष्णस्पर्शत्वेन उष्णस्पर्शोऽपि चान्द्र
[illegible] अनुद्भूतस्पर्शाभिभवात् [illegible]
न तत्र द्वितीयलक्षणाव्याप्तिः तेजस्त्वेन तत्र तदनुमानात्
चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरा
किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा चक्षुरादि, किञ्चिदुद्भूतरू
मनुद्भूतस्पर्शं यथा चान्द्रप्रभादि. किञ्चिदनुद्भूतरूपमुद्भू
तस्पर्शं यथा भर्जनकपालादिस्थवह्न्यादि । तेजस्त्वञ्च
न्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जाति
शेषः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्येत्यादिनियमाभ्युपगमे तु जन्यो
ष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धं जन्यतेज
तदवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया तेजस्त्वजा
सिद्धिरिति मुक्तावलीकारः ॥ ३ ॥

वायुं लक्षयति ।

अत्र स्पर्शोऽपाकजोऽनुष्णाशीतो ग्राह्यः तेन वायवी
विजातीयस्पर्शो लभ्यते तथाच तादृशविजातीयस्पर्शवत्त्व
वायुलक्षणं वैजात्यन्तु वायुस्पर्शे प्रत्यक्षसिद्धमिति ॥ ४ ॥

नन्वाकाशादावपि नीलादिरूपोपलब्धेस्तस्य कथम
न्द्रियत्वमत आह । यद्वा रूपादिचतुष्कं निःस्पर्शद्रव्ये नास्ती
वस्तुगतिमनुरुध्याह ।

विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिः सास्नावान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥

सुवर्णानामिति बहुवचनेन कांस्य ताम्र-पित्तल-पारदादीनामप्युपग्रहः । व्याख्यानञ्चास्य सूत्रस्य पूर्ब्ववदेव बोध्यम् ॥ ७ ॥

ननु स्पर्शवान् वायुरित्यनेन वायोर्लक्षणमुक्तं तत्र लक्ष्या सिद्धाऽसिद्धं नहि वायौ प्रत्यक्षं 'प्रमाणं सर्व्ववर्तिनस्तोङ्ग तद्रूपाभावादित्यतस्तत्रानुमानं प्रदर्शयितुमादावनुमानप्रामाण्यं द्रढ़यति ।

यथा गोत्वे विषाणित्वादीनि लिङ्गानि सामान्यतो दृष्टानि लोकसिद्धानि प्रमाणानि तथा अतीन्द्रिये वायौ स्पर्शादीनि लिङ्गान्यपि प्रमाणानीति सूत्रद्वयनिगूढ़ार्थः । तत्र प्रथमसूत्रे विषाणीति प्रशंसायामस्त्यर्थप्रत्ययः तेन च महिषादिव्यावृत्तो विषाणविशेषो लभ्यते स च गोत्वे लिङ्गम् एवं ककुद्मत्त्वापि । प्रान्तेवालधिरिति अन्ते प्रान्ते आधीयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पुच्छरूपाङ्गविशेष उच्यते प्रकृष्टोऽन्तेवालधिर्यस्य स प्रान्तेवालधिर्गोपिण्डः, मेषादिपुच्छन्तु मांसलोऽत्र न वालमयत्वात्प्रान्तेवालधित्वं महिषादिपुच्छे प्रलम्बत्वादिरूपप्रकर्षाभावात् पुच्छविशेषो गोत्वे लिङ्गम्, सास्ना गलकम्बलं तद्वत्ता गोत्वे लिङ्गम्, विषाणीत्यादिव्यवहारविषयताऽवच्छेदकम् इति शब्देन परामृश्यते तत्रायं प्रयोगः अयं गोर्विषाणविशेषत्वात् ककुद्मत्त्वात् पुच्छविशेषवत्त्वात् सास्नावत्त्वाद्वा पूर्व्वानुभूतगोपिण्डवदिति ॥ ८ ॥

स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥

नच दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गोवायुः ॥ १० ॥

अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥

एवं लोकयात्रानिर्वाहकस्यानुमानस्य प्रामाण्यमुक्त्वा-
नुमानेन वायुं साधयति ।

लिङ्गमित्यनुषज्यते चकारः शब्दधृतिकम्पान् समुच्चि-
नोति तथाच विजातीयस्पर्शेन पर्णादिशब्देन नभसि तृण-
तूलादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायुरनुमीयते
इतिभावः, अनुमानप्रकारस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः विस्तरभयात्
परित्यक्तोऽस्माभिः ॥ ९ ॥

ननु विजातीयस्पर्शेन तदधिकरणं वायुर्न सिध्यति
पृथिव्याद्यन्यतमेन सिद्धसाधनादित्यत आह ।

येन स्पर्शेन वायुरधिकरणतयाऽनुमीयते स स्पर्शो न
दृष्टानां पृथिव्यप्तेजसाम्, इतिहेतोः वायुरदृष्टलिङ्गः नास्ति
दृष्टमधिकरणतया यस्य तादृशं लिङ्गं यस्य सः दृष्टावृत्ति-
स्पर्शलिङ्गकोवायुरिति फलितार्थः, तथाच पृथिव्यादिना न
सिद्धसाधनं नवार्थान्तरं पृथिव्यादिस्पर्शस्य रूपसहचरित-
त्वनियमादितिभावः । अथवा यतो वायुरदृष्टलिङ्गः अदृष्टं
रूपसहचरितत्वेनानुपलभ्यमानं लिङ्गं यस्य सः इतिहेतो-
र्वायोरनुमापकविजातीयस्पर्शो न दृष्टानां पृथिव्यादीनामिति
समुदितसूत्रार्थः ॥ १० ॥

एवमवयविनि वायौ सिद्धे तन्निर्वाहकतया तत्परमा-
णुरप्यनुमेयः सौकर्यार्थमत्र द्रव्यत्वमप्यवस्थापयितुमित्याह ।

द्रव्यम् अधिकरणतया विद्यते यस्य तद्द्रव्यवत् द्रव्यद

क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥
अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

त्यीत्यर्थः न द्रव्यवदद्रव्यवत् तस्य भावोऽद्रव्यवत्त्वं वि
तृतीया तथाच द्रव्यवृत्तिभिन्नत्वेन विशेषितं वायुरूपं
स्थूलवायुनिर्व्वाहकतयाऽवश्यं स्वीकार्य्यमित्यर्थः॥ ११॥
वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वसाधकं हेतुद्वयमाह।
वायवीयपरमाणु द्रव्यमिति शेषः। द्व्यणु
संयोगादिरूपगुणवत्त्वं तदनुकूलक्रियावत्त्वञ्च परमा
ववश्यमङ्गीकार्य्यमिति न सन्दिग्धासिद्धो हेतुः, परमाणु
द्विप्रकारस्तु त्रसरेणुः सावयवश्चाक्षुषद्रव्यत्वाद्
त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदि
ति, एवञ्च पृथिव्यादौ यथा परमाणुस्तथा वायुस्थले
निराबाध एव अवयवावयविपरम्परायास्तुल्यत्वादिति॥१२
ननु परमाणुरनित्यः क्रियावत्त्वात् गुणवत्त्वाद्वा
इत्यनुमानेन परमाणावनित्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह।
वायुपरमाणोरितिशेषः, नास्ति द्रव्यं समवायिकार
णतया यस्य तदद्रव्यं द्रव्यसमवायिकारणकभिन्नं तत्त्वे
त्यर्थः समवायिकारणजन्यत्वस्य द्रव्यसमवायिकारणक
व्याप्यतया परमाणोर्व्यापकाभाववत्त्वेन व्याप्याभाववत्त्वान्नि
त्यत्वं तथाहि समवायिकारणाभावे समवायिकारणस्या
भावात् परमाणोर्न विनाशसम्भवः द्रव्यनाशं प्रति तदन्यत
रनाशस्य हेतुत्वात् परमाणोर्द्रव्यत्वन्तु पूर्व्वमेव साधितम्
केचित्तु अद्रव्यद्रव्यत्वेनेति सूत्रस्य पाठमित्याहुः ॥ १३॥

वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥
वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १५ ॥

नन्वाकाशादिवत् वायोरपि न नानात्वं किन्त्वेकत्वमेव, दक्षिणवातोत्तरवातादिव्यवहारस्तु उपाधिभेदादेवोपपादनीय इति तटस्थाशङ्कां निरस्यति ।

विरुद्धदिग्गामिनोर्वेगवतोर्वाय्वोः परस्परप्रतीघातरूपं यत् संमूर्च्छनं तृणतूलादीनामूर्द्ध्वगमनानुकूलं तत्सम्पादकतयाऽनुमीयमानं तदेव वायुनानात्वे लिङ्गम्, अन्यथा वायोरेकत्वे संमूर्च्छनानुपपत्त्या तृणादेरूर्द्ध्वगमनानुपपत्तेः तथाच वाय्वोः संमूर्च्छनेन तयोरूर्द्ध्वगमनं भवति तेन च तृणादीनामूर्द्ध्वगमनम्, संमूर्च्छनेनोर्द्ध्वगमनन्तु विरुद्धदिग्गामिनोर्वेगवतोर्नद्यादिप्रवाहस्थितजलयोर्दृष्टमिति ॥ १४ ॥

नन्वदृष्टलिङ्गो वायुरिति यत् पूर्व्वमुक्तं तत् कथं सङ्गच्छते दृष्टस्य स्पर्शादेरेव वायुलिङ्गत्वादित्यत आह ।

दृष्टं लिङ्गं हि यत्र व्याप्तेः प्रत्यक्षं भवति यथा वह्नेर्धूमः, प्रकृते तु वायुसन्निकर्षेऽपि वायुव्याप्तिप्रत्यक्षं न सम्भवति वायोरतीन्द्रियत्वात् तथाच प्रत्यक्षव्याप्तिकं लिङ्गं वायौ नास्तीत्यदृष्टलिङ्गो वायुरिति सूत्रस्यैवार्थः ॥ १५ ॥

ननु वायुव्याप्तेरप्रत्यक्षत्वे तदनुमानं कथं सम्भवतीत्यतः पूर्व्वोक्तमेव स्मारयति ।

परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥

इदानीं शब्दस्यात्मगुणत्वं मनोगुणत्वञ्च निराकरोति। परत्र आत्मभिन्ने समवायात् शब्दो नात्मगुणः शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखीत्यादिवदहं शब्दवानिति लौकिकमानसप्रत्यक्षं स्यात्, नतु शब्दस्य श्रावणप्रत्यक्षम्, अस्ति त्वनुभवः सर्व्वेषां, शब्दं शृणोमीति, मनःपदं दिक्-कालयोरप्युपलक्षकं तथाच शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः प्रत्यक्षत्वात् रूपादिवदिति व्यतिरेके कालपरिमाणादिवदि-त्यनुमानप्रकारः ॥ २६ ॥

इदानीमुपसंहरति ।

शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामा-न्यानुमानेन विशेषबाधसहकृतेनाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं शब्दस्य सिध्यतीति भावः. गुणत्वञ्च तस्य प्रत्यक्षसिद्धम् नच कारणावयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण कारणगुणपूर्व्वक एव वायौ शब्दः स्रोत्रार्थ इति वाच्यं शब्दो न वायुविशेषगुणः अयाव-द्द्रव्यभावित्वात् सुखादिवत् व्यतिरेके वायवीयस्पर्शादिवद-नुमानेन वायुविशेषगुणभिन्नत्वसिद्धेः अयावद्द्रव्यभावित्वञ्च स्वाश्रयनाशान्यनाशप्रतियोगि यद्वत् तदन्यत्वमिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

इदानीमस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वमतिदेशेन साधयति ।

कार्य्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥

यथा घटरूपादिः कपालरूपादिपूर्व्वकः, तथाच शब्दस्य यो विशेषगुणः श्रोत्रेन्द्रियेणोपलभ्यते तस्य कारणगुणपूर्व्वकत्वाभावात् न कार्य्यगुणत्वं किन्तु नित्यद्रव्यस्यैव गुणः शब्द इति शब्दाधारतया नित्यद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः॥ २४ ॥

ननु भेरीमृदङ्गादावेव कार्य्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तस्य कारणगुणपूर्व्वकत्वमप्यनायत्तयाऽङ्गीकार्य्यमिति सर्व्वमेतदाकुलमित्यत आह ।

शब्दो न भेर्य्यादीनां कार्य्याणां स्पर्शवतां गुणः कुतः कार्य्यान्तरस्य स्वावयवकार्य्यसजातीयस्य शब्दरूपकार्य्यान्तरस्य अप्रादुर्भावात् अननुभवात् अर्थात् भेर्य्यादौ, अयं भावः यथा भेर्य्यादौ रूपादयो विशेषगुणाः स्वावयवरूपादिसजातीया अनुभूयन्ते तथा स्वावयवशब्दसजातीयः शब्दो भेर्य्यादौ नोपलभ्यते निःशब्दैरपि भेर्य्याद्यवयवैर्भेर्य्याद्यारम्भात् तथाच शब्दस्याकारणगुणपूर्व्वकत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यम् एवञ्च शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अपाकजत्वे सति अकारणगुणपूर्व्वकत्वादित्यनुमानेन शब्दस्य स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावः सिद्धः पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं अ[illegible] घटादिरूपादौ व्यभिचारवारणाय। [illegible] परमाणुरूपादौ व्यभिचार[illegible] [illegible] तु सत्यन्तं न देय[illegible]

॥ २५ ॥

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥

तेजस उष्णता ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता ॥ ५ ॥

अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काल-लिङ्गानि ॥ ६ ॥

जलादावतिव्याप्तिरित्याह ।

एतेन गन्धस्योक्तप्रकारेण उष्णतेति शैत्यादेरप्युपलक्षणम् ॥ ३ ॥

संक्षेपतस्तेजोलक्षणं जललक्षणञ्च सूत्रद्वयेन परीक्ष्यते । तेजस एव उष्णता नान्येषामिति तेजोलक्षणस्य नातिव्याप्तिरितिभावः ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता नान्यत्रेति न जललक्षणस्य शिलातलादावतिव्याप्तिस्तत्र शैत्यप्रतीतेरौपाधिकत्वादिति भावः । वायुलक्षणं विजातीयस्पर्शवत्त्वमप्युक्तदिशैव परीक्षणीयमिति ख्यापयितुमुद्देशक्रमः परित्यक्तः । यत्तूपस्कारकारैस्तेजःस्पर्शस्य पृथिवीजलस्पर्शाभिभावकत्वसूचनाय क्रमलङ्घनमित्युक्तं तन्न मनोरमं सुवर्णे चन्द्रकिरणादौ च पृथिवीजलस्पर्शयोस्तेजःस्पर्शाभिभावकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

काललक्षणमभिधातुमाह ।

इतीत्यनन्तरं ज्ञानानीति पूरणीयं तथाच स्थविरमपेक्ष्य युवा परः युगपदुत्पद्यन्ते, चिरं जीवति व्यासः, क्षिप्रं करोति चारुरिति ज्ञानानि कालसाधकानि स्थविरोत्पत्ति-क्षणावच्छिन्नपरिच्छिन्नान्तरजातत्वज्ञानात् यूनि अपरत्वं

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥
तत्त्वम्भावेन ॥ ८ ॥

जायते ततस्तज्ज्ञानं जायते ततापरत्वकार्य्ये किमसमवायिकारणं न तावद्रूपरसगन्धानामन्यतमं तद्भवितुमर्हति वायौ तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् नापि स्पर्शः पाकजस्पर्शोत्पत्तिदशायामपरत्वानुत्पत्तिप्रसङ्गात् स्पर्शवैजात्येनापरत्वादिवैजात्यप्रसङ्गाच्च । नाप्यपकृष्टपरिमाणं परिमाणस्य विजातीयगुणानारम्भकत्वात् नापि तपनपरिस्पन्दो व्यधिकरणत्वात् किन्तु पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तकिञ्चिद्विभुद्रव्यसंयोग एवापरत्वादिकार्य्ये ऽसमवायिकारणम्, तादृशस्वभावत्वं न गगनादेः कस्मिंश्चिन्मृदङ्गादावभिघातात् यावन्मृदङ्गेषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः किन्तु तादृशस्वभावतया सिद्धं कालनामकं द्रव्यमेवेत्यपरत्वबुद्धिः कालसाधिका । इदमुपलक्षणं परमिति बुद्धिरपि तथेति मन्तव्यं द्युमणिरिति एकस्यां सूर्य्यक्रियायां घटादावेकत्वैकपृथक्त्वादय उत्पद्यन्ते इत्यत सूर्य्यक्रियाया घटैकत्वाद्याधारत्वं प्रतीयते तच्च न साक्षात्-सम्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वाश्रयसंयुक्तकालसंयोगिसमवायित्वसम्बन्धेनेति तत्सम्बन्धघटकतया कालसिद्धिः उत्पत्तिरूपधात्वर्थस्याधारत्वमानेऽपि स्वावच्छिन्ने स्वाश्रयान्वयेति कल्प्यम् एवं चिरं क्षिप्रमित्यादावप्यूह्यम् । ६ ।

कालस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्च साधयितुमाह ।

वायुप्रमाणयोरिव कालस्यापि स्पर्शाद्यभावाद्द्रव्यत्वं निरवयवत्वान्नित्यत्वमित्यर्थः । ७ ।

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥

तेजस उष्णता ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता ॥ ५ ॥

अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काल-लिङ्गानि ॥ ६ ॥

जलादावतिव्याप्तिरित्याह ।

एतेन गन्धस्योक्तप्रकारेण उष्णतेति शैत्यादेरुपलक्षणम् ॥ ३ ॥

संक्षेपतस्तेजोलक्षणं जललक्षणञ्च सूत्रद्वयेन परीक्ष्यते। तेजस एव उष्णता नान्येषामिति तेजोलक्षणस्य नातिव्याप्तिरितिभावः ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता नान्यत्रेति न जललक्षणस्य शिलातलादावतिव्याप्तिस्तत्र शैत्यप्रतीतेरौपाधिकत्वादिति भावः । वायुलक्षणं विजातीयस्पर्शवत्त्वमप्युक्तदिशैव परीक्षणीयमिति व्यञ्जयितुमुद्देशक्रमः परित्यक्तः । यत्तूपस्कारकारैस्तेजःस्पर्श-पृथिवीजलस्पर्शाभिभावकत्वसूचनाय क्रमलङ्घनमित्युक्तं तन्न मनोरमं सुवर्णे चन्द्रकिरणादौ च पृथिवीजलस्पर्शयोस्तेजःस्पर्शाभिभावकत्वस्य सर्व्वसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

कालस्य लक्षणमभिधातुमाह ।

इतीत्यनन्तरं ज्ञानानीति पूरणीयं तथाच स्थविरापेक्ष्य युवाऽपरः युगपदुत्पद्यन्ते, चिरं जीवति व्यासः, क्षिप्रं गच्छति वायुरिति ज्ञानानि कालसाधकानि स्थविरोत्पत्ति-क्षिरणसूर्यपरिस्पन्दानन्तरजातत्वज्ञानात् यूनि पर

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे काल
स्येति ॥ ६ ॥

कालस्य नानात्वं निराकरोति ।

भावेन सत्तया तत्त्वं तद्वात्मत्वम् एकत्वमितियावत्
ख्यातमिति वचनविपरिणामादन्वयः कालस्येति
तथाच अनुगतबुद्धग्रादितो लाघवाच्च यथा सत्ताया
तथा कालस्यापीति समुदितार्थः । यथा वस्तु नानात्वं व्य
वहारस्य तत्तदुपाधिभेदेनैकेन कालेनैव सम्भवात्
नानात्वमितिभावः ॥ ८ ॥

इदानीं कालस्य जन्यमात्रजनकत्वमाह ।

नित्येषु परमाणवादिषु अभावात् तदानीं जात इदा
नीं जात इत्यादि प्रत्ययानामभावात् अनित्येषु घटेषु
सादृशप्रत्ययानां सत्त्वात् कारणे अर्थादनित्यमात्रस्य
कालाख्या कालसंज्ञा, तथाच कार्य्यमात्रं प्रति कालः
यस् इदानीं घटो जात इत्यादि प्रत्ययानाम् एतत्
प्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वस्य घटादावबगाहनात् नहि कारणं
विना कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकत्वं सम्भवतीतिभावः इदमा
तत: इदानीं घटोजात इत्यादि प्रत्ययेषु एतत् कालोत्पत्
तिमत्त्वमेव घटादौ भासते नतु एतत् कालप्रयोज्योत्पत्ति
मत्त्वं येन घटाद्युत्पत्तिप्रयोजकतया कालस्य घटादि
मात्रं स्यात् न च कालिकसम्बन्धेन कार्य्यत्वावच्छिन्नं
तादात्म्यसम्बन्धेन कालस्य हेतुत्वानङ्गीकारे कार्य्याणां का
लिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वं न सम्भवति, अनन्मते तु का

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥

तत्त्वम्भावेन ॥ १२ ॥

कार्य्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥

आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्व्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥

रिव्यवहिता तु तदीयप्रतीची, तदीयसुमेरुसन्निहिता दिक् सा तदीयोदीची, एवं सुमेरुव्यवहिता अवाची, उदयगिरिसन्निहिता सुमेरुव्यवहिता आग्नेयी सुमेरुव्यवहिता उदयगिरिव्यवहिता च नैर्ऋती, सुमेरुसन्निहिता उदयगिरिव्यवहिता च वायवी, सुमेरुसन्निहिता उदयगिरि [illegible] च ऐशानी, अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयः ऊर्द्ध्वम्, पतनजन्यसंयोगाश्रयः अधः। [illegible] वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित" इत्यादिवचनात्, एवमेव [illegible] रलीकारः ॥ १० ॥

दिशि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कथयति।

एतत्सूत्रं पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

पूर्व्ववन्नानात्वं निराकरोति।

एतस्यापि पूर्व्ववदेव व्याख्यानम् ॥ १२ ॥

दिशः एकत्वेऽपि प्राच्यादिव्यवहारमुपपादयति।

कार्य्यविशेषेण जन्यमूर्त्तरूपोपाधिना नानात्वं प्राच्यादिनानाव्यवहारः, वस्तुत एकैव दिगित्यर्थः ॥ १३ ॥

कार्य्यविशेषं दर्शयति।

आदित्यसंयोगादिति प्राथमिकादित्यादि, भूतपूर्व्वा[illegible]

सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च
संशयः ॥ १७ ॥

दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

सामान्यस्य साधारणधर्मस्य प्रत्यक्षात् ज्ञानात् वि
एककोटिव्याप्यस्य अप्रत्यक्षात् अज्ञानात् विशेषस्य
यस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीतिशेषः। तथाच संश
साधारणधर्मज्ञानम् एककोटिव्याप्यनिश्चयाभावः
यज्ञानञ्च हेतुरित्यर्थः, चकारात् न्यायसूत्रोक्तयोः
रणधर्मज्ञानविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः संग्रहः,
णादिधर्मज्ञानानां कार्य्यतावच्छेदककोटौ कारण
तोत्तरत्वस्य निवेशान्न व्यभिचारः, कारणस्य त्रैवि
शयस्त्रिविध इतिभावः ॥ १७ ॥

कोटिद्वयसहचरितो धर्म्मः साधारणधर्म्मः स
द्धर्म्मिद्वये दृश्यमानः संशायकः क्वचिच्चैकत्रैव धर्मि
तत्राप्याह ।

यत्र पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि दृष्टे अयं स्थाणुः पुरु
संशयस्तद्दृष्टं वस्तु, तच्च पूर्व्वं स्थाणुपुरुषयोर्दृष्ट
त्वादिकं तद्वत् तदाश्रयः तथाच धर्म्मिद्वये कोटिद्वय
त्वेन दृश्यमानं यदूर्द्ध्वत्वादिकं तज्ज्ञानादेव
संशय इतिभावः ॥ १८ ॥

एकत्र कोटिद्वयसहचरितं धर्म्ममाह ।

भवति हि प्रादेशिकरमि चैत्रे अयं वेगवान्
वेत्यादिसंशयः तत्कारणञ्च वेगतदभावसहचरि
... तद्वत्सादृश्यज्ञानञ्च ... चैत्रदेशधर्म्मन

सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ १७ ॥

दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

सामान्यस्य साधारणधर्म्मस्य प्रत्यक्षात् ज्ञानात् वि- एककोटिव्याप्यस्य अप्रत्यक्षात् अज्ञानात् विशेषस्य कोटि- द्वयस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीतिशेषः। तथाच संशयं प्रति साधारणधर्म्मज्ञानम् एककोटिव्याप्यनिश्चयाभावः कोटि- द्वयज्ञानञ्च हेतुरित्यर्थः, चकारात् न्यायसूत्रोक्तयोः असाधा- रणधर्म्मज्ञानविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः संग्रहः, साधार- णादिधर्म्मज्ञानानां कार्य्यतावच्छेदककोटौ कारणान्तरा- तीतरत्वस्य निवेशान्न व्यभिचारः, कारणस्य त्रैविध्यात् सं- शयस्त्रिविध इतिभावः ॥ १७ ॥

कोटिद्वयसहचरितो धर्म्मः साधारणधर्म्मः स च धर्म्मिद्वये दृश्यमानः संशायकः क्वचिच्चैकत्रैव धर्म्मिणि दृश्य- तत्राप्याह ।

यत्र पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि दृष्टे अयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशयस्तद्दृष्टं वस्तु, तच्च पूर्वं स्थाणुपुरुषयोर्दृष्टं यदूर्द्ध्व- त्वादिकं तद्वत् तदाश्रयः तथाच धर्म्मिद्वये कोटिद्वयसहचरि- तत्वेन दृश्यमानं यदूर्द्ध्वत्वादिकं तज्ज्ञानादेव पूर्व्वोक्तः संशय इतिभावः ॥ १८ ॥

एकत्र कोटिद्वयसहचरितं धर्म्ममाह ।

भवति हि माहलोमशिरसि चैत्रे अयं केशवान् निष्के- शो वेत्यादिसंशयः तत्कारणञ्च केशतदभावसहचरितचैत्र- ज्ञानं तदुभयसाहचर्य्यज्ञानञ्च चैत्ररूपैकधर्म्मिणि ...

श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य [illegible]

दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥

एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥

तदर्थस्तथाच श्रवणेन्द्रियजन्यलौकि[illegible] त्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव शब्दलक्षणं पर्य्यवसितम्, तेना[illegible] शब्दे नाव्याप्तिर्नवा सत्त्वगुणत्वादिकमादाय [illegible] व्याप्तिरित्यञ्च प्रत्यक्षसिद्धः शब्दो धर्म्मी न शक्यो[illegible] मितिभावः ॥ २१ ॥

केचित्तु सूक्ष्मः शब्दः, महाञ्छब्द इत्या[illegible] व्यमेव शब्द इत्याहुस्तन्मतं निराकर्त्तुमारभते।

शब्दे गृह्यमाणस्य शब्दत्वादेर्विशेषस्य [illegible] रूपादिषु तयोर्विंशतौ गुणेषु, अर्थान्तरेषु द्रव्येषु [illegible] च उभयथा उभयत्र द्रव्यत्वादिमत्तया निश्चितेषु तदभा[illegible] त्तया निश्चितेषु च अदृष्टत्वात् अदर्शनात् शब्दो द्रव्यं न[illegible] संशय इति पूरणीयं तथाच निश्चितो[illegible] रूपासाधारणस्य शब्दत्वादौ सत्त्वात् तज्ज्ञानं तादृश[illegible] शयं जनयतीति भावः ॥ २२ ॥

इदानीं शब्दस्य द्रव्यत्वं निरस्यति।

शब्दो न द्रव्यम् एकद्रव्यत्वात् एकमात्राश्रितत्वात् [illegible] ह्येकमात्राश्रितं किमपि द्रव्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

शब्दत्वरूपासाधारणधर्म्मज्ञानात् शब्दे सन्दिग्ध[illegible] त्वमपि निराकरोति।

नापिकर्म्माऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥
गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्म्मभिः साधर्म्यम् ॥२५॥
सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥
नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥
अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥

शब्दो न कर्म्म अचाक्षुषत्वात् चाक्षुषत्वव्याप्तियोग्य-कर्म्मत्वस्यात् गन्धादिवदिति पूरणीयं मनःक्रियागतवैला-क्षण्यादिवारणाय योग्येति अपिना स्पर्शादिमत्त्वान्न सामान्या-दिवदिति सूचितम् ॥ २४ ॥

ननु शब्दस्याशुविनाशित्वेन कर्म्मत्वं साधनीयमत आह ।

सत उभयवादिसिद्धस्य गुणस्य अप्रतीतिविशेषः अपवर्गः आशुविनाशः कर्म्मभिः साधर्म्यं नतु स कर्म्मत्वसाधकः द्वित्वादावुभयवादिसिद्धगुणे व्यभिचारादित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दो न जन्यते किन्तु नित्य एव सः, कदाचिदभिव्यज्यते तस्य व्यञ्जकवैगुण्यादिति मीमांसकमतं निरस्यति ।

सतो नित्यस्य शब्दस्य लिङ्गाभावात् शब्दनित्यतासाधक-प्रमाणाभावादिति फलितार्थः ॥ २६ ॥

साधकाभावमुक्त्वा बाधकमाह ।

नित्यवैधर्म्म्यात् विनाशित्वात् शब्दो न नित्यस्तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादितिभावः ॥ २७ ॥

शब्दस्यानित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

शब्दोऽनित्यः कारणतः कारणात् कारणवत्त्वादिति यावत् नहि नित्यानि कारणवन्ति भवन्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

नचासिद्धं विकारात् ॥ २६ ॥
अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥
संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ।

अत स्वरूपासिद्धं निराकरोति ।

शब्दस्य कारणवत्त्वं नासिद्धं विकारात् तीव्रमन्दादि-
वात् नहि भेरीदण्डाद्यभिघातस्य तीव्रमन्दादित्वाभावे
ब्दस्य तीव्रमन्दादिभावः केनचिदुपलभ्यते ना
तीव्रमन्दादिभावेन शब्दे तीव्रमन्दादिभावो भवितुमर्ह
अतो भेरीदण्डाद्यभिघातादिरूपकारणवत्त्वं शब्दस्य
मेनापि वाच्यमिति नासिद्धिरितिभावः ॥ २६ ॥

अभिव्यक्तिस्वीकारोऽपि न सम्भवतीत्याह ।

अभिव्यक्तिस्वीकारे दोषात् ककाराभिव्यक्तिदशायां गा-
दवर्णाभिव्यक्तिरूपदोषप्रसङ्गात् न च वर्णानां नैकं व्यञ्जकं ।
प्रतिवर्णं भिन्नभिन्नमेव स्वीकार्यम्, समानेन्द्रियग्राह्य
सर्वनियतानामेकव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वनियमात् अन्यथा आलोक
योगदशायां घटादिगतसंख्यापरिमाणाद्यभिव्यक्ति न स्या
ततादि व्यञ्जकभेदप्रसङ्गात् रूपरसगन्धस्पर्शानां
न्द्रियग्राह्यत्वाभावात् घटीयपटीयरूपादीनां सत्त्वमनुष्य
ब्राह्मणत्वादीनाञ्च समनैयत्याभावादेव व्यञ्जकभेदस्वी
कारादिति संक्षेपः ॥ ३० ॥

अभिघातस्य व्यञ्जकत्वं न सम्भवतीत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डाद्यभिघातात् विभागात् पाट्यमान
पदलद्वयविभागात् तदुभयजन्यशब्दसन्तानाच्च शब्दनि

लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥

द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥

प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥

ब्दोत्पत्तिरित्यर्थः अभिघातमात्रस्य व्यञ्जकत्वस्वीकारे वंश-
दलद्वयविभागस्थले दूरदेशस्थितभेरीदण्डाद्यभिघातादि-
स्थले च शब्दस्योपलब्धिर्न स्यात् इति भावः ॥ ३१ ॥

वर्णानित्यतासाधकं हेत्वन्तरमाह ।

शब्द इति वर्णात्मक इत्यादि तथाच वर्णात्मकः शब्दो-
ऽनित्यः सत्त्वे सति अस्मदिन्द्रियग्राह्यत्वात् मृदङ्गादिध्वनिव-
दित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते ।

द्वयोर्गुरुशिष्ययोः प्रवृत्त्योः गुरोरध्यापने प्रवृत्तिः
शिष्यस्य तु अध्ययने तयोरभावात् अभावप्रसङ्गात् गुरुः शि-
ष्यान् वेदमध्यापयति शिष्येभ्यो वेदं ददाति इत्यादिवाक्यजन्या-
नेकार्थकत्वानुभवेन अध्यापनं तथाच दानं स्वेन शब्दस्याशुविना-
शित्वे तस्य दानप्रतिग्रहयोरसम्भवात् अध्यापने अध्ययने च
प्रवृत्तिर्न स्यात् अतः शब्दस्यास्य स्थैर्यं स्वीकार्यं नाशका-
रणानुपलब्धेश्च तन्नाशे प्रमाणाभावात् "यावत् कालं स्थिरश्चैनं
कः पश्चान्नाशयिष्यति" इतिन्यायेन नित्यत्वं सिध्यतीति भावः
॥ ३३ ॥

वर्णनित्यतायां हेत्वन्तरमाह ।

प्रथमाशब्दं त्रिरनुवदेत् "त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरु-

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

न स्थैर्यसाधिकेति। अपिच शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटादि-
वदित्याद्यनुमानतः शब्दस्यानित्यत्वं सिद्ध्यतीति। तत्र शब्दो-
त्पत्तिर्वीचीतरङ्गन्यायेनेति केचित् तेषां मते भेरीदण्डाद्य-
भिघातात् तद्देशावच्छेदेन आद्यशब्दस्योत्पत्तिः अनन्तरं
तद्बहिर्दशदिगवच्छेदेन प्रथमशब्दात्तद्व्यापको द्वितीयः
शब्दः, ततस्तद्बहिर्दशदिगवच्छिन्नस्तृतीयः शब्दो द्वितीयश-
ब्दाद्भवतीत्येवं क्रमेण चतुर्थादिशब्दानामप्युत्पत्तिर्वाच्या के-
चित्तु कदम्बगोलकन्यायात् शब्दस्योत्पत्तिरित्याहुः एतन्मते
द्वितीयादिशब्दो नैको नवा दशदिगवच्छिन्नः किन्तु दशसु
दिक्षु द्वितीयाद्याः शब्दा दश उत्पद्यन्ते इति विशेषः ॥३७॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन कृतायां कणादसूत्र-
विवृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥

यदीयकरुणां विना वहति भाण्डजालं जन-
स्तापान्तरतमोऽर्णवं तरति यत् कृपालेशतः।
कणादनयनीरधौ मम निमज्जतः साधुना
निहन्तु निमदान्तिं विबुधवासि वाग्देवता ॥ १ ॥

उद्देशक्रमप्राप्तामात्मपरीक्षामिदानीमारभते।

इन्द्रियार्थाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः. प्रसिद्धाः प्रत्यक्षसि-
द्धाः इत्यर्थः रूपादिविषयकः साक्षात्कारः
सिद्धः ॥ १ ॥

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥

सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥

एतावतात्मनः किमायातमित्यत आह।

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः रूपादिसाक्षात्कारः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियेभ्यः अर्थेभ्यश्च अर्थान्तरस्य भिन्नस्यात्मनामकद्रव्यस्य हेतुः साधिकेत्यर्थः तथाच रूपादिसाक्षात्कारो द्रव्याश्रितो गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानेन इतरबाधसहकृतेन आत्मनः सिद्धिरिति भावः। यद्यपि प्रसिद्धः पक्षतया हेतुत्वकथनमसङ्गतं तथापि हेतुपदमत्रानुमितिजनकपरामर्शविशेष्यपरमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ २ ॥

ननु रूपादिप्रसिद्धि र्देहाश्रिता तत्कार्य्यत्वात् तदीयरूपादिवदित्यनुमानेन देहवृत्तित्वे सिद्धे नाऽतिरिक्तात्मसिद्धिरित्यत आह।

सः देहवृत्तित्वसाधको हेतुः, अनपदेशः देहकार्य्यत्वस्य घटपटादौ सत्त्वेन तत्र देहाश्रितत्वाभावात् उक्तहेतोर्व्यभिचारित्वान्न प्रसिद्धे र्देहवृत्तित्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु ज्ञाननिष्ठं यद्देहकार्य्यत्वं तदेव हेतुर्भविष्यति व्यतिरेकेण घटादेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादित्यत आह।

कारणेषु देहकारणेषु अवयवेषु अज्ञानात् ज्ञानाभावात् तथाच ज्ञानं न शरीरविशेषगुणः अपाकजत्वे सति अकार-

कार्य्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥

अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥

णगुणपूर्व्वकत्वात् शब्दवदित्यनुमानेन ज्ञानसामान्यस्य देह-
र्म्मत्वाभावसिद्धिः प्रागुक्तशरीरकार्य्यत्वहेतोरप्रयोजकत्व-
मेवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु शरीरावयवेषु सूक्ष्मज्ञानक्रमेण शरीरे स्फुटतरं
ज्ञानं कारणगुणपूर्व्वकमेव स्वीकार्य्यमतः प्रागुक्तहेतोः स-
पाधिकत्वान्न देहवृत्तित्वसाधकत्वमत आह ।

यदि शरीरे चैतन्यं कारणगुणपूर्व्वकं स्वीक्रियते तदा
तत्परमाणुष्वप्यवश्यं ज्ञानं स्वीकार्य्यं तथाच शरीरनाशे
तत्परमाण्वारब्धेषु कार्य्यान्तरेष्वपि ज्ञानात् ज्ञानप्रसङ्गात्
[illegible]म्भादिष्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु तत्तत्कार्य्येषु सूक्ष्ममेव ज्ञानं स्वीकार्य्यमतो नोप-
पत्तिरित्यत आह ।

अज्ञानात् केनापि प्रमाणेन तत्तत्कार्य्येषु ज्ञानस्य ज्ञा-
नाजननात् तथाच निष्प्रमाणकत्वान्न तत्तत्कार्य्येषु ज्ञानसि-
द्धिः चकारो गौरवं समुच्चिनोति तथाच नानावयवेषु नाना-
चैतन्यकल्पनापेक्षया चैतन्याधारतया एकं स्थायिनमेव क-
ल्पयितुमर्हतीति भावः । इदमुपलक्षणं देहे चैतन्यस्वीकारे
बालेऽनुभूतस्य यौवनादौ स्मरणानुपपत्तिः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥
अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् अतिरिक्तचेतनवादिमते च जन्मान्तरीयेष्टसाधनत्वानुभवजनितसंस्कारवशात् स्मरणसम्भवेन स्तनपाने शाखावलम्बने च पूर्व्वोक्तप्रवृत्तिर्नाऽनुपपन्ना नच जन्मान्तरानुभूतानामन्येषामपि स्मरणं कथं न भवतीति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत एवनायत्तत्रा जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते अन्यथा शुष्कफलतया उद्धपतनेन च बालस्य मरणप्रसङ्गादित्यादिकं द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ॥ ६ ॥

ज्ञानस्य गुणत्वहेतुना द्रव्याश्रितत्वं कथं सिद्ध्यति अतदात्मनस्तदनुत्पन्नस्य वा तदसाधकत्वादिति सांख्यैकदेशिनामाशङ्कां निरस्यति ।

अन्यदेव साध्यादन्यदेव वस्तु हेतु र्भवति इति हेतौ यतः साध्याभिन्नोऽनपदेशः हेत्वाभासः, साध्यस्यासिद्धत्वेन तदभिन्नस्याप्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

ननु साध्यादनुत्पन्नस्य गुणत्वस्य कथमनुमापकत्वम्, तथा सति धूमादिना वह्न्यादेरिव रासभादेरप्यनुमानापत्तेरित्यत आह ।

हि हेतौ यतोऽर्थान्तरं वस्त्वन्तरम् अर्थान्तरस्य वस्त्वन्तरस्य अनपदेशः अहेतुः रासभादेर्व्याप्तिशून्यो हि धूमादिः साध्ये हेत्वाभासः नतु वह्न्यादौ, तद्व्याप्यत्वस्य प्रकृतेतु व्याप्तिरूपस्यानागमकत्वमितिभावः ॥८॥

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥
अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् अतिरिक्तचेतनवादिमते च जन्मान्तरीयेष्टसाधनत्वानुभवजनितसंस्कारवशात् स्मरणसम्भवेन स्तनपाने शाखायलम्बने च पूर्व्वोक्ताप्रवृत्तिर्नाऽनुपपन्ना नच जन्मान्तरानुभूतानामन्येषामपि स्मरणं कथं न भवतीति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत एवनायत्तया जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते अन्यथा शुष्कशाठतया उच्चपतनेन च बालस्य मरणप्रसङ्गादित्यादिकं द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ॥ ६ ॥

ज्ञानस्य गुणत्वहेतुना द्रव्याश्रितत्वं कथं सिद्ध्यति अतदात्मनस्तदनुत्पन्नस्य वा तदसाधकत्वादिति सांख्यैकदेशिनामाशङ्कां निरस्यति ।

अन्यदेव साध्यादन्यदेव वस्तु हेतु र्भवति इति हेतौ यतः साध्याभिन्नोऽनपदेशः हेत्वाभासः, साध्यस्यासिद्धत्वेन तदभिन्नस्याप्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

ननु साध्यादनुत्पन्नस्य गुणत्वस्य कथमनुमापकत्वम्, तथा सति धूमादिना वाह्न्यादेरिव रासभादेरप्यनुमानापत्तेरित्यत आह ।

हि हेतौ यतोऽर्थान्तरं वस्त्वन्तरम् अर्थान्तरस्य वस्त्वन्तरस्य अनपदेशः अहेतुः रासभादेर्व्याप्तिशून्यो हि धूमादिः रासभादौ साध्ये हेत्वाभासः नतु वह्न्यादौ, तद्व्याप्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् प्रकृते तु व्याप्तिरुक्तान्नागमकत्वमितिभावः ॥८॥

संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च ॥९॥

कार्य्यं कार्य्यान्तरस्य ॥ १० ॥

विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

ननु गुरुत्वहेतौ व्याप्यत्वमपि दुर्घटं व्याप्यत्वस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिनियतत्वादित्यत आह।

संयोगि संयोगानुयोगि लिङ्गमिति सर्व्वशेषः। तथाच संयोगानुयोगि संयोगप्रतियोगिनो लिङ्गं व्याप्यं कथमन्यथा अयं देशः सारथिमान् विलक्षणगतिमद्रथादित्यादावनुमितिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्चात्र स्वसंयुक्तसंयोगः एवं समवाय्यपि समवेतस्य लिङ्गं कथमन्यथा पद्माद्यवयवमात्रदर्शनदशायां विशिष्टावयवेनाऽवयविनः पद्मादेरनुमितिः न चावयवचक्षुःसंयोगदशायामवयविन्यपि संयोगसत्त्वात् तस्यापि प्रत्यक्षं दुर्व्वारमिति वाच्यं तथापि सिषाधयिषया तादृशानुमानसम्भवात् तथाच सारथ्यादिभिन्नस्य सारथ्याद्यकार्य्यस्य च रथादेः सारथ्यादेर्व्याप्यत्वात् व्याप्यत्वं न तादात्म्यतदुत्पत्तिनियतमिति भावः ॥९॥

एकार्थसमवायिनो लिङ्गस्योदाहरणं स्वयमेव दर्शयति।

कार्य्यं पृथिव्याः कार्य्यं गन्धादिकं कार्य्यान्तरस्य रसादेर्लिङ्गमिति शेषः एकार्थसमवायः समवायघटितसामानाधिकरण्यम् एवं नित्यरसादिकमपि नित्यरूपादेर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् तथाच गन्धादे रसाद्यभेदस्य रसादिजन्यत्वस्य चाऽभावात् व्याप्तेस्तदुभयनैयत्यं बाधितमेवेति भावः ॥१०॥

भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

भूतोभूतस्य ॥ १३ ॥

प्रसिद्धिपूर्व्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥

विरोधिनो व्याप्यत्वमुदाहरति ।

अभूतम् असन्निहितं विरोधि विरोध्यसन्निधानमिति यावत् भूतस्य जातस्य स्थितस्य वा विरोधिनो लिङ्गमित्यर्थः अयमनुमानप्रकारः अयं काष्ठो दाहवान् वह्निसंयुक्तत्वे सति मण्याद्यसन्निधानात् भस्मीभूतवस्त्वन्तरवत् अयं देशो निर्भयाहिमान् अहिमत्त्वे सति नकुलशून्यत्वात् तादृशनिश्चितदेशान्तरवत् इत्यादि ॥ ११ ॥

विरोध्यन्तरमुदाहरति ।

भूतमुत्पन्नं स्थितं वा अभूतस्य विरोधिनो विरोध्यसन्निधानस्य लिङ्गमित्यर्थः यथायं काष्ठो मण्याद्यसन्निहितो दाहवत्त्वात् अयं देशो नकुलशून्यः भीतिरहिताहिमत्त्वादित्यादि ॥ १२ ॥

सद्विरोधिनः सद्विरोधिलिङ्गत्वमुदाहरति ।

भूतो वर्त्तमानो विरोधी भूतस्य वर्त्तमानस्य विरोधिनो लिङ्गमित्यर्थः यथा विस्फूर्ज्जनवदहिदर्शनेन गुल्माद्यन्तरितस्य विद्यमानस्य नकुलस्यानुमानम् ॥ १३ ॥

ननूक्तस्थलेषु अनुमितिर्न भवत्येव व्याप्तिविरहादित्यत आह ।

प्रसिद्धिर्व्याप्तिप्रमा तत्पूर्व्वकत्वात् तदधीनत्वात् अपदेशस्य सद्धेतूद्भावनस्य तथा चोक्तस्थलेषु सन्न्यायप्रयोगस्य कणादसम्प्रदायसिद्धत्वात् तन्निर्व्वाहकव्याप्तिप्रमोपपादकव्या-

प्रसङ्गात् हेत्वाभासं निरूपयति।

अप्रसिद्धः अप्रमितः व्याप्त्या पक्षधर्म्मतया च तथाच यत्र व्याप्तिः पक्षधर्म्मत्वं वा नास्ति स असिद्ध इतियावत्, असन् साध्यवतीत्यादि साध्यवदवृत्तिर्विरुद्ध इति फलितार्थः सन्दिग्ध इति यतः पक्षे साध्यरूपोधर्म्मं इत्यादिः तथाच साध्यसन्देहजनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषय इत्यर्थः सव्यभिचार इति तु फलितार्थः। चकारादनुक्तयोः गौतमीयतन्त्रोक्तयोः सत्प्रतिपक्षबाधितयोः संग्रहः तथाच हेत्वाभासाः पञ्च असिद्धविरुद्धसव्यभिचारसत्प्रतिपक्षबाधिताः तादृशपञ्चान्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः। "विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्" इत्यत्राप्युपलक्षणं ज्ञेयम् एवमेव वृत्तिकारः। हेतुवदाभासन्ते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदं दुष्टहेतुपरं, हेतोराभासा इति व्युत्पत्त्या तु हेतुदोषबोधकमेव तत्, तत्र दोषा अपि पञ्च, तत्र दोषसामान्यलक्षणं प्रकारान्तरमपि सम्भवति, तथाहि अनाहार्य्याप्रमाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयिताव्यापिका पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमांश्चेति समूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम्, अत्र तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वे सतीति विशेषणं देयं तेन, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः यद्यपि विशेषगुणसामान्याभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादौ बाधघटितायाः आश्रयासिद्धेरसंग्रहस्तथापि स्वावच्छिन्नविषयताकत्वावच्छिन्न यत्किञ्चित् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविष-

यिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वावच्छिन्ननि-
रूप्यताकधर्म्मवत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्य विवक्षितत्वान्न दोषः
लक्षणसङ्गमनादिकन्तु सुधीभिः स्वयमूहनीयं विस्तरभ-
यादुपेक्षितमस्माभिः । निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ
तु हेतुदोषो न स्वीक्रियते अविज्ञाताख्यनिग्रहेणैव वादि-
नस्तत्र निग्रहात् अथवा यादृशधर्म्मविशिष्टविषयकानाहार्य्यप्रमा-
त्माकज्ञानानास्कन्दितनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः विरो-
धिविषयताप्रयुक्तः पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्वतादृ-
शविशेष्यतानिरूपितसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारत्वोभयाभावः ता-
दृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम् अत्रापि निरुक्तबाधघटिताश्र-
यासिद्धिसंग्रहाय प्रमेयत्वादिविशिष्टदोषवारणाय च स्वबि-
षयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्य तादृशोभयाभाव-
प्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वं विवक्षणीयं लक्षणसङ्गमना-
दिकं सुधीभिः स्वयमूहनीयं ग्रन्थगौरवभयाद्विरम्यतेऽस्मा-
भिः । तत्रासिद्धिदोषस्त्रिविधः स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिव्या-
प्यत्वासिद्धिभेदात् पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः पक्षे पक्ष-
तावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः व्यर्थविशेषणघटितं हेतु-
तावच्छेदकम् साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साध-
नतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यत्र योऽसिद्धिस्तत्र
तद्व्याप्योऽप्यसिद्धिरेव तावदन्यतमत्वम् असिद्धित्वम् हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यौ साध्ये हेतुसामाना-
धिकरण्याभावतद्व्याप्यौ च विरोधः तदन्यतमत्वं विरोधत्वम्
साधारण्यासाधारण्यानुपसंहार्य्यभेदात् व्यभिचारस्त्रिविधः
हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वतद्व्याप्यौ साधारण्यं साध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिप्रकृतहेतुरसाधारण्यम् कृत्स्नाभावाप्र-

प्रसङ्गात् हेत्वाभासं निरूपयति।

अप्रसिद्धः अप्रमितः व्याप्त्या पक्षधर्म्मतया च तथाच यत्र व्याप्तिः पक्षधर्म्मत्वं वा नास्ति स असिद्ध इतियावत्, असन् साध्यवतीत्यादि साध्यवदवृत्तिर्विरुद्ध इति फलितार्थः सन्दिग्ध इति यतः पक्षे साध्यरूपोधर्म्मः इत्यादिः तथाच साध्यसन्देहजनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषय इत्यर्थः सव्यभिचार इति तु फलितार्थः । चकारादनुक्तयोः गौतमीयतन्त्रोक्तयोः सत्प्रतिपक्षबाधितयोः संग्रहः तथाच हेत्वाभासाः पञ्च असिद्धविरुद्धसव्यभिचारसत्प्रतिपक्षबाधिताः तादृशपञ्चान्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । "विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्" इत्यत्राप्युपलक्षणं ज्ञेयम् एवमेव वृत्तिकारः । हेतुवदाभासन्ते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदं दुष्टहेतुपरं, हेतोराभासा इति व्युत्पत्त्या तु हेतुदोषबोधकमेव तत्, तत्र दोषा अपि पञ्च, तत्र दोषसामान्यलक्षणं प्रकारान्तरमपि सम्भवति, तथाहि अनाहार्य्याप्रमाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयिताव्यापिका पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमांश्चेति समूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम्, अत्र तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वे सतीति विशेषणं देयं तेन, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः यद्यपि विशेषगुणसामान्याभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादौ बाधघटितया अन्यतमसिद्धेरसंग्रहस्तथापि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न यत्किञ्चित् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविष-

दिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननि-
रूप्यताकधर्म्मवत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्य विवक्षितत्वान्न दोषः
लक्षणसङ्गमनादिकन्तु सुधीभिः स्वयमूहनीयं विस्तरभ-
यादुपेक्षितमस्माभिः। निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ
तु हेतुदोषो न स्वीक्रियते अविज्ञातार्थनिग्रहेणैव वादि-
नस्तत्र निग्रहात् अथवा यादृशविशिष्टविषयकानाहार्य्यप्रमा-
त्मकज्ञानानास्कन्दितनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः विरो-
धिविषयताप्रयुक्तः पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्वतादृ-
शविशेष्यतानिरूपितसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारत्वोभयाभावः ता-
दृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम् अत्रापि निरुक्तबाधघटिताश्र-
यासिद्धिसंग्रहाय प्रमेयत्वादिविशिष्टदोषवारणाय च स्वनि-
ष्ठयताप्रयोज्यशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्य तादृशोभयाभाव-
प्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वं विवक्षणीयं लक्षणसङ्गमना-
दिकं सुधीभिः स्वयमूहनीयं ग्रन्थगौरवभयाद्विरस्यतेऽस्मा-
भिः। तत्रासिद्धिदोषस्त्रिविधः स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिव्या-
प्यत्वासिद्धिभेदात् पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः पक्षे पक्ष-
तावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः व्यर्थविशेषणघटितं हेतु-
तावच्छेदकं साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साध-
नतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यत्र योऽसिद्धिस्तत्र
तद्व्याप्योऽप्यसिद्धिरेव तदन्यतमत्वम् असिद्धित्वम् हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यौ साध्ये हेतुसामाना-
धिकरण्याभावतद्व्याप्यौ च विरोधः तदन्यतमत्वं विरोधत्वम्
साधारणासाधारणानुपसंहार्य्यभेदात् व्यभिचारस्त्रिविधः
हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वतद्व्याप्यौ साधारणं साध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिमत्त्वहेतुरसाधारणम् अत्यन्ताभावाप्र-

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥ १७ ॥

तियोगिसाध्यादिकं हेतौ व्यतिरेकव्याप्त्यभावस्यानुपसंहार्य्यम् अत्रापि व्याप्तोविवचनीयः साधारण्यादिवितयान्यतमत्वं व्यभिचारत्वम् साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रति पक्षः साध्याभाववान् पक्षोबाधः असिद्धयादिपञ्चदोषान्यतमत्वं हेतुदोषत्वं स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवान् हेतुर्दुष्ट इत्यपि केचित् ॥ ॥१५॥

हेत्वाभासानामुदाहरणमाह ।

यत्र प्रशादिः पक्षः अश्वत्वं साध्यं विषाणित्वं हेतुस्तत्रैव हेतुदोषाः सन्ति तत्समन्वयः स्वयमूहनीयः॥ १६ ।

सव्यभिचारस्योदाहरणमाह ।

अत्र यदि गोपिण्डस्य पक्षता तदा बाधः सत्प्रतिपक्षश्च नास्ति यदि महिषपिण्डादिः पक्षः तदा तावपि विद्येते अत्र गोत्वाभाववद्वृत्तिविषाणित्वं साधारण्यम् गोत्वव्यतिरेकव्याप्त्यभाववद्विषाणित्वम् अनुपसंहार्य्यम् असाधारण्यं तु अत्र नास्ति एवं गोत्वव्याप्त्यभाववद्विषाणित्वं व्याप्यत्वासिद्धिरप्यत्र वर्त्तते हेत्वाभासविशेषाणां लक्षणम् उदाहरणञ्च स्वयमूह्यं विस्तरभयान्नात्रास्माभिः॥ १७॥

आत्मनि प्रमाणान्तरमपि दर्शयति । यद्वात्मसाधकोहेतुर्न हेत्वाभास इत्याह ।

आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्तत्र यः सन्निकर्षः अर्थान्मनसः आत्ममनःसंयोग इति यावत् तस्मात् यज्ज्ञानमुत्पद्यते

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥
॥१८॥

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लि-
ङ्गम् ॥ १९ ॥

अहं सुखीत्याद्याकारकं तदन्यत् तत् ज्ञानम् अनुमाना-
दन्यत् आत्मनि प्रमाणान्तरविशेषः आत्ममनःसंयोगजन्यज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षत्वज्ञापनाय एवं वक्रोक्तिः इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
त्पन्नं ज्ञानमिति प्रत्यक्षलक्षणात् यद्यपि तादृशप्रत्यक्षं न
शरीरादिभिन्नात्मसाधकं तथाप्यात्मसाधकतायास्तत्र
निराबाधतैवेतिभावः अथवा यन्निष्पद्यते इत्यनेन ज्ञान-
मेव प्रतिपाद्यते तदन्यदित्यस्य च तत् ज्ञानम् आत्मानुमापकं
हेत्वाभासादन्यत् इत्यर्थः तथाच ज्ञानं द्रव्याश्रितं गुणत्वा-
दित्यनुमाने य आत्मसाधकोहेतुः स न हेत्वाभासः किन्तु
ज्ञानं शरीराश्रितं तत्कार्य्यत्वादित्यादिना त्वयोद्भावितो-
हेतुरेव हेत्वाभास इतिभावः ॥१८॥

परात्मनि प्रमाणमाह ।

प्रवृत्तिरुत्कटरागजन्यः प्रयत्नविशेषः निवृत्तिरुत्कट-
द्वेषजन्यो यत्नविशेषः ते च प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि दृष्टे साक्षा-
त्कृते परत्र परात्मनि लिङ्गमिति सौत्रार्थः एवं परात्मसा-
धकानुमितिविषयादिर्देश इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] परात्मनः [illegible]
[illegible]

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्यो-दाहरणम् ॥ १७ ॥

तियोगिसाध्यादिकं हेतौ व्यतिरेकव्याप्त्यभावश्चानुपसंहार्य्यम् अत्रापि व्याप्तेर्विवक्षणीयः साधारण्यादित्रितयान्यतमत्वं व्यभिचारत्वम् साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रतिपक्षः साध्याभाववान् पक्षोबाधः असिद्ध्यादिपञ्चदोषान्यतमत्वं हेतुदोषत्वं स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवान् हेतुर्दुष्ट इत्यपि केचित् ॥ ॥१५॥

हेत्वाभासानामुदाहरणमाह ।

यत्र शशादिः पक्षः अश्वत्वं साध्यं विषाणित्वं हेतुस्तत्र पञ्चैव हेतुदोषाः सन्ति तत्समन्वयः स्वयमूहनीयः॥१६।

सव्यभिचारस्योदाहरणमाह ।

अत्र यदि गोपिण्डस्य पक्षता तदा बाधः सत्प्रतिपक्षश्च नास्ति यदि महिषपिण्डादिः पक्षः तदा तावपि विद्येते अत्र गोत्वाभाववद्वृत्तिविषाणित्वं साधारण्यम् गोत्वव्यतिरेकव्याप्त्यभाववद्विषाणित्वम् अनुपसंहार्य्यम् असाधारण्यं तु अत्र नास्ति एवं गोत्वव्याप्त्यभाववद्विषाणित्वं व्याप्यत्वासिद्धिरप्यत्र वर्त्तते हेत्वाभासविशेषाणां लक्षणम् उदाहरणञ्च स्वयमूह्यं विस्तरभयान्नात्रास्माभिः॥१७॥

आत्मनि प्रमाणान्तरमपि दर्शयति । यद्वात्मसाधकोहेतुर्न हेत्वाभास इत्याह ।

आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्तत्र यः सन्निकर्षः अर्थात्मनः आत्ममनःसंयोग इति यावत् तस्मात् यज्ज्ञानमुत्पद्यते

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥
॥१८॥

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लि-
ङ्गम् ॥ १९ ॥

अहं सुखीत्याद्याकारकं तदन्यत् तत् ज्ञानम् अनुमाना-
दन्यत् आत्मनि प्रमाणमिति शेषः आत्ममनःसंयोगजन्यज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षत्वज्ञापनाय एवं वक्रोक्तिः इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
त्पन्नं ज्ञानमिति प्रत्यक्षलक्षणात् यद्यपि तादृशप्रत्यक्षं न
शरीरादिभिन्नात्मसाधकं तथाप्यात्ममात्रसाधकतायास्तत्र
निराबाधत्वमेवेतिभावः अथवा यन्निष्पद्यते इत्यन्तेन ज्ञान-
मेव प्रतिपाद्यते तदन्यदित्यस्य च तत् ज्ञानम् आत्मानुमापकं
हेत्वाभासादन्यत् इत्यर्थः तथाच ज्ञानं द्रव्याश्रितं गुणत्वा-
दित्येवं च आत्मसाधको हेतुः स न हेत्वाभासः किन्तु
ज्ञानं शरीराश्रितं तत्कार्य्यत्वादित्यादिना त्वयोद्भावितो-
हेतुरेव हेत्वाभास इतिभावः ॥१८॥

परात्मनि प्रमाणमाह ।

प्रवृत्तिरुत्कटरागजन्यः प्रयत्नविशेषः निवृत्तिरुत्कट-
द्वेषजन्यो प्रयत्नविशेषः ते च प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि दृष्टे साक्षा-
त्कृते परत्र परात्मनि लिङ्गमिति योजनैव वचनं परात्मसा-
धकानुमितिलिङ्गमित्यर्थः चेतनशरीरादिगत [illegible]
[illegible]
[illegible] परात्मनः सिद्धिरिति । [illegible]
[illegible]

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम् ॥१॥

तथापि हिंसादिनिवृत्तितो गन्तव्यदेशावस्थितानां क्षुद्रजन्तूनां व्यजनादिना अपमारणादिरूपा चेष्टाऽपि दृश्यत एवेति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः॥१८॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥

आत्मपरीक्षाशेषसम्पादकं मनोनिरूपणमारभते। आत्मा च इन्द्रियञ्च अर्थश्च ते आत्मेन्द्रियार्थास्तेषु यः सन्निकर्षस्तस्मिन् सतीत्यर्थः अत्रात्मनि इन्द्रिये च मनसः संयोगरूपः सन्निकर्षः अर्थे च रूपादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षो बोध्यः तथाच चक्षुर्मनोयोगदशायां सत्यां रासनप्रत्यक्षसामग्र्यां चाक्षुषमेव भवति न रासनादिकमिति तन्नियामकतयाऽवश्यं अणु मनः स्वीकार्य्यं तथाच मनसोऽणुतया नैकदा द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां योगः किन्तु येन योगस्तदेव प्रत्यक्षं जनयति नेतरत् न च ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनोयोगस्य हेतुतया चक्षुर्मनोयोगदशायां कथं त्वङ्मनोयोग इति वाच्यं त्वगिन्द्रियस्य देहव्यापित्वेन मनसश्चक्षुषा संयोगदशायां त्वचापि संयोगसम्भवात् नच चाक्षुषकाले त्वाचापत्तिरिति वाच्यं त्वाचं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यानायत्तया कल्पनात् चर्म्ममनःसंयोगस्यैव ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुतायाः पक्षधरमिश्रादिसम्मतत्वेनोक्तापत्तेरसम्भवाच्चेति संक्षेपः॥१॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२॥

प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥३॥

ननु भवतु मनः सिद्धं तथापि मनसो नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्च कथं स्वीकर्त्तव्यमित्यत आह।

यथा वायवीयपरमाणौ आरम्भकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वाद् द्रव्यत्वं तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं तदा ज्ञानजनकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वात् तदुत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावाच्च मनसोऽपि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्चेत्यर्थः॥२॥

प्रतिशरीरं मनस एकत्वं व्यवस्थापयति।

यदङ्गेन मनसः संयोगो यदा भवति तदा तदङ्गावच्छेदेन प्रयत्न उत्पद्यते नान्यावच्छेदेन एवञ्च मनसो नानात्वे एकदाऽङ्गद्वयेनापि एकैकस्य मनसः संयोगसम्भवात् प्रयत्नद्वयमुत्पद्येत न च विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन एकदैव विंशतिः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते यदनन्तरम् एकदैव तेषां क्रिया उत्पद्यन्ते इति वाच्यम् उत्पलशतपत्रव्यतिभेद इव तत्र यौगपद्यप्रतीतेर्भ्रमरूपत्वात् मनस आशु सञ्चारादेव भिन्नभिन्नक्षणेषु तासामुत्पादात् एवं मनसो नानात्वे युगपदेव घ्राणरसनादिभिः सह तेषामेकैकस्य संयोगसम्भवात् घ्राणज रासनादीनामपि युगपदुत्पादापत्तिरतः प्रतिशरीरं मन एकमेव न तु नानेत्यर्थः। ननु छिन्नवृश्चिकादिस्थले द्वय एव क्रियादर्शनान्मनसो नानात्वमनुमेयमिति चेन्न तदानीमदृष्टेन मनोन्तरसन्निवेशादेव तत्सम्भवात् अन्यत प्रयत्नायौगपद्यस्य ज्ञानायौगपद्यस्य च भागासिद्धत्वेन मनसो-

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥१॥

तथापि हिंसादिनिवृत्तितो गन्तव्यदेशावस्थितानां क्षुद्रजन्तूनां व्यजनादिना अपसारणादिरूपा चेष्टाऽपि दृश्यत एवेति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः ॥१९॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

आत्मपरीक्षाशेषसम्पादकं मनोनिरूपणमारभते।
आत्मा च इन्द्रियञ्च अर्थश्च ते आत्मेन्द्रियार्थास्तेषु यः सन्निकर्षस्तस्मिन् सतीत्यर्थः अत्रात्मनि इन्द्रिये च मनसः संयोगरूपः सन्निकर्षः अर्थे च रूपादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षो बोध्यः तथाच चक्षुर्मनोयोगदशायां सत्यां रासनप्रत्यक्षसामग्र्यां चाक्षुषमेव भवति न रासनादिकमिति तन्नियामकतयाऽवश्यं अणु मनः स्वीकार्य्यं तथाच मनसोऽणुतया नैकदा द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां योगः किन्तु येन योगस्तदेव प्रत्यक्षं जनयति नेतरत् न च ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनोयोगस्य हेतुतया चक्षुर्मनोयोगदशायां कथं त्वङ्मनोयोग इति वाच्यं त्वगिन्द्रियस्य देहव्यापित्वेन मनसश्चक्षुषा संयोगदशायां त्वचापि संयोगसम्भवात् न च चाक्षुषकाले त्वाचापत्तिरिति वाच्यं त्वाचं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकल्पनात् चर्म्ममनःसंयोगस्यैव ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुतायाः पक्षधरमिश्रादिसम्मतत्वेनोक्तापत्तेरसम्भवाच्चेति संक्षेपः ॥१॥

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥

नानात्वस्वीकारस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति । कूर्म्मगुण्डादिवत् मनसः सङ्कोचविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च यौगपद्यायौगपद्ययोर्निर्व्वाहः वस्तुत एकमेवैकस्मिन् शरीरे मन इति केचित् तदपि न मनोरमम् अनन्तावयवानां तत्प्रागभावानां तत्प्रध्वंसानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः । एकमित्यनेन प्रथमान्तस्यास्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्ततयाऽन्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि लिङ्गान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो लिङ्गानि तथाहि तिर्य्यग्गमनस्वभाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्द्ध्वगमनम् अपानस्याधोगमनं वा चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्द्ध्वगतित्वात् अधोगतित्वाद्वा लोष्टादुरर्द्ध्वाधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ प्रयत्नाभावेन तदानीन्तनतादृशक्रियायामंशतोबाध इति वाच्यं तदानीमपि जीवनयोनियत्नस्य सत्त्वात् एवमक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म्म निमेषः तयोर्विभागजनकं कर्म्म उन्मेषस्तयोरपि दारुपुत्रकनर्त्तनदृष्टान्ते चेतनप्रयत्नसाध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य वृद्धिक्षतसंरोहणादिकं जीवनकार्य्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनुमापयति यथा गृहाधिष्ठाता क्षुद्रं गृहं वर्द्धयति भग्नञ्च

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥

यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥

संस्कुरुते तदा देहस्याहारादिना वृद्धिं जनयति भग्नञ्च करचरणादिकम् औषधादिना संरोहयति कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातेति, एवमणुतया व्यवस्थितस्य मनसोऽभिलषितज्ञान-साधनेन्द्रिये गतिरपि चेतनाभिलाषाधीनेति साध्यात्मनि लिङ्गं यथा गृहकोणावस्थितो बालकः कन्दुकादिकं गृहमध्य एव इतस्ततः प्रेरयति तथात्माऽपि देहावस्थिते इन्द्रिये मनः प्रेरयतीति। ननु इन्द्रियेष्वेव चैतन्यं स्वीकार्य्यं देहाधिष्ठातृत्वमपि तेषामेवेत्यत आत्मन इन्द्रियातिरिक्तत्वं साधयति इन्द्रियान्तरविकारा इति चिरबिल्वाद्यम्लद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणात् दन्तोदकसंप्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा सिध्यतीत्यर्थः सुखादीनां पञ्चानामात्मलिङ्गत्वं ज्ञानवदेव बोध्यम् ॥ ४ ॥

सिद्धे इन्द्रियादिव्यतिरिक्ते आत्मनि तस्य नित्यद्रव्यत्वमतिदेशेन साधयति ।

यथा वायुपरमाणोर्निरवयवत्वात् गुणवत्त्वाच्च नित्यद्रव्यत्वं तथात्मनोऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

दृष्टलिङ्गकानुमानाभावादिति ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥

नानात्वस्वीकारस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति । कुम्भकारादिवत् मनसः सङ्कोचविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च यौगपद्यायौगपद्ययोर्निर्व्वाहः तस्मात् एकमेवैकस्मिन् शरीरे मन इति केचित् तदपि न मनोरमम् अनन्तावयवानां तत्प्रागभावानां तत्प्रध्वंसानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः । एकमित्यनेन प्रथमान्तत्वस्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्ततयाऽन्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि लिङ्गान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो लिङ्गानि तथाहि तिर्य्यग्गमनस्वभाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्द्ध्वगमनम् अपानस्याधोगमनं वा चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्द्ध्वगतित्वात् अधोगतित्वाद्वा लोष्टाद्यूर्द्ध्वाधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ प्रयत्नाभावेन तदानीन्तनतादृशक्रियायामंशतो बाध इति वाच्यं तदानीमपि जीवनयोनियत्नस्य सत्त्वात् एवमक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म्म निमेषः तयोर्विभागजनकं कर्म्म उन्मेषस्तयोरपि दारुपुत्रकनर्त्तनदृष्टान्ते चेतनप्रयत्नसाध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य वृद्धिक्षतसंरोहणादिकं जीवनकार्य्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनुमापयति यथा गृहाधिष्ठाता क्षुद्रं गृहं वर्द्धयति भग्नञ्च

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥

नानात्वस्वीकारस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति । कूर्म्मशुण्डादिवत् मनसः सङ्कोचविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च यौगपद्यायौगपद्ययोर्निर्व्वाहः वस्तुत एकमेवैकस्मिन् शरीरे मन इति केचित् तदपि न मनोरमम् अनन्तावयवानां तत्प्रागभावानां तत्प्रध्वंसानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः । एकमित्यनेन प्रथमसूत्रस्थस्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्ततयाऽन्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि लिङ्गान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो लिङ्गानि तथाहि तिर्य्यग्गमनस्वभाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्द्ध्वगमनम् अपानस्याधोगमनं वा चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्द्ध्वगतित्वात् अधोगतित्वाद्वा लोष्टाद्युर्द्ध्वाधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ प्रयत्नाभावेन तदानीन्तनतादृशक्रियायामंशतोबाध इति वाच्यं तदानीमपि जीवनयोनियत्नस्य सत्त्वात् एवमक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म्म निमेषः तयोर्विभागजनकं कर्म्म उन्मेषस्तयोरपि दारुपुत्तकनर्त्तनदृष्टान्ते चेतनप्रयत्नसाध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य वृद्धिक्षतसंरोहणादिकं जीवनकार्य्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनुमापयति यथा गृहाधिष्ठाता लघुं गृहं वर्द्धयति भग्नञ्च

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्ष-
वत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

विशेषधर्म्मप्रकारेण कथमनुमितिरिति वाच्यम् दूरत्वाधा-
दिस्थले व्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतस्यापि विशेषधर्म्मस्य
विधेयतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा महानसीयवह्नित-
दवह्न्यभाववान् पर्वत इत्यादौ तद्बाधसहकृतेन वह्निपरा-
मर्शेन जनिताया अनुमितेर्भ्रमत्वमानुपपत्तेरिति संक्षेपः ।
इदमुपलक्षणं पूर्व्वोक्तानि ज्ञानादिलिङ्गकान्यनुमानान्यपि
दर्शितरीत्यात्मनि प्रमाणानि वेदितव्यानि ॥ ८ ॥

ननु मनःसंयोगरूपसन्निकर्षेण आत्मनो लौकिकमान-
सप्रत्यक्षमेवात्मनि प्रमाणमस्तीति प्रमाणान्तरगवेषणं व्यर्थ-
मित्याशङ्कते ।

अथ वा प्रत्यक्षं दृष्टं दर्शनं ज्ञानमिति यावत् आत्मविषय-
प्रत्ययात् तथा च अहं देवदत्तः अहं यज्ञदत्तः सुखी दुःखी
इत्याद्याकारकं प्रत्यक्षमेव ज्ञानं यदि भवति तदा [illegible]
ज्ञानप्रकारः किमर्थमिति समुदितार्थः [illegible]
[illegible] तस्य [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १० ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥

यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥

सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥

ननु व्याप्तिरूपेण द्रव्यान्तरस्य मननाद्वृत्त्याश्रितत्वव्या-
प्यत्वस्य गुणत्वादौ मननसम्भवादात्मानुमानं न दुर्घटं सामा-
न्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यत्वज्ञानादपि इतरबाधादिस्थले विशे-
षधर्म्मप्रकारेणानुमितिसम्भवादित्यत आह ।

सामान्यतोदृष्टात् सामान्यधर्म्मावच्छिन्नव्याप्यत्वग्रहात्
अविशेषः विशेषधर्म्मप्रकारेण नानुमितिः व्यापकतावच्छेद-
कत्वग्रहस्यैवानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वे तन्त्रत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्व्वपक्षी उपसंहरति ।

आगमिक इत्यस्य आत्मेत्यादि यतो गृहीतव्याप्तिकलि-
ङ्गाभावादात्मनोऽनुमितिर्न सम्भवति अत आत्मा आगममात्र-
प्रमाणक इत्यर्थः । तथा चात्ममननार्थमेतच्छास्त्रं विफलमिति-
भावः ॥ ८ ॥

समाधत्ते ।

आगमिकमिति आत्मवस्तु इतिशेषः आत्मरूपं वस्तु न
आगमिकम् आगममात्रप्रमाणकम् अहमिति शब्दस्य व्यति-
रेकात् पृथिव्यादिषु अष्टसु द्रव्येषु अप्रयोगात् तथाचाहमिति
पदं सप्रवृत्तिनिमित्तकम् साधुपदत्वात् घटपदवदित्यनुमाना-
दहम्पदे आत्मत्वावच्छिन्नशक्तत्वस्य सिद्धौ आत्मापि सिध्य-
तीत्यर्थः न चात्रापि सामान्यधर्म्मे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रह

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्ष-
वत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

विशेषधर्म्मप्रकारेण कदनुमितिरिति वाच्यम् इतरबाधा-
दिस्थले व्यापकतावच्छेदकत्वेनाऽगृहीतस्यापि विशेषधर्म्मस्य
विधेयतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा महानसीयवह्नित-
दभाववान् पर्व्वत इत्यादीतरबाधसहकृतेन वह्निपरा-
मर्शेन जनिताया अनुमितेर्भ्रमत्वानुपपत्तेरिति संक्षेपः ।
इदमुपलक्षणं पूर्व्वोक्तानि ज्ञानादिलिङ्गकान्यनुमानान्यपि
दर्शितरीत्यात्मनि प्रमाणानि वेदितव्यानि ॥ ८ ॥

ननु मनःसंयोगरूपसन्निकर्षेण आत्मनो लौकिकमान-
सप्रत्यक्षमेवात्मनि प्रमाणमस्तीति प्रमाणान्तरगवेषणं व्यर्थ-
मित्यत आह ।

अथवा प्रत्यक्षं दृष्टं दर्शनं ज्ञानमिति यावत् आत्मनि दृष्टा-
प्रत्ययात् तदा च अहं देवदत्तः अहं यज्ञदत्तः सुखी दुःखी
देहाद्यालम्बनं प्रत्यक्षे [illegible] ज्ञानं यदि स्यात् तदा [illegible]
[illegible] निर्दिशति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ९ ॥

देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥

शङ्का उदेति, ततो ममत्वादिलिङ्गेन तदनुमाने सति संवादेन तत्र प्रामाण्यग्रहादाशङ्का निवर्त्तते, यथात्मनि दृष्टेऽपि विपरीतभावनादिना तज्ज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्का सम्भाव्यते ततोऽनुमानेनात्मनि गृहीते संवादेन तत्र प्रामाण्यग्रहादप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तनसमर्थत्वरूपं दृढत्वं तादृशपदस्य स्पष्टमेव तदुक्तं मिश्रैः प्रत्यक्षपरिकलितमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति ॥ ११ ॥

नन्वहं यज्ञदत्त इत्यादिप्रत्यक्षं यद्यात्मविषयकं तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति प्रत्ययः कथं स्यादात्मनि गतिमत्त्वस्याभावादित्यत आह ।

देवदत्तो गच्छतीति वाक्यजन्यप्रत्ययः देवदत्तादिपदस्य शरीरे लक्षणाग्रहाद्भवति देवदत्तो जानाति इच्छति करोति द्वेष्टीत्यादि प्रयोगानां मुख्यतया देवदत्तादिपदस्य विजातीयशरीरावच्छिन्नात्मनि शक्तेरावश्यकत्वात्तदर्थे भूरिप्रयोगसत्त्वेन गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् गच्छतीत्यत्राख्यातस्य यत्नार्थकत्वे तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वमपि सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

ननु देवदत्तो जानातीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वं देवदत्तो गच्छतीत्यस्य वेत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्कते ।

उपचारः सन्दिग्धः देवदत्तादिपदस्यात्मनि शरीरे वौपचारिकत्वमिति सन्देहः तुशब्द आशङ्काद्योतकः ॥ १३ ॥

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

समाधत्ते।

अहमितीति अहं यज्ञदत्तः सुखीत्यादिव्यवहारः अर्थान्तरप्रत्यक्षः अर्थान्तरस्य शरीरादिभिन्नस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं यस्मात् शरीरादिभिन्नविषयकशाब्दबोधजनक इति फलितार्थः तथाच शरीरादिभिन्न एवात्मनि तादृशप्रयोगो मुख्यः शरीरे त्वौपचारिकः, कुत एवमत आह प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् अर्थात् सुखादेः सत्त्वात् परत्र शरीरेऽभावात् सुखादेरसत्त्वात् तथाच भूरिप्रयोगस्यात्मन्येव सत्त्वात्तत्रैव तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वं शरीरादौ त्वौपचारिकत्वमिति न सन्देहगन्धोऽपीति, न चाहं सुखीत्यादौ अवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखादिवैशिष्ट्यं शरीरे भासत इति वाच्यम्, करोऽहं सुखीत्यादेरपि प्रामाण्यापत्तेः करादेरप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखादिसत्त्वात् अहमित्यसङ्कुचद्वृत्त्यात्मन्येव शक्ततया शरीरादौ तदभेदस्याबाधनाच्च ॥ १४ ॥

पुनराक्षिपति।

अहङ्कारः अहमितिप्रयोगः शरीरप्रत्यक्षः शरीरस्य प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिर्यस्मात् सः शरीरप्रतिपादक इति यावत्, तथाच यज्ञदत्तोऽहमिति सामानाधिकरण्यानुभवात् यज्ञदत्तादिपदमपि शरीरप्रतिपादकमेव तावदिति-हेतौ तस्मात् यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारादिति यदुक्तं तदभिमानात् ननु तद्वास्तवं भवितुमर्हति अहं गौरः अहं स्थूल इत्यादिभूरिप्रयोगाणां शरीरपरतया आवश्यकतया

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धे र्नागमिकः ॥ १८ ॥

कश्चिद्वदति, तस्माच्छरीरेऽहमादिव्यवहार औपचारिक एवेति नास्माकं प्रतिज्ञाहानिरितिभावः॥ १७॥

वेदान्तिनस्तु नित्यविज्ञानमेवात्मा अविनाशी वारेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इतिश्रुतेः स च वस्तुगत्या एकोऽपि मायाकार्य्याणां अन्तःकरणरूपोपाधीनां भेदान्नानेव प्रतिभाति एकमेवाद्वितीयम् इति एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इत्यादिश्रुतेरित्याशङ्कनं दूषयति।

अहमितीति प्रत्ययविषय इति शेषः, तथाचाहं सुखीत्यादिलौकिकप्रमाणप्रत्यक्षविषयः न आगमिकः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्याद्यागमप्रतिपाद्य इत्यभिप्रायः अत्र हेतुमाह मुख्ययोग्याभ्यामित्यादि. [illegible]

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥१८

काव्यभिचारादिति व्यतिरेकव्याप्तेरित्यर्थः, यथोक्तं पक्ष
स्यर्थेनास्य च विशेषसिद्धावन्वयः तथाचान्वयदृष्टान्ताभ
वेऽपि व्यतिरेकेण ईश्वरस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेन व्यतिरेकस
चारग्रहाधीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहादेवोक्तस्थलेऽनुमितिः स
वतीतिभावः, ननु व्यतिरेकव्याप्तेरीश्वरभेदसाधकत्वं न द
दरमित्याशङ्कानिरासायोक्तं शब्दवदिति शब्दादिवेत्यर्थ
आकाशस्य यथा शब्दरूपाद्धेतो र्व्यतिरेकव्याप्तिप्रका
ज्ञायमानादीश्वरभेदसिद्धत्वात्मनो जन्यसुखादिमत्त्वा
तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु एकमेवाद्वितीयम् तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्या
श्रुतिबलात् जीवेश्वरयोरभेदोऽवश्यं स्वीकार्य्यः, नचोक्त
नुमानाद्भेदसिद्धिरिति वाच्यं सुखदुःखादीनामन्तःकरण
धर्म्मत्वेन स्वरूपासिद्धत्वात् तथाच श्रुतिः कामः सङ्कल्पं
विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृति ह्रीर्धीर्भीरेतत् सर्व
मन एव इति, अत्र कामशब्दस्य सुखपरत्वात् धीशब्दस्य
वृत्तिरूपज्ञानपरत्वाच्च, दुःखस्यापि सुखसामानाधिकरण्ये
प्रतीतेरात्मधर्म्मत्वाभावादित्याशङ्कते।

सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्त्या निश्चयेन अविशेषात्
जीवात्मनः ईश्वरभिन्नत्वासिद्धेः उक्तश्रुत्या मनस्येव तेष
सिद्धत्वेन आत्मन्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ १९ ॥

आशङ्कां निरस्यति।

नाना नात्मैक्यं जीवात्मा न ईश्वरभिन्न इति यावत्
कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था निश्चयः तस्याः सुखदुःखज्ञाना
नामात्मनीतिशेषः नहि सुखादयो मनसो धर्म्मा स्व

व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥

शास्त्रसामर्थ्यच्च ॥ २१ ॥

सङ्ख्याभावेन सुखादीनामव्यवस्थापत्तेः ज्ञानायौगपद्य-
नियामकतया मनसोऽणुत्वस्यावश्यमङ्गीकार्य्यत्वात् कामः
सङ्कल्पः इत्यादिश्रुतिस्तु आयुर्घृतम् इत्यादिवत् मनसः
कामादिजनकत्वमवगमयति नतु तदाधारत्वं तदभेदं
वेति ॥ २० ॥

इतोऽपि जीवस्येश्वरभिन्नत्वमित्याह।

शास्त्रस्य श्रुतेः सामर्थ्यात् जीवेश्वरयोर्भेदबोधकत्वात्
तथाहि द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति
अनश्नन् अन्योऽभिचाकशीति इत्यादिश्रुतेः जीवेश्वरयोर्भेदो
ऽवश्यमङ्गीकार्यः। नच तत्त्वमसि श्वेतकेतो ब्रह्मविद्
ब्रह्मैव भवति इत्यादि श्रुतीनां का गतिरिति वाच्यम् तत्त्व-
मसि इति श्रुतेस्तदभेदेन तद्गोचरधर्मप्रतिपादनेनाभेदभाव-
नापरत्वात् ब्रह्मविद् ब्रह्मैव इति श्रुतिश्च निर्दुःखत्वादि-
नेश्वरसाम्यं जीवस्याभिधत्ते नतु तदभेदम् निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति इतिश्रुतेस्तत्परत्वात् दृश्यते
हि लौकिकवाक्येषु सम्पत्तिहीने पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त
इत्यादिषु साहश्यपरेषु अभेदोपचारः। नच मोक्षदशा-
यां मायानिवृत्तौ अभेदो जायते इति वाच्यं भेदस्य नित्य-
त्वेन नाशायोगात् भेदनाशाङ्गीकारेऽपि व्यक्तिद्वयस्याव-
स्थानदशायामिति संक्षेपः भेदसाधकानि तु अन्यान्यपि श्रुति-
स्मृत्यादीनि च ग्रन्थगौरवभिया न लिखितानि। २१।

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः॥ ३॥

सदकारणवन्नित्यम्॥ १॥

तस्य कार्य्यं लिङ्गम्॥ २॥

यः शङ्करोऽपि प्रलयं करोति स्थाणुस्तदा यः परपुरुषोऽपि। उमागृहीतोऽप्यनुमागृहीतः पायादपायात् सहि नः स्वयम्भूः॥ असतः सज्जायते इति केचिद्वदन्ति तेषामयमभिप्रायः, वीजादिर्नाङ्कुरादिकार्य्यजनकः तथा सति कुसूलस्थवीजादेरप्यङ्कुराद्यापत्तेः किन्तु क्षेत्रादौ स्थितस्य वीजस्यावयवविभागेन प्रध्वंसानन्तरमेवाङ्कुरोत्पादात् वीजादिप्रध्वंस एवाङ्कुरादेः कारणमिति तथाच गौतमीयं पूर्व्वपक्षसूत्रम् अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् इति तदेतन्मतं तिराकुर्व्वन्नेव परमाण्वादिकारणारम्भवादं द्रढयति।

सत् भावरूपं किञ्चित्, अकारणवत् अजन्यं, नित्यं विनाशाप्रतियोगि वस्तु, अवयविनां मूलकारणं नासत् इत्यर्थः प्रध्वंसस्य कारणत्वे चूर्णीकृतादपि वीजादङ्कुरापत्तेरितिभावः॥ १॥

ननु तादृशे मूलकारणे किं मानमत आह।

तस्य मूलकारणस्य, कार्य्यं त्रसरेण्वादिकार्य्यद्रव्यम्, लिङ्गम् अनुमापकम्, तथाहि अवयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः; नच त्रसरेणौ विश्रामः,

कारणभावात् कार्य्यभावः ॥ ३ ॥

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥४॥

अविद्या ॥५॥

त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन द्व्यणुकरूपतदवयवसिद्धेः, नापि द्व्यणुक एव विश्रामः, त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन द्व्यणुकावयवस्य परमाणुरूपस्य मूलकारणस्य सिद्धेः, नचैवं क्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्ध्येत्, अनवस्थाभयेनानुकूलतर्काभावेन च तत्कल्पनाया असम्भवात्, अस्तु अनेकद्रव्यवत्त्वप्रयोज्यं त्रसरेणोर्जन्यमहत्त्वमेवानुकूलतर्कस्तस्मादकमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

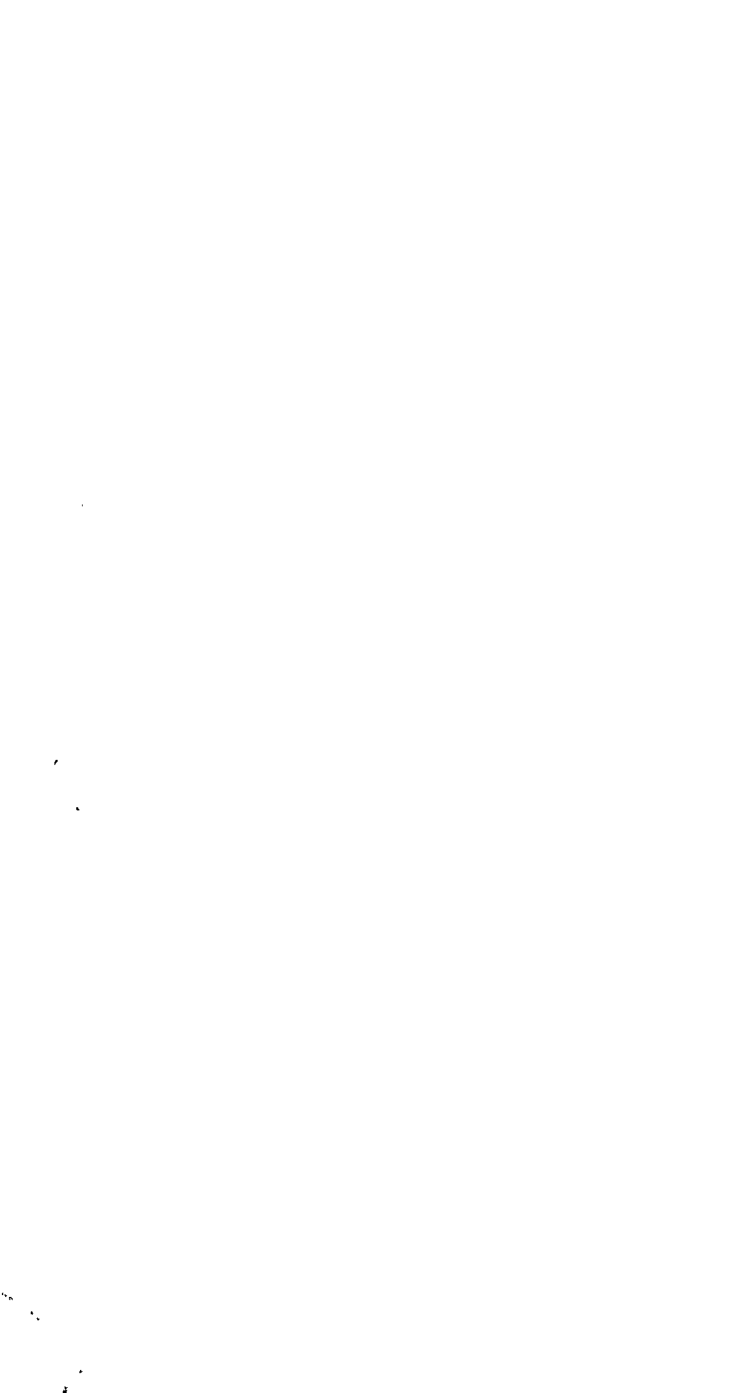
अभावस्य मूलकारणत्वे बाधकमाह ।

कारणस्य मूलकारणस्य भावात् कार्य्याणाम् अवयविनां भावः सत्ता, अन्यथा असदुपादानकस्य शशभयत्ववत् असदुपादानकत्वेन कार्य्याणामवयविनामसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्व्वमेवानित्यं नहि किञ्चिदपि नित्यमिति मतं निरस्यति ।

अ इति नञ्समानार्थकमव्ययम्, तथाच न नित्य इति प्रतिषेधस्य भावो भवनं विशेषतः वस्तुविशेषमाश्रित्य तथा-ऽऽवयवी न नित्य इति प्रतिषेधो भवति नतु सर्व्वः पदार्थो न नित्य इति सामान्यतः प्रतिषेधः सम्भवति, प्रतियोगिनो नित्यस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां पराहतत्वादिति समुदितार्थः ॥ ४ ॥

नतु परमाणुर्नित्यः द्रव्यत्वात् मूर्त्तत्वात् रूपवत्त्वात्

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥८॥

रूपसंस्कारः संस्कृतं रूपं इहाभिहित इतिन्यायात् उद्भूतानभिभूतरूपमिति यावत् तदभावात् तादृशरूपत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावान्न वायोः उपलब्धिः प्रत्यक्षमित्यर्थः। न च सम्बन्धसत्तायाः सम्बन्धितानियामकत्वात् कथं न वायौ रूपाधिकरणत्वमिति वाच्यं वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षसिद्धेन रूपाभावेन विरोधित्वात् वायू रूपवानिति प्रत्ययासत्त्वेन तदधिकरणतायां साधकाभावाच्च, यत्र तु न बाधकं किन्तु साधकान्तरं तत्रैव सम्बन्धसत्ता सम्बन्धितानियामिका इत्यभ्युपगमस्यावश्यकत्वात्, द्रव्यत्वं यत्र सम्यकत्वन्तु रूपसम्बन्धसत्त्वज्ञापनार्थम्, महत्परिमाणसत्त्वाभिधानन्तु प्रत्यक्षकारणसत्त्वज्ञापनार्थम्, उद्भूतत्वविशेषणं भर्ज्जनकपालादिस्थवह्निग्रीष्मोष्मचक्षुराद्युपलब्धिवारणार्थम्, अनभिभूतत्वविशेषणम् मध्यन्दिनोल्काप्रकाशादिप्रत्यक्षवारणार्थमिति संक्षेपः। ७॥

ननु परमाण्वादीनां प्रत्यक्षं न भवतु तद्रूपस्य तु प्रत्यक्षं कथं न भवति बहिर्द्रव्यप्रत्यक्ष एव महत्परिमाणोद्भूतानभिभूत रूपयोर्हेतुत्वादन्यथा घटरूपादीनामपि प्रत्यक्षं न स्यादित्यतो गुणप्रत्यक्षताप्रकरणमारभते।

अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम् अनेकाश्रितमित्यर्थः तत्समवायात् अनेकसमवेतसमवेतत्वादिति यावत् तादृशम-हदेकत्वञ्च [illegible] महत्परिमाणकेनान्त-र्विवक्षितम्, रूपविशेषः उद्भूतानभिभूतरूपत्वम्, तदानु [illegible]

संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥

अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥

उद्भूतरूपादेः कार्यकारणभावकल्पनायां गुरुत्वादौ गान्धव्यभिचार इत्यर्थः तथा च लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवातीन्द्रियाणां गुरुत्वादीनां गुरुत्वत्वादिना प्रतिबन्धकतास्वीकारस्यावश्यकत्वेन तदन्योन्याभावस्य गुरुत्वादावसत्त्वेन सामग्र्यभावान्न गुरुत्वादेः प्रत्यक्षमिति भावः। बहुसाधारणैस्तु एतत्सूत्रमन्यथैव व्याख्यातं स्वीकृतञ्च गुरुत्वादेः स्पार्शनप्रत्यक्षमिति संक्षेपः ॥ १० ॥

द्वीन्द्रियग्राह्यानाह ।

चाक्षुषाणीत्यत्रापि पूर्ववच्चकारो योजनीयः तेन सङ्ख्यादीनि कर्म्मपर्य्यन्तानि रूपवद्द्रव्यसमवेतानि चाक्षुषाणि स्पार्शनानि चेत्यर्थः। कर्म्मचेति चकारात् उद्भूतरूपवद्द्रव्याणां योग्यगतानां स्नेहवेगद्रवत्वानां जातीनाञ्च संग्रहः। रूपिपदं योग्यपरं तेन परमाणवादिगतानामेतेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि नाक्षतिः ॥ ११ ॥

अयोग्यसमवेतानामेतेषामचाक्षुषत्वमर्थायातमपि स्पष्टार्थमाह ।

अरूपिषु अयोग्येषु एतानि अचाक्षुषाणि अस्पार्शनानि चेत्यर्थः आत्मैकत्वस्य मानसप्रत्यक्षोदयात् अप्रत्यक्षाणीति नोक्तम् ॥ १२ ॥

तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥९॥

तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥

नभिभूतरूपस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणं तत्का
र्यतावच्छेदकन्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्व
तथा च परमाणुरूपादौ महत्त्वस्य द्व्यणुकादिरूपादौ उद्
भूतानभिभूतरूपस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनासत्त्वात् न
तेषां प्रत्यक्षमिति भावः ॥ ८ ॥

परमाण्वादिगतगुणान्तराणामपि प्रत्यक्षमतएव न
भवतीत्याह ।

तेन रूपस्यलौकिकहेतुकथनेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञान
प्रत्यक्षं व्याख्यातमुक्तप्रायमित्यर्थः तथा च परमाणुद्व्यणुक
तानां रसगन्धस्पर्शानां महत्त्वाभावान्न प्रत्यक्षम्, यद्यपि
रूपस्य कार्यतावच्छेदकं नोक्तप्रत्यक्षत्वं वायूपनीतसुरभिभा
गादेर्गन्धस्य वाय्वादेः स्पर्शस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेस्तथापि
द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति उद्भूतानभिभूतं रूपं सामानाधि
करण्यसम्बन्धेन कारणम्, तथाविधरासनं प्रति उद्भूता
नभिभूतरसः तथाविधघ्राणजं प्रति उत्कटगन्धः तादात्म्य
सम्बन्धेन तथाविधस्पार्शनं प्रति उद्भूतानभिभूतस्पर्शः स
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतुरिति विशेष्यैव कार्यकारण
भावो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

ननु गुरुत्वादेः कथं न प्रत्यक्षं महत्त्वस्य उद्भूतरूप
च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वादित्यत आह ।

अत्र तत्पदेन अप्रक्रान्तस्यापि कारणकलापस्य पर
मर्शः कार्योत्पत्तिप्रयोजकतया तस्य प्रसिद्धत्वात् तथा
तस्य कारणकलापस्य अभावात् असत्त्वात् अव्यभिचा

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

गुणानामप्रत्यक्षत्वे इति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियमनःसंयोगस्य मनःसंयोगात्मनःसंयोगा ज्ञानकारणानीति पञ्चात्मकानि पार्थिव्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षम्, श्रोत्रेऽव्यभिचारवारणाय शब्देतरेति वाय्वादिनयनरश्मेश्चक्षुष्ट्वस्वीकारे तु रूपेतरेत्यपि वक्तव्यम् घ्राणादौ गन्धादिमत्त्वादुद्भूतेति मूलात्वादिवारणम् उद्भूतत्वं जातिर्नैव तदभावकूटवत्त्वमुद्भूतत्वं तच्च संयोगेऽप्यस्तीत्यसम्भववारणाय विशेषेति कालदिगादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति चक्षुरवयवविषयसंयोगस्यापि चक्षुर्विषयसंयोगद्वारा ज्ञानजनकत्वस्वीकारात् चक्षुरवयवादौ चक्षुःसंयुक्तकालविशेषणतायाः कालादौ [illegible] जनकतया तद्घटकसंयोगस्यापि [illegible] चाक्षुषकारणतया [illegible] कालादौ चातिव्याप्तिवारणाय मनःपदम् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमाह।

भावः सत्ता, सर्वेन्द्रियं सर्वेन्द्रियजन्यं, ज्ञानं प्रत्यक्षं तथाच तयोः सर्वेन्द्रिययोग्यवृत्तित्वात् सर्वैरेवेन्द्रियैस्ते गृह्येते इति भावः ॥ १३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ ● ॥

परमाणुरूपमूलकारणपरीक्षां प्रथमाह्निके समाप्य कार्य्यद्रव्यं विभजते।

अत्र शरीरत्वम् अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वृक्षत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिवारणाय प्रथमवृत्त्यन्तम्, घटत्वादिवारणाय चेष्टावद्वृत्तीति, घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातीति मनुष्यत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय मानुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः वृक्षादावपि चेष्टाऽस्त्येव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नक्षतसंरोहणादिकं न स्यात्, कल्पभेदेन न्यासिंहशरीरस्य नानात्वात् नृसिंहत्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, नापि चेष्टाश्रयत्वम्, निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तेः। इन्द्रियत्वमपि न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेष-

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

गुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियमनःसंयोगवत्त्वं मनःसंयोगात्ममनःसंयोगा ज्ञान-कारणानीति चर्मग्रात्मनि चातिव्याप्तिवारणाय सत्य-न्तम्, श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति व्याणादिनयनर-श्मेश्चक्षुष्ट्वस्वीकारे तु रूपेतरेत्यपि वक्तव्यम् घ्राणादौ गन्धादिसत्त्वादुद्भूतेति मूलत्वादिव्याप्यम् अनुद्भूतत्वं जातिर्नैव तद्भक्तकूटवत्त्वमुद्भूतत्वं तच्च संयोगेऽप्यस्तीत्य-सम्भववारणाय विशेषेति कालदिगादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति चक्षुरवयवविषयसंयोगस्यापि चक्षुर्विषय-संयोगद्वारा ज्ञानजनकत्वस्वीकारात् चक्षुरवयवादौ चक्षुः-संयुक्तकालविशेषणतायाः कालादौ रूपाभावचाक्षुषस्य जनकतया तद्घटकसंयोगस्यापि स्वाश्रयविशेषणतासम्बन्धेन चाक्षुषकारणत्वात् तमादाय कालादौ चातिव्याप्तिवार-णाय मनःपदम् । विषयत्वञ्च साक्षात्परम्परया वोपभो-गसाधनत्वे सति जन्यद्रव्यत्वम्, तस्य शरीरेन्द्रियघटितत्वेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं तयोः पृथगुक्तत्वमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वं पाञ्चभौतिकत्वञ्च निराकुरुते ।

"गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्" इति न्यायपूर्वपक्षसूत्रं मानुषादिशरीरेषु गन्धादीनां भूतपञ्चककार्याणां पञ्चानां सत्त्वात् तानि पाञ्चभौतिका-न्येवेति केचिद्वदन्ति, तन्मतं खण्डयति, पञ्चात्मकं शरीरं न विद्यते प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् तदारम्भस्या-

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ ३ ॥
अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षतापत्तेः नहि वायोराकाशस्य वा प्रत्यक्षं कस्यचिद्भवति तस्माच्छरीरं न पाञ्चभौतिकमित्यर्थः, चातुर्भौतिकत्वमपि अनया युक्त्या खण्डनीयम् ॥ २ ॥

ननु पृथिव्यादीनां त्रयाणां प्रत्यक्षत्वात् त्रैभौतिकत्वमेव मानुषादिशरीराणामङ्गीकार्य्यमित्यत आह।

चकारस्त्वर्थे मानुषादिशरीरं न त्र्यात्मकं पृथिव्यादित्रयारब्धम्, गुणान्तरस्य स्नेहस्य चित्ररूपस्य चित्रस्पर्शस्य चाप्रादुर्भावादनुत्पत्तेः यथा स्नेहवदवयवारब्धस्यावयविनः स्नेहः कारणगुणपूर्व्वको दृश्यते, यथा वा नानावर्णावयवैरारब्धस्यावयविनश्चित्ररूपमुत्पद्यते तथा मानुषादिशरीरेऽपि कथं न भवति कारणस्याविशेषात् ॥ ३ ॥

ननु कथं तर्हि शरीरे गन्धक्लेदपाका भूतत्रयजन्या अनुभूयन्ते इत्याशङ्कयाह।

अणूनां पार्थिवजलीयतैजसानां परस्परं संयोगस्तु न प्रतिषिद्धः नास्माभिर्निषिध्यते किन्तु तादृशसंयोगरूपासमवायिकारणाद्द्रव्यान्तरमेवेत्यर्थः तथाच मानुषादिशरीरस्यापि जलाद्युपष्टम्भकत्वस्वीकारात् क्लेदपाकादीनां नानुपपत्तिः, एकस्य शरीरस्य त्र्यात्मकत्वे पृथिवीत्वजलत्वादिजातीनां परस्परसाङ्कर्य्यप्रसङ्गादिति भावः। न च साङ्कर्यभयात् किं पार्थिवत्वं स्वीकार्यम् उत जलीयत्वं वेत्यत्र किं विनिगमकमिति वाच्यं स्वाभाविकगन्धवत्त्वस्यैव पार्थिवत्वे विनिगमकत्वात् अनुभूयते हि शुष्कशरीरेऽपि

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥५॥

अनियतदिग्देशपूर्व्वकत्वात् ॥ ६ ॥

गन्धः ननु क्लेदादिरिति गन्धस्य स्वाभाविकत्वम्, तथाच गौतमसूत्रम् "पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः" इति ॥४॥

पार्थिवं शरीरं विभजते ।

योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च जरायुजं मनुष्यपश्वादीनाम् अण्डजं पक्षिसर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकं स्वेदजं दंशमशकादीनाम्, उद्भिज्जं तरुगुल्मादीनाम्, मानसञ्च शरीरं सप्तर्षीणाम् मन्वादीनाञ्च तैजसमेव नतु पार्थिवम्, वृक्षादीनां शरीरत्वे मानञ्च "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" इति मनुवचनम् ।

"गुरुं त्वङ्कृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्ज्जित्य वादतः ।
श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः" ॥

इत्यादिवचनञ्चेति संक्षेपः ॥ ५ ॥

ननु मन्वादीनामयोनिजं शरीरं कथमुत्पद्यते शुक्रशोणितारब्धपरमाणूनामेव विशिष्टशरीरारम्भकत्वेन तत्र तदभावा इत्याशङ्कायामाह ।

अनियतौ दिग्देशौ येषां ते अनियतदिग्देशाः परमाणवस्तत्पूर्व्वकत्वात् तदधीनत्वात् "सन्त्ययोनिजाः" इति दशमसूत्रेण सहैतेषां चतुर्णां सूत्राणामन्वयः । तथाच ब्रह्मलोकादौ अयोनिजा ये तैजसा वायवीया आप्याश्च देहाः सन्ति तेषां शुक्रशोणिताद्यनपेक्षोत्पत्तिकत्वादारम्भकाः परमाणवः कुत आगच्छन्ति योनिजेषु

संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥

सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥

वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

ननु ईश्वरे प्रमाणाभावात् कथं घटपटादिसंज्ञानां तत्कृतत्वमित्यत आह ।

संज्ञाया आदित्वात् कारणत्वात् ईश्वरस्येतिशेषः तथाच “संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्” इति सूत्रेण संज्ञाकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धेरुक्तत्वादीश्वरस्य संज्ञाकर्तृत्वं निराबाधमेवेति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं चतुर्णामुक्तानां सूत्राणां साध्यं निर्दिशति ।

मनुनारदादीनां देहविशेषा इतिशेषः ॥ १० ॥

अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे वेदा अपि प्रमाणतामासादयन्तीत्याह ।

वेदरूपं यल्लिङ्गं ज्ञापकं तस्मात् तथा “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” “स मुखतो ब्राह्मणमसृजत्” इत्यादिकेभ्यो वेदेभ्य एव अयोनिजाः शरीरविशेषाः सन्तीति ज्ञायते । परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगसाधनत्वम्। पार्थिवम् इन्द्रियं घ्राणं तच्च गन्धस्य गन्धगतजातीनाञ्च ग्राहकम्, घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिवत् वायूपनीतसुरभिभागवद्वा. रसनेन्द्रियं जलीयं च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् एतच्च रसस्य तद्गतजातीनाञ्च ग्राहकं रसनस्ये मधुरसन्दोर्ग सामर्थ्यम्. चक्षुरिन्द्रियं तैजसं

गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावत्,
इदञ्च इन्द्रियं संयोगरूपसन्निकर्षेण उद्भूतरूपवन्ति
महत्त्वविशिष्टानि च द्रव्याणि गृह्णाति, संयुक्तसमवाय-
रूपसन्निकर्षेण तादृशद्रव्यवृत्तीनि रूपसंख्यापरिमितिपृथ-
क्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगस्नेहद्रवत्वकर्म्मसामान्यानि
च गृह्णाति, संयुक्तसमवेतसमवायरूपसन्निकर्षेण योग्यरू-
पवृत्तीनि सामान्यानि गृह्णाति, संयुक्तविशेषणतासंयुक्त-
समवेतविशेषणतादिभिर्योग्यप्रतियोगिकान् संसर्गाभावान्,
योग्यगतान् अयोग्यप्रतियोगिकानप्यन्योन्याभावान् गृह्णाति,
कारणाभावे समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति । त्वगिन्द्रियं
देहव्यापि उद्भूतस्पर्शग्राहकं तद्गतसामान्यग्राहकञ्च एवं
रूपभिन्नान् रूपमात्रगतसामान्यभिन्नांश्च चक्षुर्ग्राह्यान्
गृह्णाति, वायुमपि गृह्णातीति नव्याः । सन्निकर्षस्तु पूर्ववत्,
तदेतदिन्द्रियं वायवीयं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्ज-
कत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवदित्यादि-
रनुमानप्रकारः । सर्व्वेषूक्तानुमानेषु आत्ममनःप्रभृतिषु
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, एवं सन्निकर्षे व्यभिचार-
वारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणं देयम्, कर्णशष्कुल्य-
वच्छिन्नं नभः श्रोत्रमिन्द्रियं तच्च समवायेन शब्दान्,
[illegible]वेतसमवायेन तद्गतानि सामान्यानि च गृह्णाति, यदि-
न्द्रियं यद्ग्र[illegible]ग्राहकं तत्प्रतियोगिकसंसर्गाभावानां तद्गतानाम-
न्योन्याभावाना[illegible] ग्राहकमपि तदिन्द्रियं भवति इति
बाह्येन्द्रियाणां [illegible]स्व, मनस्तु अन्तरिन्द्रियं तच्च संयोगेन
आत्मानं [illegible]परत्वे च गृह्णाति, संयुक्तसमवायेन
विशेषगुणेषु[illegible]त्मान् आत्मत्वजातिञ्च गृह्णाति
[illegible]सुखदुःखेच्छाद्वेषप्र[illegible]

गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावत्, इदञ्च इन्द्रियं संयोगरूपसन्निकर्षेण उद्भूतरूपवन्ति महत्त्वविशिष्टानि च द्रव्याणि गृह्णाति, संयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षेण तादृशद्रव्यवृत्तीनि रूपसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगस्नेहद्रवत्वकर्म्म सामान्यानि च गृह्णाति, संयुक्तसमवेतसमवायरूपसन्निकर्षेण योग्यवृत्तिवृत्तीनि सामान्यानि गृह्णाति, संयुक्तविशेषणतासंयुक्तसमवेतविशेषणतादिभिर्योग्यप्रतियोगिकान् संसर्गाभावान् योग्यगतान् अयोग्यप्रतियोगिकानप्यन्योन्याभावान् गृह्णाति, काणादनये समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति । त्वगिन्द्रियं देहव्यापि उद्भूतस्पर्शग्राहकं तद्गतसामान्यग्राहकञ्च एवं रूपभिन्नान् रूपमात्रगतसामान्यभिन्नांश्च चक्षुर्ग्राह्यान् गृह्णाति, वायुमपि गृह्णातीति नव्याः । सन्निकर्षस्तु पूर्ववत्, तदेतदिन्द्रियं वायवीयं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवदित्यादिरनुमानप्रकारः । सर्व्वेषूक्तानुमानेषु आत्ममनःप्रभृतिषु व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, एवं सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणं देयम्, कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमिन्द्रियं तच्च समवायेन शब्दान् [illegible]वेतसमवायेन तद्गतानि सामान्यानि च गृह्णाति, यदि[illegible] [illegible]ग्राहकं तत्प्रतियोगिकसंसर्गाभावानां तद्गतानामन्योन्याभावानां[illegible] [illegible] ग्राहकमपि तदिन्द्रियं भवति इति [illegible] न्द्रियं यद्[illegible]स[illegible]: च, मनस्तु अन्तरिन्द्रियं तच्च संयोगेन [illegible]दात्मनि योग्य[illegible] विशेषगुणांश्च गृह्णाति, संयुक्तसमवायेन [illegible]ान [illegible] विशेषगुणवृत्ति[illegible]त्वान् आत्मत्वजातिञ्च गृह्णाति [illegible] प्रत्यक्षः इच्छाद्वेषयत्नाः

अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म्म ॥ ५ ॥

आत्मकर्म्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

न्तस्य अकारणस्य परामर्शात्, इदमुपलक्षणं प्रयत्नोऽपि नासाधारणनिमित्तमित्यपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

किन्तर्हि तादृशकर्म्मकारणमित्यत आह ।

अभिघातादिति प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वजन्यमुषलगतवेगजन्यत्वम् अन्वयश्चास्य कर्म्मणि तथाच उदूखलाभिघातान्मुषले वेगो जायते वेगवन्मुषलसंयोगाच्च हस्तेऽपि वेगो भवतीति तेन हस्तोत्पतनम्, एवञ्च वेगवन्मुषलसंयोगो वेगश्च द्वयमेव हस्तोत्पतनस्य कारणं नतु प्रयत्नवदात्मसंयोगो वेतिभावः ॥ ५ ॥

ननु शरीरतदवयवकर्म्मसु प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणतानियमो भज्येतेत्यत आह ।

आत्मशब्दस्यात्र चेष्टाश्रयोऽर्थः ।

"आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च"

इतिकोषात् वर्ष्मपदमपि चेष्टावत्त्वेन शरीरतदवयवपरं तथाच शरीरतदवयवकर्म्म प्रयत्नवदात्मसंयोगात् वेगवद्द्रव्यसंयोगाच्च भवति, हस्तेन संयोगो हस्तस्य संयोगो वा हस्तसंयोगः हस्तपदं चेष्टावत्परं चेष्टावद्वेगवद्द्रव्ययोः संयोग इति फलितार्थः तथाच व्यभिचारादुक्तनियमोऽप्रामाणिक इति भावः ॥ ६ ॥

प्रयत्नवदात्मसंयोगं विनाऽपि गुरुत्वहेतोः कर्म्मोत्पत्तिदर्शनेनोक्तनियमः प्रामाणिक इ[illegible]

[illegible]

तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म ॥ २ ॥

अभिघातजे मुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥

तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥

चेष्टाजन्यां क्रियामाह ।

तथा हस्तसंयोगात् प्रयत्नवदात्मसंयुक्तचेष्टावद्धस्तसंयोगात् मुषले कर्म भवतीति शेषः चकारेणानुक्तस्य गुरुत्वादेः संग्रहः । तथाच मुषलकर्मणि मुषलं समवायिकारणम् तादृशहस्तसंयोगोऽसमवायिकारणम्, आत्मप्रयत्नहस्तचेष्टादीनि निमित्तकारणानीत्यर्थः ॥ २ ॥

हस्तचेष्टादिकं विनाऽपि मुषले उत्पतनाख्यं कर्म भवतीत्याह । उदूखलाद्यभिघातजन्ये मुषलस्योत्पतनाख्ये कर्मणि हस्तसंयोगोऽकारणं नासमवायिकारणम्, संयोग इत्युपलक्षणं प्रयत्नश्चेष्टा च न निमित्तकारणमित्यपि बोध्यम् । अत्र हेतुमाह व्यतिरेकादिति विलक्षणहस्तसंयोगप्रयत्नचेष्टाव्यतिरेकेऽपि जायमानत्वात् । दृढतरहस्तसंयोगप्रयत्नविशेषविलक्षणहस्तचेष्टानां सत्त्वे प्रत्युत मुषलस्योत्पतनमेव न भवतीति तेषां प्रतिबन्धकत्वमेव न तु कारणत्वं प्रयत्नजन्यं मुषलस्योदूखलादुत्पतनन्तु आकस्मिकोत्पतनात् विलक्षणमेवेतिभावः ॥ ३ ॥

उदूखलाभिहतमुषलेन सह हस्तस्य यदाकस्मिकमुत्पतनं तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगो न कारणमित्याह ।

हस्तकर्मणि उदूखलप्रतिहतमुषलसंयुक्तस्य हस्तस्य उत्पतनाख्ये कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा

[illegible] ॥ [illegible] मित्यर्थः, तथा शब्देन पूर्वसूत्रे प्रक्रा

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम् ।
॥ ८ ॥

दैवात् स्खलनादिना वा यत् पतनं भवति तत्र गुरुत्वे [illegible] यां नतु प्रयत्नवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात् कुत्रचित् प्रतिबन्धकत्वाच्च अतएव विहायसि विहरतां विहङ्गमादीनां प्रयत्नवदात्मसंयोगादेव प्रतिबन्धान्न पतनम् एवं प्रयत्नवदीश्वरसंयोगात् प्रतिबन्धादेव भूरादिलोकानां न पतनम्, यत्र तु प्रतिबन्धकसंयोगादिकं नास्ति तत्र पतनकर्म्मणि गुरुत्वमसमवायिकारणं भवतीति [illegible] नियमे व्यभिचारः स्फुट एवेति भावः । ७ ।

ननु गुरुत्वस्यापि पतने कारणत्वं न सम्भवति [illegible] [illegible] लोष्टादिक्षेपणे ऊर्द्ध्वगमनदर्शनात् [illegible] [illegible] कथं लोष्टादिवत् तिर्य्यग्गमनमूर्द्ध्व-गमनं वा न भवतीत्यत आह ।

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

हस्तकर्म्मणा दारककर्म्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

प्रयत्नविशेषात् ऊर्द्धमुत्क्षिपामीत्यादीच्छाजनितात् विलक्षणप्रयत्नात् नोदनविशेषो जायते इति तादृशप्रयत्नाभावात् स्खलनादिस्थले न नोदनविशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नोदनविशेषात् पूर्वोक्तप्रयत्नजनितविजातीयनोदनात् उदसनमूर्द्धोत्क्षेपणम् ऊर्द्धगमनं भवतीत्यर्थः तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां नोदनविशेषस्य ऊर्द्धगमनहेतुत्वं सिध्यतीति इदमुपलक्षणम् तिर्य्यग्गमनादिकमपि बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु गर्भस्थितस्य बालकस्य करचरणादिक्रिया नोर्द्धगमनरूपा कथमुत्पद्यते तत्कारणस्य नोदनविशेषस्य तत्राभावादित्यत आह ।

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्॥ ७ ॥
नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम्॥
॥८॥

दैवात् स्खलनादिना वा यत् पतनं भवति तत्र गुरुत्वमेव कारणं नतु प्रयत्नवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात् क्वचित् प्रतिबन्धकत्वाच्च अतएव विहायसि विहरतां विहङ्गमादीनां प्रयत्नवदात्मसंयोगादेव प्रतिबन्धान्न पतनम् एवं प्रयत्नवदीश्वरसंयोगात् प्रतिबन्धादेव भूरादिलोकानां न पतनम्, यत्र तु प्रतिबन्धकसंयोगादिकं नास्ति तत्र पतनकर्म्मणि गुरुत्वमसमवायिकारणं भवतीत्यपि स्वीकार्य्यमित्युक्तनियमे व्यभिचारः स्फुट एवेति भावः॥७॥

ननु गुरुत्वस्यापि पतने कारणत्वं न सम्भवति गुरुत्ववतोऽपि लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्योर्द्ध्वगमनदर्शनात् एवञ्च दृष्टादितः स्खलितदेहादेः कथं लोष्टादिवत् तिर्य्यग्गमनमूर्द्ध्वगमनं वा न भवतीत्यत आह।

स्खलितस्य देहादेर्नोर्द्ध्वगमनं न वा तिर्य्यग्गमनम्। नोदनविशेषस्य वात्यादेस्तिर्य्यग्गमनप्रयोजकसजातीयस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वगमनप्रयोजकसजातीयस्य वा नोदनस्याभावात् तथाचोर्द्ध्वगमनादिहेतुभूतस्य नोदनविशेषस्यासत्त्वात् तत्कार्य्यमूर्द्ध्वगमनादिकं न भवति, यत्र तु तादृशनोदनादिकं वर्त्तते भवत्येव तत्रोर्द्ध्वगमनादिकमितिभावः॥८॥

ननु स्खलितदेहादौ नोदनविशेष एव कथं न जायते नोदनविशेषस्योर्द्ध्वगमनादौ हेतुत्वं वा कदमङ्गीक्रियते इत्याशङ्कायां सूत्रद्वयमुपतिष्ठते॥

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

हस्तकर्म्मणा दारकर्म्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

प्रयत्नविशेषात् ऊर्द्धमुत्क्षिपामीत्यादीच्छाजनितात् विलक्षणप्रयत्नात् नोदनविशेषो जायते इति तादृशप्रयत्नाभावात् स्खलनादिस्थले न नोदनविशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नोदनविशेषात् पूर्वोक्तप्रयत्नजनितविजातीयनोदनात् उदसनमूर्द्धोत्क्षेपणम् ऊर्द्धगमनं भवतीति शेषः तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां नोदनविशेषस्य ऊर्द्धगमनहेतुत्वं सिद्ध्यतीति उदसनमित्युपलक्षणं तिर्य्यग्गमनादिकर्म्मापि बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु क्रोडस्थितस्य बालकस्य करचरणादिक्रिया तिर्य-गूर्द्धगमनरूपा चाप्युत्पद्यते तत्कारणस्य नोदनविशेषस्य तत्रा-भावादित्यत आह।

संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥

संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

नोदनात् आकृष्टया पतञ्चिकया सह इषोर्नोदनाख्य-संयोगात्, इषोः शरस्य, आद्यं प्राथमिकम्, कर्म्म गमन-रूपम्, तत्कर्म्मकारितात् आद्यकर्म्मजनितात्, संस्काराद्-वेगाख्यात्, उत्तरं द्वितीयम्, तथा तत्संस्कारात्, उत्तर-मुत्तरञ्च तृतीयचतुर्थादिकञ्च कर्म्म जायते इत्यर्थः तथाच प्राथमिके कर्म्मणि नोदनमसमवायिकारणम्, द्वितीयादौ तु वेग एवेति न द्वितीयादिकर्म्मोत्पादानुप-पत्तिरितिभावः। अत पतनपर्य्यन्तमिषोरेक एव वेगो न तु नाना इति सूचयितुं संस्कारादित्येकवचनम् उत्तरमित्यस्य त्रिरभिधानञ्च, नहि कर्म्मसन्तान इव वेगसन्तानेऽपि किञ्चित्मानमस्ति येन स स्वीकरणीय इति॥१७॥

नन्वेवं शरश्चिरमेव गच्छेत् कदाचिदपि न पतेदित्यत आह।

संस्कारस्याद्यकर्म्मजनितस्य वेगस्य अभावे नाशे सति गुरुत्वात् कारणादेव पतनं शरादौ जायते इत्यर्थः, यादृशवेगविशेषो यावन्तं कालन्तिष्ठति तावानेव कालो-न्तिमक्षणावच्छिन्नस्तादृशं वेगं नाशयति क्वचित्तु द्रव्यान्तर-संयोगोऽपि वेगनाशकः तथाच प्रतिबन्धकस्य वेगस्य सत्त्वा-देव पूर्व्वं शरादेर्न पतनं किन्तु गतिसन्तान एवाभूत् उत्तरकालन्तु गमनकर्म्मणः कारणविनाशान्न गमनं किन्तु प्रतिबन्धकाभावात् पतनमेव भवतीति न किञ्चिदनुपप-न्नम्॥१८॥

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥

नाड्यो* वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥

जलादिकर्म्म परीक्षामारभते ।

अपां भूमज्योतिः सलिलमरुत्संघातात्मकमेघगतानां जलानां संयोगाभावे पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य नाशे सति गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगानुकूलं कर्म्म भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु भूमौ पतितानां जलविन्दूनां मिलनेन स्रोतोरूपेण यद् दूरदेशगमनरूपं स्यन्दनं जायते तत्र किमसमवायिकारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।

जलादीनां यत् स्यन्दनाख्यं कर्म्म तत्र द्रवत्वमेवासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु मेघसम्पादकं जलानामूर्द्ध्वगमनं कथं भवतीत्यत आह ।

नाड्यः सूर्य्यखरकरा वायुसंयोगात् आरोहणम् अपामित्यनुवर्त्तते जनयन्तीतिशेषः वायुसंयुक्ताः ये तीक्ष्णाः सूर्य्यकरास्त एव भूमिगतानां जलानामूर्द्ध्वगमनं जनयन्तीत्यर्थः । नाडयवायुसंयोगादिति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते तत्र नाड्यः नाड्यां भवो यो वायुसंयोगः नाडीवाय्वोः संयोग इति यावत् तस्मादपाम् आरोहणं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

* नाड्य इति क्वचित् पाठः ।

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥

अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥

नतु सूरकराणां कथमीदृशसामर्थ्यमत आह।

नोदनेन वेगवद्वायुनोदनेन आपीडनात् सम्बन्धात् तथाच वेगवद्वायुसंयोगादेव सूर्य्यकराणामूर्द्ध्वगमनसामर्थ्यम्, ननु सूर्य्यकरस्थो यो वायुसंयोगः स सूर्य्यकरस्यैवोर्द्ध्वगमनेऽसमवायिकारणं नतु जलानां व्यधिकरणत्वादत आह संयुक्तसंयोगाच्चेति वायुसंयुक्ताः ये सूर्य्यकरास्तत्संयोगादित्यर्थः तथाच जलानामूर्द्ध्वगमने वायुसंयुक्तसूर्य्यकरसंयोग एवासमवायिकारणं सूर्य्यकरादिगतवायुसंयोगस्तु निमित्तकारणमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ ६ ॥

ननु वृक्षादेर्मूलस्थानां कथं वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्ध्वगमनम् उक्तहेतोस्तत्राभावादत आह।

वृक्षमर्द्दनेन यस्य सुखं दुःखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोग एव मूलस्थजलानां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्ध्वगमनेऽसमवायिकारणं तादृशादृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु हिमकरकादीनां कथं प्रतिबद्धद्रवत्वं कथं वा तद्विलयनमित्यत आह।

अपां संघातः विलक्षणसंयोगो हिमकरकादिगततेजःसंयोगात् विलक्षणदिव्यतेजःसंयोगात् भवति, एवं विलयनं विलीनावयवसंयोगोऽपि तेजःसंयोगात् पूर्वोक्ततेजोभिन्नतेजःसंयोगाद्भवति. दिव्यतेजःसंयुक्तजलावयवैरारब्धे हिमकरके न द्रवत्वं जायते तथा हिमकरके

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यक्पवनमणूनामनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥

हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥१४॥

प्रसङ्गात् करकादिकर्मणां पुनरदृष्टवदात्मसंयोगाधीनं कर्म प्रदर्शयति ।

भूकम्पादेरदृष्टविशेषाधीनत्वकथनेन दिग्दाहादिजनकस्य तेजःकर्मणः वृक्षादिक्षोभजनकस्य वायुकर्मणश्च अदृष्टाधीनत्वं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १२ ।

एतादृशं कर्मान्तरं दर्शयति ।

पवनं गमनम्, आद्यमिति [illegible], कर्मोत्पत्तिकालीनमिति तदर्थः, [illegible] [illegible]मित्यर्थः तदा [illegible] [illegible]दिविशेषः ॥ १३ ।

कर्मान्तरं दर्शयति ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे॥१५॥
तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखा-
भावः स योगः ॥ १६ ॥

ननु मनसि कर्म्मोत्पादे किं मानमत आह।

आत्मेन्द्रियोमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् सुखदुःखे भवतः तत्रात्मना मनसः सन्निकर्ष इन्द्रियैश्च मनसः सन्निकर्षः अर्थेन विषयेण सह इन्द्रियाणां सन्निकर्षो विवक्षितः तथाच मित्रं दृष्ट्वा सुखं वैरिणं दृष्ट्वाच दुःखं भवति तादृशदर्शनञ्च न चक्षुर्मनोयोगमात्ममनोयोगञ्चान्तरेण तादृशयोगोऽपि न मनःक्रियामन्तरेणेति सिद्धं मनसः कर्म्म, सुखदुःखे इत्युपलक्षणम् आत्मविशेषगुणसामान्यस्य विवक्षितं सर्व्वेत्रात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणत्वादिति। "चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथिबलवद्दृढम्" इत्याद्यागमा अपि मनसः कर्म्मणि मानमिति ॥१५॥

ननु मनश्चेत् चञ्चलस्वभावं तदा तस्य निरोधो न सम्पद्यति तथाच योगमन्तरेणात्मसाक्षात्कारस्यासम्भवात्तदर्थं-व्यासश्रुतेन मननशास्त्रं निष्प्रयोजनमापद्यतेत्याशङ्कायामाह।

आत्मस्थे मनसि यद्धयोगेन इन्द्रियादिकं परित्यज्य मनो यदा आत्ममात्रे तिष्ठति तदा तदनारम्भः तस्य मनःकर्म्मणः अनारम्भः अनुत्पादः, तदा मनो निश्चलं भवति, तदवस्थायां शरीरस्य दुःखाभावः शरीरावच्छिन्नं दुःखं न जायते, स आत्मना साक्षात्कृतमनसः संयोगो योग उच्यते।

बुद्धिपूर्व्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥

ब्राह्मणे संज्ञाकर्म्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥

बुद्धिपूर्व्वो ददातिः ॥ ३ ॥

सन्मनःकुमुदस्तानि निगूढानि हरन् स्वानन्दः शशी ।
उदेतु कोऽपि हृदयाकाशे मम तमोहरन् ॥

“अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः” इति सूत्रेण प्रतिज्ञातं परीक्षारूपं धर्म्मस्य निरूपणमिदानीमारभमाणो धर्म्मस्य वेदप्रमाणकतया वेदस्य प्रामाण्योपपादकं गुणजन्यत्वं साधयति ।

वेदे इति सप्तम्यर्थो घटकत्वं तस्य वाक्यकृतावन्वयः वाक्यरूपा या कृतिः कार्य्यमित्यर्थः एतेन मीमांसकाभिमतं शब्दनित्यत्वं निराकृतम्, वेदघटकं यद्वाक्यरूपं कार्य्यं तद्बुद्धिपूर्व्वं स्वार्थविषयकवक्तृयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यं प्रमाणशब्दत्वात् महाभारताद्यन्तर्गतवाक्यवदित्ययमनुमानाकारः वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणागम्यार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ऋग्यजुःसामाथर्व्वान्यतमत्वं वा ॥ १ ॥

इतोऽपि बुद्धिपूर्व्वकाणि वेदवाक्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् संज्ञाकर्म्म संज्ञारूपं कार्य्यं तत् सिद्धिलिङ्गं संज्ञाकर्त्तुर्व्वाक्यार्थबोधस्य लिङ्गम्, यथा लोके लम्बकर्णादिनामकरणं कर्त्तुस्तदर्थबोधस्य लिङ्गमिति ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण दर्शयति ।

“[illegible] निष्कं दद्यात्” इत्यादौ ददातिप्रति

बुद्धिपूर्व्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥

ब्राह्मणे संज्ञाकर्म्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥

बुद्धिपूर्व्वो ददातिः ॥ ३ ॥

सन्मनःकुमुदव्रातनिशानिकृत् स्वामलः शशी ।
उदेतु कोऽपि हृदयाकाशे मम तमोहरन् ॥

"अथातोधर्म्मं व्याख्यास्यामः" इति सूत्रेण प्रतिज्ञातं परीक्षारूप धर्म्मस्य निरूपणमिदानीमारभमाणो धर्म्मस्य वेदप्रमाणकतया वेदस्य प्रामाण्योपपादकं गुणजन्यत्वं साधयति।

वेदे इति समस्यर्थोघटकत्वं तस्य वाक्यकृतावन्वयः वाक्यरूपा या कृतिः कार्य्यमित्यर्थः एतेन मीमांसकाभिमतं शब्दनित्यत्वं निराकृतम्, वेदघटकं यद्वाक्यरूपं कार्य्यं तद्बुद्धिपूर्व्वं स्वार्थविषयकवक्तृयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यं प्रमाणशब्दत्वात् महाभारताद्यन्तर्गतवाक्यवदित्ययमनुमानाकारः वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणागम्यार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ऋग्यजुःसामाथर्व्वान्यतमत्वं वा ॥ १ ॥

इतोऽपि बुद्धिपूर्व्वकाणि वेदवाक्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् संज्ञाकर्म्म संज्ञारूपं कार्य्यं तत् सिद्धिलिङ्गं संज्ञाकर्त्तुर्यथार्थबोधस्य लिङ्गम्, यथा लोके लम्बकर्णादिनामकरणं कर्त्तुस्तद्बोधस्य लिङ्गमिति ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण दर्शयति।

"पमानाहायां पितृभ्यो दद्यात्" इत्यादौ ददातिप्रति

तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥

पादनं तद्दानेष्टसाधनताज्ञानाधीनमिति ददातिरिति धातुबोधकस्य तदर्थपरत्वम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि दर्शयति ।

प्रतिग्रहपदेन तद्घटितवाक्यमुपलक्षयति "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेत्" इत्यादिवाक्यं वक्तुस्तदर्थज्ञानं साधयति यद्यपि प्रथमसूत्रेणैतत् सर्व्वं गतार्थं तथापि कतिपयधर्म्मप्रदर्शनार्थमेतावानारम्भः ॥ ४ ॥

धर्म्मादेः सामानाधिकरण्येन स्वर्गादिसाधनत्वं दर्शयति ।

आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरे ऽकारणत्वात् स्वर्गादिफलस्येति शेषः "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इति जैमिनियतन्योक्तं सूत्रशेषे पूरणीयमन्यथा पक्षस्या-न्वयानुपपत्तेरिति तथा च यागहिंसादिकार्य्याणां धर्म्माधर्म्मौ प्रति फलीभूतसुखदुःखे प्रति च स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन हेतुता धर्म्माधर्म्मयोश्च सुखदुःखे प्रति समवायेनैवेति भावः, न च गयाश्राद्धादितः पितृगतं पुत्रेष्ट्यादितः पुत्रगतं फलं न स्यात् तयोः कर्म्मकर्तृत्वाभावादिति वाच्यं कारणतावच्छेदकसंसर्गघटककृतिमत्त्वस्य फलभागितावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितत्वात् निष्कामकृतकर्म्मणोऽपि मोक्षरूपफलभागितया तद्वैयर्थ्यं कर्त्तरि निष्ठत्वेन, न च पुत्रेष्ट्यादिकर्म्मणि फलभागितयोद्देश्यत्वं न कर्त्तुः किन्तु [illegible] न [illegible]मुपपत्तिरिति [illegible] । [illegible] "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" [illegible] भाष्य-

तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥

दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥

तस्य समभिव्याहारतोदोषः ॥ ८ ॥

दिफलबोधकवाक्यन्तु तदर्थवादकमित्याशयः इत्थञ्च तत्र पितृतृप्त्यादिफलं न श्राद्धादेः किन्तु तत्र भोजनादिना तुष्टानां ब्राह्मणानामाशीर्व्वचनस्यैव, विषहारकमन्त्रस्य विषहरणवत्, श्राद्धादेः फलन्तु भोज्यभोजनयज्ञादिरूपं कर्त्तुरेव तस्य निष्कामत्वे मोक्षस्यैव फलत्वमित्याशयः कर्त्तुर्मृतत्व इव उद्देश्यस्य मृतत्वेऽपि कर्म्म फलं न जनयतीति विभावनीयम् ॥ ५ ॥

सम्यगनुष्ठितश्राद्धादिकर्म्मभ्य एव धर्म्मरूपं फलं भवति नान्यथेत्याह ।

तत् श्राद्धश्राद्धादिफलं निमन्त्रितदुष्टब्राह्मणभोजन-स्थले न भवति तत्र धर्म्मो दातुर्व्वा न भोक्तुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

दुष्टाः के इत्याकाङ्क्षायामाह ।

हिंसापदं निषिद्धकर्म्मसामान्यपरम् तथाच निषिद्ध-कर्म्मणि व्यापृतं ब्राह्मणं दुष्टं विद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तादृशब्राह्मणसंसर्गात् पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धकर्म्मकर्त्तृब्राह्मणस्य समभिव्याहारतः संसर्गात् दोषः पापं भवतीत्यर्थः संसर्गश्च यौनस्रौव-मौखादिर्व्विज्ञेयः तत्र स्तोकत्वे पापस्य स्तोकत्वं बहुत्वे तु पापस्य बहुत्वमिति विवेकः ॥ ८ ॥

तद्दुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥

पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥

समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

एतेन हीनसमविशिष्टधार्म्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे तु न दोष इत्यर्थायातमपि स्पष्टार्थमाह।

तदिति बुद्धिस्थं पापं परामृशति निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे तु पापं न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यत्र दुष्टब्राह्मणेन श्राद्धादिकं सम्पादितं तत्र किं कर्त्तव्यमित्यत्राह।

पुन विशिष्टे अदुष्टब्राह्मणादिद्वारा श्राद्धादिसम्पादने प्रवृत्तिर्विधेया पूर्व्वकृतं श्राद्धन्तु पण्डमेवेतिभावः ॥१०॥

ननु यत्र सापेक्षया उत्कृष्टो ब्राह्मणो न लभ्यते तत्र किं कर्त्तव्यमित्यत्राह।

समे श्राद्धकर्तृतुल्ये, हीने स्वापेक्षया न्यूने वा अदुष्टे ब्राह्मणे प्रवृत्तिः तेन श्राद्धं सम्पादनीयम्, दुष्टास्तु सर्व्वथैव त्याज्या इति भावः ॥ ११ ॥

श्राद्धदानादौ अपादानस्य साद्गुण्यादपि सम्प्रदानस्य धर्म्मविशेषो भवतीत्याह।

एतेन दानस्थलीयन्यायेन परस्वादानं प्रतिग्रहोऽपि व्याख्यातम् उक्तप्रायमेव तथाच न्यूनसमविशिष्टेभ्यः प्रति-: कर्त्तव्यस्तत्रापि फलतारतम्यं नतु कदाचिद्दुष्टादिति

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागोवा ॥ १५ ॥

इत्युदितार्थः। परस्मात् स्वस्य धनस्यादानं नतु परस्यादानं चौर्य्यादिना परधनस्य ग्रहणं तस्य निषिद्धत्वात्, वृत्तिकारैस्तु प्राणसंशयादिकमन्तरा चौर्य्यस्यापि कर्त्तव्यताबोधकमिदं सूत्रमित्युक्तमिति ॥ १२ ॥

कानिचिन्निन्दितकर्म्माण्यपि पापं नोत्पादयन्तीत्याह।

विरुद्धानां हन्तुमुद्यतानां त्यागो वधस्तथा न निषिद्ध इत्यर्थः "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इति वचनात् ॥ १३ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

हीने स्वापेक्षया हीनवर्णे परे सति त्यागो वध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

[illegible] कर्त्तव्यमित्यत आह ।

समे [illegible] परे [illegible] आत्मत्यागः [illegible] कर्त्तव्यः [illegible] इति । [illegible]

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागोवा ॥ १५ ॥

इत्युदितार्थः। परस्मात् स्वस्य धनस्यादानं नतु परस्यादानं चौर्य्यादिना परधनस्य ग्रहणं तस्य निषिद्धत्वात्, इतिकारैस्तु प्राणसंशयादिसमये चौर्य्यस्यापि कर्त्तव्यताबोधकमिदं सूत्रमित्युक्तमिति ॥ १२ ॥

कानिचिन्निन्दितकर्म्माण्यपि पापं नोत्पादयन्तीत्याह।

विरुद्धानां हन्तुमुद्यतानां त्यागो वधस्तथा न निषिद्ध इत्यर्थः "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इति वचनात् ॥ १३ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

हीने स्वापेक्षया हीनवर्णे परे सतौ त्यागो वध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

समाने प्राणो किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

विशिष्टे आत्मत्यागः इति ॥ १९ ॥

स्वापेक्षया उत्तमवर्णे गुणाधिके आततायिनि किं कर्त्तव्य-मित्यत्राह ।

विशिष्टे स्वापेक्षया उत्तमवर्णे गुणाधिके च वैरिणि आत्मत्यागः आत्मावसाद एव कार्य्यो नतु विद्यागुणसम्पन्नब्राह्मणस्य वैरिणोवध इत्यर्थः । न च

"गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" ॥

इति वचनेन विरोध इति वाच्यं तस्य कैमुतिकन्यायोपष्टम्भकतया मिताक्षराकारै र्व्याख्यातत्वात्, अतएव "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति भगवद्गीतावचनमपि संगच्छते, पूर्व्वसूत्रे समे इति द्वयो र्ब्राह्मणत्वे इतिबोध्यं तत्रापि परत्यागो वेति पारिभाषिकवधपरम् ।

"वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ।
एषहि ब्रह्मबन्धूनां वधोनान्योऽस्ति दैहिकः" ॥

इतिवचनादधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् आह्निकसमाप्तिसूचनायेतिकारः ॥ १९ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य कृतायां कणादसूत्रविवृतौ षष्ठाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥०॥

—०००—

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ १ ॥

इदानीं विशेषतो धर्म्मपरीक्षार्थं कर्म्मफलं विवेचयति। दृष्टादृष्टानि प्रयोजनानि येषां कर्म्मणां तन्मध्ये दृष्टाभावे दृष्टप्रयोजनाभावे अभ्युदयाय स्वर्गाय स्वर्गफलकं यत् प्रयोजनं धर्म्मरूपं तदेव कल्पनीयम्। दृष्टप्रयोजनानि कर्षणवीजवपनदोहनपचनादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि यागदानहोमार्च्चनादीनि, यागादीनां दृष्टप्रयोजनासम्भवात्। नच यागादौ दृष्टं दुःखमेव फलम्, तस्य प्रयोजनत्वाभावेन यागादेरनुष्ठानापत्तेः, नापि पूजाख्यातिरूपं दृष्टं फलम्, तदप्रेप्सुभिरपि यागाद्याचरणात्, नापि यागादीनां निष्फलत्वम्, सर्व्वेषां परलोकार्थिनां तेषु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न च केनचित् स्वर्गफलकतया यागादिकं प्रकल्प्य परप्रतारणार्थं स्वयमनुष्ठाय वञ्चिता लोका यागादिषु प्रवर्त्तन्ते वस्तुतो यागादिकर्म्माणि निष्फलान्येवेति वाच्यं परप्रतारणार्थं वञ्चितक्लेशायाससाध्ययागाद्यनुष्ठानस्यासम्भवात् न एवं लोकोत्तरः स परप्रतारणार्थमात्मानं क्लेशायासोपवासादिनावसादयेत् तथा च स्वर्गादिफलकत्वं यागादेरङ्गीकार्य्यम्, तच्च कालान्तरभाविनां कर्म्मणां न सम्भवतीति तद्द्वारीभूतं धर्मापूर्व्वादृष्टं कल्पनीयमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्य्यगुरुकुलवासवानप्र-स्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥ २ ॥

चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥

भावदोषउपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥

तत्रादृष्टफलकानि कानिचित्कर्म्माणि प्रदर्शयति ।

एतानि कर्म्माणि अदृष्टाय अदृष्टजनकानि । तत्र अभिषेचनमभिषेकोराज्ञाम्, उपवासः शिवरात्र्युपवासादिः, ब्रह्मचर्य्यमष्टविधमैथुनादिवर्ज्जनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनाद्यर्थः, वानप्रस्थं वयःशेषे वन प्रस्थितानां पुटपाकादिकर्म्म यज्ञोराजसूयादिः, दान माघादशादौ, प्रोक्षणं व्रीहिपश्वादीनाम्, दिक् प्राङ्मुख भोजनादि, नक्षत्रं मघाआर्द्रादिः मन्त्रः प्रणवगायत्र्यादि जपः, कालः चतुर्मास्यव्रतादिः, नियमाः शौचसन्तोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि, चकारादनुक्तानि श्रौतस्मार्त्ता न्यपि ॥ २ ॥

प्रसङ्गादधर्म्मात्मकादृष्टसाधनमप्याह ।

ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थभिक्षुरूपेषु चतुर्षु आश्रमेषु विहितं यत्कर्म्म तत् चातुराश्रम्यं पूर्व्वमुक्तमितिशेषः उपधा भावदोषाः अनुपधा भावादोषाश्च धर्म्माधर्म्म साधनानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उपधादिलक्षणमाह ।

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यादयो भावदोषा उपधा

यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च तच्छुचि ॥ ५ ॥

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नि-

नयशब्दवाच्याः श्रद्धाऽप्रमादानालस्यमनःप्रसादादयोऽदोषा अनुपधाशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुपधाशब्देन शुच्यपि बोध्यते किं तत् शुचीत्याह ।

इष्टा श्रुतिस्मृतिविहिता रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र द्रव्ये तत् यथा गोमयपादावाधारणादि, प्रोक्षितं मन्त्रेण जलसिक्तम्, अभ्युक्षितं तूष्णीं जलसिक्तं चकारात् वाक्प्रशस्त-याजनादिलब्धमूल्यक्रीतादीनां संग्रहः ॥ ५ ॥

एतद्विपरीतमशुचीत्याह ।

शुचिप्रतिषेधः शुचिभिन्नमित्यर्थः, तच्च अविहितरूपादिमदप्रोक्षितानभ्युक्षितान्यायोपार्जितद्रव्यादि ॥ ६ ॥

अन्यदप्यशुचीत्याह ।

अर्थान्तरं वस्त्वन्तरं चकारः पूर्वोक्तसमुच्चायकः तथा च शुचिद्रव्यमपि भावदुष्टं भावदुष्टेन स्पृष्टमशुचीत्यर्थः ॥ ७ ॥

शुचिद्रव्यभक्षणं यमरहितं धर्मं न जनयतीत्याह ।

अयतस्य [illegible] शुचिद्रव्य-भक्षणात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यमाभावात् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद्यमस्य ॥ ८॥

असति चाभावात् ॥ ९ ॥

सुखाद्रागः ॥ १० ॥

तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥

भवत्येवेत्यर्थः "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे वा समुच्चये" इत्यमरकोषात् यमस्यार्थान्तरत्वात् सहकारित्वात् तथाच यमसहितं शुचिभोजनं धर्म्मं जनयति तद्रहितन्तु पापं जनयतीतिभावः ॥ ८॥

नन्वेवं यमसहितमशुचिभोजनं धर्म्मजनकं भवेदत आह।

असति अप्रशस्ते "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्" इति कोषात् अशुचिद्रव्यभक्षणे इति यावत् अभावात् अभ्युदयसाधनस्य धर्म्मस्याभावात् तथाच निन्दितत्वेनाशुचिद्रव्यभोजनं यमसहजातमपि धर्म्मं न जनयति किन्त्वधर्म्ममेवेतिभावः ॥ ९ ॥

दोषस्यापि धर्म्माधर्म्मकारणत्वात् तत्कारणं दर्शयति।

सुखात् सुखभोगादनन्तरं तत्साधने स्रक्चन्दनवनितादौ राग इच्छा भवतीतिशेषः एवं दुःखभोगानन्तरमपि तत्साधनेऽहिकण्टकादौ द्वेषो जायत इति बोध्यं मोहोऽपि रागद्वेषकारणमिति रागद्वेषद्वारा मोहोऽपि प्रवर्त्तक इति रागद्वेषमोहास्त्रय एव दोषाः धर्म्माधर्म्मयोः सहकारिकारणानि तदुक्तं गौतमीये "प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः" इति "तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्" "तेषां मोहः पापीयान् [illegible]" इति च ॥ १० ॥

[illegible]।

अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥

जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥

इच्छाद्वेषपूर्व्विका धर्म्माधर्म्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

तन्मयत्वात् विषयभोगाभ्यासजनितदृढतरसंस्काराच्च रागादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणान्तरमपि दर्शयति ।

अदृष्टविशेषात् जन्मान्तरकृतादृष्टविशेषात् कस्यचित् कस्मिंश्चिदनुरागो द्वेषो वा भवति यथा दमयन्त्यादेर्नलादौ, यथा वा दुर्य्योधनादेर्भीमादौ तदुक्तं "जन्मान्तरार्ज्जितकर्म्मविपाकजन्मैवोन्मीलति क्वापि कस्य च नानुरागः" इति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

जातिविशेषात् मनुष्यजातीयानामन्नादौ उष्ट्रादिजातीयानां कण्टकादौ रागः नकुलजातीयानां भुजङ्गे महिषजातीयानां तुरङ्गे द्वेषश्च जातिकृत एव, यद्यप्यदृष्टमेव जातिद्वारा रागाद्युत्पादकं तथापि साक्षान्निष्पादकत्वं जातेरेवेति ॥ १३ ॥

रागादेर्धर्म्माधर्म्मोत्पादने बीजमाह ।

धर्म्माधर्म्मौ तज्जनकयागहिंसादिकर्म्मणो व्यापारात् तत्र या प्रवृत्तिः इच्छाद्वेषपूर्व्विका इच्छाद्वेषजन्या तथाच रागाद्यागादौ प्रवृत्तिस्ततो यागादिना धर्म्मो जायते तथा द्वेषाद्धिंसायां प्रवृत्तिस्ततो हिंसादिनाऽधर्म्मो भवतीति रागादेः प्रवृत्तिद्वारकमेव धर्म्मादिजनकत्वमिति बोद्ध-

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात्
॥ ४ ॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥

कारणगुणपूर्व्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥

ननु पार्थिवपरमाणुगतानां रूपादीनामग्निसंयोगनाश्यत्वात् कथं नित्येष्विति सामान्यत उक्तमतो नित्यानि विशेषयति ।

न खलु नित्यपृथिवीगता रूपादयोनित्याः किन्तु नित्यजलतेजोवायुगता एव ते नित्याः पूर्व्वसूत्रे उक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु रूपादिभिन्ना अनित्यगता गुणाः किं नित्यास्तथाच संयोगादिकमपि नित्यं स्यादित्यत आह ।

अनित्येषु ये गुणा वर्त्तन्ते ते सर्व्वे एवानित्या आश्रयानित्यत्वात्, तथाचानित्येषु नित्या गुणा न सन्तीत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु रूपरसगन्धस्पर्शाः किमसमवायिकारणका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शाः अवयवगता, इति विवक्षणीयं कारणगुणपूर्व्वकाः स्वाश्रयस्य यानि कारणानि अवयवा इति यावत् तेषां ये गुणाः स्वसजातीयगुणाः तेभ्यः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः तथा चावयविवृत्तिरूपरसगन्धस्पर्शानामसमवायिकारणानि अवयवगता रूपरसगन्धस्पर्शास्तेषां समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वन्तु स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेतिबोध्यम्, ननु श्यामघटादौ बलवदग्निसंयोगानन्तरं

कथं रक्ताद्युत्पत्तिरित्यत उक्तं पृथिव्यां पाकजा इति अपीतिशेषः तथाच पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शाः पाकजा अपि, पाकस्तु रूपादिपरावृत्तिफलकविजातीयतेजः-संयोगः, सोऽपि रूपादेरसमवायिकारणम्भवति, तत्र च परमाणावेव पाकाद्रूपादिपरावृत्तिर्नावयविनीति पीलुपाकवादिनः, तन्मते विजातीयाग्निसंयोगादारम्भकसंयोगनाशेन द्व्यणुकपर्य्यन्तावयविनाशे सति परमाणौ रक्ताद्युत्पत्तिस्ततो विजातीयाग्निसंयोगानुगुणक्रियाद्युत्पत्त्यारम्भकसंयोगादिक्रमेण पुनर्द्व्यणुकादिमहावयविपर्य्यन्तानामुत्पत्तिर्भवतीति। पिठरपाकवादिनस्तु अवयविनां सच्छिद्रतया विजातीयाग्निसंयोगात् तेषामपि रूपादिपरावृत्तिर्भवति नतु तत्रावयविनां नाशः प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्याहुः। अत्र च पाकप्रक्रिया ग्रन्थगौरवभिया परित्यक्ताऽन्यत्रानुसन्धेया। ये तु नीलरूपादिव्यक्तय एकैका एव नित्या इत्याहुस्तन्मते नीलरूपं नष्टं श्यामरूपमुत्पन्नमित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः सामान्यस्य नित्यतया तद्विषयतया तयोरुपपत्त्यसम्भवात् अन्यथा घटादीनामपि नित्यत्वमेकत्वञ्चापद्येत, घटस्य रूपमिति भेदप्रत्ययात् गुणगुणिनोर्भेदः नीलपीतादिनानारूपावयवारब्धे घटादौ चित्ररूपमेव जायते तादृशघटस्य नीरूपत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तेः, नव्यास्तु तत्र घटे तत्तदवच्छेदकभेदेन नानैव रूपाणि सन्ति। अत एव

"[illegible] यथा [illegible] पुष्पे [illegible] पादपः।
[illegible] गोमेधेऽपि स्मृतः"।

२३ ११

एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥

त्यादिकं सङ्गच्छते इत्याहुः, रसगन्धयोस्तु न चित्रत्वं ...णारम्भादिमद्वयवारब्धानामवयविनां नीरसत्वादिसौ...रेऽपि क्षत्यभावात्, चित्रस्पर्शस्तु रूपस्तुतीयत्वात्लोक...णीय एवेति संक्षेपः ॥ ६ ॥

ननु कारणगुणानां कार्य्येऽसत्वात् कथं कार्य्यगुण...नकत्वं वैयधिकरण्यादित्याशङ्कायामाह ।

एकं द्रव्यमधिकरणं यस्य तत्त्वात् सामानाधिकरण्यादि...र्थः, तथाच कारणगुणानां साक्षात्समवायसम्बन्धेन कार्य्ये...त्त्वेऽपि स्वसमवायिसमवायरूपसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ...ार्य्ये सत्त्वात्तद्गुणजनकत्वं नानुपपन्नमितिभावः ॥७॥

संख्यायां बहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन क्रमसुल्लङ्घ्य प्रथमं ...सूचीकटाहन्यायेन परिमाणपरीक्षामारभते ।

उपलब्ध्यनुपलब्धी इति द्वन्दसमासेऽल्पस्वरत्वादुपल...ब्धिशब्दस्य पूर्व्वभावः तेन महत उपलब्धिः अणोरनु...पलब्धिरिति द्वन्द्वक्रमेणान्वयः, नित्ये नित्यप्रतिपादके ...तुर्थाध्याये व्याख्याते कथिते इत्यर्थः, मानव्यवहारासा...धारणकारणं परिमाणम्, तच्चाणु महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति ...चतुर्विधम्, तत्राणुपरिमाणं परमाणौ द्व्यणुके च तिष्ठति, ...तत्रापि परमाणावणुपरिमाणं परमं विभुचतुष्टये महत्परि...माणं परमं त्रसरेण्वादिमहावयविपर्य्यन्तद्रव्येषु मध्यमपरि...माणमहत्परिमाणम् ॥ ८ ॥

कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥

अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा-

जन्यमहत्परिमाणस्यासमवायिकारणं दर्शयति ।

कारणस्य स्वाश्रयसमवायिकारणस्य यद्बहुत्वं तस्मादसमवायिकारणात् जन्यमहत्परिमाणं जायते इति शेषः, चकारात् प्रचयमहत्परिमाणयोः संग्रहः त्रसरेणुमहत्परिमाणं प्रति द्व्यणुकगतं त्रित्वरूपं बहुत्वमसमवायिकारणं यत्र तूलकपिण्डाभ्यां प्रचययुक्ताभ्यां तूलकपिण्डान्तरमारब्धं तत्र शिथिलाख्यसंयोगरूपः प्रचयस्तादृशावयविपरिमाणस्यासमवायिकारणम्, घटादिगतमहत्परिमाणे तु कपालादिगतं महत्परिमाणमसमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अणुपरिमाणमाह ।

अतो महत्परिमाणाद्विपरीतं वैधर्म्म्यवदणुपरिमाणम्, वैधर्म्म्यञ्च लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वं कारणबहुत्वाद्यजन्यत्वञ्च तथाच परमाणौ द्व्यणुके चाणुपरिमाणं वर्त्तते तस्य प्रत्यक्षं न भवति, परमाणुपरिमाणन्तु नित्यं द्व्यणुकपरिमाणन्तु परमाणुगतद्वित्वसंख्याजन्यम्. एवमणुत्वरूपा परिमाणगता जातिरपि वैधर्म्म्यं बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु बिल्वादामलकमणु गुञ्जाफलादामलकं महदित्यादिप्रत्ययात् महत्परिमाणेऽपि प्रत्यक्षविषयत्वमापेक्षिकमणुत्वञ्चास्तीति वैपरीत्यं कथमित्यत आह ।

अणु महदिति प्रत्ययव्यवहारौ, तस्मिन् व्यवच्छिद्य-

भावाच्च ॥ ११ ॥

एककालत्वात् ॥ १२ ॥

दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥

भावो परिमाणे, विशेषस्य अपकर्षस्य, भावात् सत्त्वात्, विशेषस्यापकर्षस्याभावादसत्त्वाद्वत इत्यर्थः, अत्रापकर्षा-भावेन उत्कर्षो विवक्षितस्तथा च बिल्वादामलकमणिवतिप्रत्य-योव्यवहारश्च बिल्वपरिमाणादप्रकृष्टपरिमाणं विषयीकृत भवति, नतु वास्तविकाणुपरिमाणम्, एवं गुञ्जाफलादा-मलकं महदित्यादिप्रत्ययोव्यवहारश्च गुञ्जाफलपरिमाणा-पेक्षयोत्कृष्टमहत्परिमाणं विषयीकरोति उत्कर्षापकर्षौ च स्वरूपसम्बन्धविशेषावतिरिक्तौ वेत्यन्यदेतत् ॥११॥

ननु उत्कर्षापकर्षौ परस्परविरोधिनौ तत्कथमेकत्र तयोः समावेशः निम्बफलमपकृष्टं नारिकेलफलमुत्कृष्टमिति हि व्यवह्रियते नहि निम्बफलमुत्कृष्टमित्यादिकः प्रत्ययो व्यवहारो वा प्रेक्षावतां येन तयोरविरोधः सम्भाव्येतेत्यत आह।

एककालत्वात् एककालीनत्वात् विशेषतदभावयोरु-त्कर्षापकर्षव्यवहारयोरितिशेषः। अयम्भावः उत्कर्षापकर्षौ न विरुद्धौ एकत्राश्रये एकदैव द्वयोर्व्यवहारात् नहि क्षत्रियो ब्राह्मणादपकृष्टः वैश्याच्चोत्कृष्ट इत्यादिव्यवहारः शक्योऽपलपितुम्। निम्बफलादावपि स्वापेक्षया तिक्ततमा-दुत्कृष्टप्रत्ययो भवत्येवेति नोत्कर्षापकर्षयोर्विरोधः ॥१२॥

ननूत्कर्षापकर्षयोर्द्रव्ये विरोधाभावेऽपि गुणादौ विरो-धोऽस्त्वेवेति कथमेकस्मिन् परिमाणे तयोः सम्भव इत्यत आह।

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १३ ॥

कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥१५॥

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः ॥१६॥

शुक्लशुक्लतरशुक्लतमरक्तरक्ततररक्ततमादिरूपात् दृष्टान्तात् परिमाणेऽपि उत्कर्षापकर्षयोः सम्भवः नहि परिमाणस्योत्कर्षापकर्षावन्तरेण महन्महत्तरमहत्तमादिव्यवहारः कथमपि सङ्गच्छत इति ॥ १२ ॥

ननु अणुमहत्परिमाणयोरपि अणुमहत्परिमाणान्तरसापेक्षिकत्वमस्ति तदेव द्व्यणुकात्परमाणुरणुः कपालाद्घटो महान् बिल्वादामलकमणु आमलकाद्बिल्वं महदित्यादिप्रतीतेर्विषय इति भ्रमं निराकुरुते।

कर्मगुणैरिति गुणपदं रूपादिगुणपरं नतु परिमाणपरं तथाच यथा रूपादौ रूपादयो न सन्ति एवं कर्मणि कर्माणि न सन्ति तथा परिमाणेऽपि परिमाणान्तरं न सम्भवति कार्य्यमात्रं प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणत्वादिति ॥ १४ ॥

ननु कर्मसु कर्माणि रूपादिषु रूपादयश्च न सन्तीति क्वोक्तं तत्कुत इत्याशङ्कायामाह।

कर्मभिरित्यनन्तरं शून्यानीति गुणैरित्यनन्तरं शून्या इति च पूरणीयम्, कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्त इति पूर्वमेव प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अणूनि कर्माणि महान्ति कर्माणि इत्येवम्वा

नित्ये नित्यम् ॥ १८ ॥

नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥

अविद्याच विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥

स्यारम्भकत्वात् किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्व्वं तत्पट एव न स्यात् तदनुरूपकारणाभावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत्, तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्व्वपटनाशात्पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्य्यम्, अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन सैवेयं दीपकलिकेत्यादिवत्। नच पूर्व्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्व्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्त इति वाच्यं मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादितिसंक्षेपः॥१८॥

नित्यगतपरिमाणस्य नित्यत्वमर्थायातमपि स्पष्टार्थमाह। सुगमम्॥१९॥

ननु किं द्रव्यं नित्यं परिमाणाधिकरणमित्यत आह।

परिमण्डलशब्दः परमाणुपरिमाणं तद्विशिष्टं परमाणुं परिभाषया प्रतिपादयति परिमण्डलं परिमाण्डल्यपरिमाणविशिष्टं परमाणुरूपं द्रव्यं नित्यमिति न नित्यद्रव्यस्य दुर्भिक्षतेत्यर्थः। तस्य नित्यत्वञ्च प्रागेव प्रतिपादितम्॥२०॥

ननु परमाणुरूपं द्रव्यं कथमतीन्द्रियं तस्याप्रत्य... [illegible]

...दिकम् प्रत्यक्षेण यद्द्रव्यं तदेवा...

...आह।

...न [illegible] इदिशो नित्या अवं

तथा पृथक्त्वम्॥ २॥

स्वरूपम्, एकत्वपदं सङ्ख्यादिपञ्चकोपलक्षकं गगनमेकं काल एक इत्यादिप्रतीतिविषयो रूपादिभिन्नो गुणोऽवश्यमङ्गीकार्य्यः गगनादिषु रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकात् रूपादीनामभावादित्यर्थः, नचैकं सामान्यमेकोविशेषः एकः समवायः एकोऽभाव इत्यादीप्रतीतेः का गतिरिति वाच्यं तत्रानायत्त्या धीविशेषविषयत्वरूपस्यैकत्वस्य भानाङ्गीकारादधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्॥ १॥

पृथक्त्वगुणस्य संख्यातुल्यत्वमाह।

पृथक्त्वमपि संख्यावद्गुणान्तरमेव तत्रैकपृथक्त्वम् एकत्वसंख्यातुल्यं द्विपृथक्त्वादिकञ्च द्वित्वादिसंख्यातुल्यमिति, नच घटः पटात् पृथगन्योभिन्न इत्यादिप्रतीतीनां समानविषयकत्वानुभवादन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं नतु गुणान्तरमिति वाच्यं नञ्शब्दस्येव पृथक्शब्दस्याप्यव्ययतया भेदार्थकतया च अस्मात् पृथक् इदमिदं नेति प्रतीत्यो वैलक्षण्यानुपपत्तेः नचान्यादिशब्दवत् पृथक्शब्दस्यापि भेदविशिष्ट एव शक्तिरिति वाच्यं गौरवापत्तेरन्यादिशब्दस्य नानान्तरार्थे भेदान्वयानुपपत्त्या विशिष्टे शक्तिस्वीकारेऽपि पृथक्शब्दस्याव्ययतया भेदान्वयसम्भवेन विशिष्टशक्तिस्वीकारस्यानावश्यकत्वात् अन्यथा नञाद्यव्ययानामपि विशिष्टशक्तिः स्वीक्रियेत नच पृथक् शब्दस्यान्यार्थत्वाभावे तद्योगे कथं पञ्चमीति वाच्यम् "तृतीया पञ्चमी चैव पृथक् नाना प्रयोगतः" इत्यादि शाब्दिकस्मृतेः पञ्चमीविधायकत्वात् वस्तुतो वैशेषिकानुभवसिद्धमेव पृथक्त्वं गुणान्तरं

एकत्वैकपृथक्त्वयो* रेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

निःसंख्यत्वात् कर्म्मगुणानां सर्व्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥

खण्डनग्रन्थे दीधितिकृता खण्डितमिति तत्रास्माकं विचारबाहुल्यमकिञ्चित्करमेवेति विरम्यते ॥ २ ॥

नन्वेकमेकत्वमित्यादिव्यवहारबलादेकत्वेऽप्येकत्वमेवमेकपृथक्त्वं द्विपृथक्त्वात् पृथगिति व्यवहारबलादेकत्वेऽप्येकपृथक्त्वमङ्गीकार्य्यमिति तयोर्गुणत्वं दुर्घटं गुणेऽपि सत्त्वादत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्वयोस्तथा एकत्वैकपृथक्त्वयोरपि नैकत्वैकपृथक्त्वे, व्यवहारस्तु प्रकारान्तरेण प्रतिपादनीय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वेकोघट इतिवदेकमेकत्वमिति व्यवहारस्य बलात्तस्य भाक्तत्वे किं बीजमत आह ।

सर्व्वैकत्वं सर्व्वेषु पदार्थेषु एकत्वं वर्त्तते इति यन्मतं तन्न विद्यते न प्रामाणिकतया लभ्यते, कर्म्मणां गुणानाञ्च निःसंख्यत्वात् संख्याशून्यत्वादन्यदा तयोरपि द्रव्यत्वं प्रसज्येत द्वित्वादेरिवैकत्वस्यापि गणनव्यवहारहेतुतया संख्यात्वस्यापह्नोतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

---

* [illegible]

भाक्तं तत् ॥ ५ ॥

एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वै-कपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥

ननु गुणादावेकत्वाभावे कथमेकं रूपमित्यादिज्ञानमत आह ।

तदिति बुद्धिस्थं गुणादावेकत्वज्ञानमुपस्थापयति तथाच गुणादावेकत्वज्ञानं भ्रमरूपमेवेति न ततो वस्तुसिद्धिरित्यर्थः, तादृशव्यवहारस्तु उभयावृत्तिधर्म्मविषयक एव तादृशभ-क्तञ्च तत्तद्व्यक्तित्वधीविशेषविषयत्वादिक एवेतिभावः ॥ ५ ॥

नन्वेको घट इत्यादिव्यवहारोऽपि कथं न भाक्त इत्यत आह ।

एकत्वगुणस्य कुत्रापि अनङ्गीकारे एकत्वाभावात् मुख्यै-कत्वप्रयोगाभावाद् भाक्तैकत्वप्रयोगो न सम्भवति तस्माद् घटादौ प्रत्यक्षसिद्धमेकत्वं गुणमादाय व्यवहारो मुख्यः एका-दिशब्दानामेकत्वत्वादिविशिष्टावच्छिन्नवाचकत्वात्, एकं रूपमित्यादौ तु उभयावृत्तिधर्म्मविशिष्टे एकपदस्य लक्ष-णैवेति तादृशप्रयोग एव भाक्त इति भावः ॥ ६ ॥

अवयवावयविनोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च नतु तयोर्भेद इति साङ्ख्यमतं प्रसङ्गान्निराकर्त्तुमाह ।

कार्य्यकारणयोर्नैकत्वं नवैकपृथक्त्वं किन्त्वेकत्वमेकपृ-थक्त्वं वा कार्य्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः । अत्र माह कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावात् एकत्वसं-

भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥

एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥

ननु गुणादावेकत्वाभावे कथमेकं रूपमित्यादिज्ञानमत आह।

तदितिबुद्धिस्थं गुणादावेकत्वज्ञानमुपस्थापयति तथाच गुणादावेकत्वज्ञानं भ्रमरूपमेवेति न ततोवस्तुसिद्धिरित्यर्थः, तादृशव्यवहारस्तु उभयावृत्तिधर्म्मविषयक एव तादृशध-र्म्मस्य तत्तद्व्यक्तित्वधीविशेषविषयत्वादिक एवेतिभावः ॥ ५ ॥

नन्वेकोघटइत्यादिव्यवहारोऽपि कथं न भाक्त इत्यत आह।

एकत्वगुणस्य कुतःप्यनङ्गीकारे एकत्वाभावात् मुख्यै-कत्वप्रयोगाभावाद् भाक्तैकत्वप्रयोगो न सम्भवति तस्माद् घटादौ प्रत्यक्षसिद्धमेकत्वं गुणमादाय व्यवहारोमुख्यः एका-दिशब्दानामेकत्वत्वादिविशिष्टावच्छिन्नवाचकत्वात्, एकं रूपमित्यादौ तु उभयावृत्तिधर्म्मविशिष्टे एकपदस्य लक्ष-णैवेति तादृशप्रयोग एव भाक्त इति भावः ॥ ६ ॥

अथ कार्य्यकारणयोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च नास्ति तयोर्भेद इति साङ्ख्यमतं प्रसङ्गान्निराकर्त्तुमाह।

कार्य्यकारणयोर्नैकत्वं नैकपृथक्त्वं किमप्येकत्वमेक-पृथक्त्वं वा कार्य्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः। यद्य-प्यनुमानं कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावात् एकत्वादि

अन्यतरकर्म्मज उभयकर्म्मजः संयोगजश्च संयोगः ॥ ९ ॥

एतेन विभागोव्याख्यातः ॥ १० ॥

कत्वं साङ्ख्यैरपि स्वीक्रियते वस्तुतः पटः उत्पद्यते घटो विनश्यतीत्यादिकः सार्व्वलौकिकोऽनुभव एवोत्पादविनाशसाधकः एकविषयकानुभवस्य विषयान्तरविषयकत्वस्वीकारे घटपटादेरप्यपलापापत्तेरित्यलमवदावेशेन ॥ ८ ॥

संयोगपरीक्षामारभते ।

अन्यतरकर्म्मजः श्येनशैलादिसंयोगः, उभयकर्म्मजो मेषद्वयादिसंयोगः, संयोगजः कपालतरुसंयोगजन्यघटतर्वोः संयोगइति त्रिविधः संयोगः, प्रकारान्तरेणापि द्विविधः अभिघातोनोदनश्चेति तत्राद्यः शब्दहेतुः, द्वितीयः शब्दाहेतुरित्यादिकमूह्यम् ॥ ९ ॥

विभागे संयोगतुल्यतामाह ।

विभागोऽपि त्रिविधः एककर्म्मजोभयकर्म्मजविभागजभेदात् तत्राद्यः श्येनशैलयोः द्वितीयोमेषयोः तृतीयश्च द्विविधः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति तत्राद्योयथा प्रथमं कपाले कर्म्म ततः कपालद्वयविभागः ततोघटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्ततस्तेन कपालद्वयविभागेन कपालस्याकाशादिना विभागो जन्यते ततः कपालाकाशादिसंयोगनाशः ततउत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्म्मनाश इति, नच प्राथमिकेन कपालकर्म्मणा कथं कपालाकाशविभागोन जन्यते इति वाच्यम् एकस्य कर्म्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकस्यानारम्भकसंयोगप्र-

संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्व-
सङ्ख्याभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥

कर्म्मभिः कर्म्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वा-
भ्यामिति ॥ १२ ॥

तिद्वन्द्विविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकु-
ड्मलादिभङ्गप्रसङ्गात् तस्मादनारम्भकाकाशकपालसंयोगप्रति-
द्वन्द्विविभागं न कपालकर्म्म जनयेत् तस्य घटारम्भकसं-
योगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वात्, न च कपालविभागेनैव
घटनाशात् पूर्व्वं कुतः कपालाकाशविभागो न जन्यते
इति वाच्यम् आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य
सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात्। कारणाकारण-
विभागजन्यविभागो यथा यत्र हस्तक्रियया हस्ततरु-
विभागस्तेन शरीरतरुविभागो जायते तत्र च हस्तक्रिया
न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु तदा क्रिया नास्ति
अवयविक्रियाया यावदवयवक्रियानियतत्वात् अतस्तत्र कार-
णाकारणविभागेन कार्य्याकार्य्यविभागो जन्यते इति, अथ
तस्माद्विभजते इति प्रत्ययविषयोऽयं विभागगुणः संयोग
नाशेन नान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥ १० ॥

संयोगविभागयोः संयोगविभागशून्यतामाह।

संयोगविभागौ न संयोगविभागवन्तौ यथाऽणुत्व-
महत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती गुणानां निर्गुणत्वादित्यर्थः ॥ ११

कर्म्मभिरिति सूत्रं स्पष्टार्थं स्मरणार्थं वा पुनरुक्त-
दस्यार्थः प्रागेवाभिहितः ॥ १२ ॥

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥

संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥

गगनादिशब्दस्य गगनादेश्च निष्क्रियत्वात् संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिपाद्यस्यावर्त्तमानत्वादपि संयोगो न सम्भवतीत्याह ।

असति अविद्यमाने नास्तीति प्रकाराद्भविष्यतीति च प्रयोगदर्शनात् तथा चातीतघट इदानीं नास्ति परदिने घटो भावी इत्यादिप्रयोगेषु अतीतानागतघटयोर्वाच्यो भवति च ताभ्यां शब्दस्य संयोगादिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

मास्तु संयोगादिः पदपदार्थयोः सम्बन्धः का नो हानिरित्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगादिसम्बन्धासम्भवे तावसम्बन्धावेव स्यातां तदा चातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

शब्दार्थयोः संयोगादिसंसर्गावगाही प्रत्ययोऽपि नास्तीत्याह ।

दण्डात् दण्डज्ञानाच्च संयोगिनः दण्डसंयोगिनः पुरुषस्य विशेषात् अवयवविशेषज्ञानाच्च समवायिनोऽवयविनः प्रतीतिर्भवतीति शेषः तथा च यथा संयोगसम्बन्धावगाही दण्डी पुरुष इति प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाही करी कुञ्जर इति प्रत्ययश्च सार्वत्रिको लोकानां, तथा घटवान् घटशब्दः घटशब्दवान् घट इत्यादिप्रत्ययो नास्तीति पदपदार्थयोर्न संयोगो न वा समवायः सम्बन्ध इत्यर्थः ।

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥

संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥

गगनादिशब्दस्य गगनादेश्च निष्क्रियत्वात् संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिपाद्यस्यावर्त्तमानत्वादपि संयोगो न सम्भवतीत्याह ।

असति अविद्यमाने नास्तीति चकाराद्भविष्यतीति च प्रयोगदर्शनात् तथाचातीतघट इदानीं नास्ति परदिने घटोभाव्यतीत्यादिप्रयोगेष्व अतीतानागतघटयोर्बोधो भवति न च ताभ्यां शब्दस्य संयोगादिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

माभूत् संयोगादिः पदपदार्थयोः सम्बन्धः का नो हानिरित्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगादिसम्बन्धासम्भवे नातसम्बन्धावेव स्यातां तथा चातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

शब्दार्थयोः संयोगादिसंसर्गावगाही प्रत्ययोऽपि नास्तीत्याह ।

दण्डात् दण्डमवगाह्य संयोगिनः दण्डसंयोगिनः पुरुषस्य विशेषादवयवविशेषमवगाह्य समवायिनोऽवयविनः प्रतीतिर्भवतीतिशेषः तथाच यथा संयोगसम्बन्धावगाही दण्डो पुरुष इति प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाही करो कुञ्जर इति प्रत्ययश्च सार्वत्रिको लोकानां, तथा घटवान् घटशब्दः घटशब्दवान् घट इत्यादिप्रत्ययो नास्तीति पदपदार्थयोर्न संयोगो नवा समवायः सम्बन्ध इत्यर्थः ।

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

करो कुञ्जर इत्यादौ तु स्वानुयोगिकसमवायः संबन्धतया भासते, कपाले घटवदित्यादौतु समवाय एवेत्यादिकमूहनीयम् ॥ १८ ॥

इदानीं शाब्दबोधौपयिकं पदपदार्थयोः सम्बन्धं प्रदर्शयति।

शब्दादर्थप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसम्बन्धप्रयोज्यः वाच पदपदार्थयोः समयरूपः सम्बन्ध एव शाब्दबोधनियामकः, समयश्च सङ्केतः, स च द्विविधो नित्य आधुनिकश्च, तत्र नित्यसङ्केतः शक्तिः, आधुनिकसङ्केतः परिभाषा, सङ्केतश्चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकः, अयं शब्द इममर्थं बोधयत्वित्याकारको वा तदुक्तम्।

'आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतो द्विविधः स्मृतः।
नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते।
कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतः" इति।

शक्तिग्रहश्च व्यवहारादितो भवति तदुक्तम्,

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति"। इति। धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति यथा "कर्मणि द्वितीया" "कर्तरि परस्मैपदम्" इत्याद्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः, उपमानाद् गवादिसादृश्यज्ञानात् गवयत्वादिजात्यवच्छिन्ने गवयादिपदानां शक्तिग्रहः भवति।

"शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः"॥
चूर्णे चोदः सनुतञ्जनि ज्ञलौ प्रशमाकुले।"

इत्यादिकात् कोषात् शीतादिशब्दानां शक्तिग्रहः, कोकिलः पिकपदवाच्य इत्याद्याप्तवाक्यात् कोकिलादौ पिकादिपदानां शक्तिग्रहः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारात् गोत्वादिविशिष्टे गवादिपदानां शक्तिग्रहः, तथाहि यत्र प्रयोजकवृद्धेन गामानयेत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन गौरानीतः, तदवधार्य्य पार्श्वस्थबालो गवानयनं गामानयेति शब्दप्रयोज्यमवधारयति, ततश्च गां बधान अश्वमानयेत्यावापोद्वापाभ्यां गवादिपदानां गोत्वविशिष्टगवादौ शक्तिं गृह्णाति, प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्याद् "गौरूपः स्पर्शवान् वायुः" "सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददाति ककुदः सुतः" इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादौ वाय्वादिशब्दस्य कन्यादातादौ ककुदादिशब्दस्य च शक्तिग्रहः एवं वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारात् व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् "यवमयश्चरुर्भवति" इति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे,

"वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः"।

इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः यथा वा "स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेत" इत्यादिविधिशेषभूतेभ्यः।

"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्"॥

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

कुञ्जर इत्यादौ तु स्वानुयोगिकसमवायः संबन्धः
ते, कपाले घटवदित्यादौ तु समवाय एवेत्यादिकमू-
म् ॥ १९ ॥

इदानीं शाब्दबोधौपयिकं पदपदार्थयोः सम्बन्धं प्र-
ति।

ादर्थप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसम्बन्धप्रयोज्य-
पदपदार्थयोः समयरूपः सम्बन्ध एव शाब्दबो-
ासकः, समयश्च सङ्केतः, स च द्विविधो नित्य आधुनि-
, तत्र नित्यसङ्केतः शक्तिः, आधुनिकसङ्केतः पारि-
, सङ्केतश्चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकः, इदं
इममर्थं बोधयत्वित्याकारको वा तदुक्तम्।
' आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतो द्विविधः स्मृतः।
नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते।
कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतः" इति।
ग्रहश्च व्यवहारादितो भवति तदुक्तम्,
ग्रहं व्याकरणोपमानात् कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
ान्ध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति"।
। धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति
"कर्मणि द्वितीया" "कर्तरि परस्मैपदम्" इत्या-
ामनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः, उपमानाद् गवादि-
ज्ञानात् गवयत्वादिजात्यवच्छिन्ने गवयादिपदानां
ः, कोशात्।
'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"।

---

*नानकोशाप्तेत्यपि क्वचित् पाठः।

"शीतं युगे तद्दर्य्याः सुशोनः शिशिरोजडः"॥

"सूर्ये शीदः सुतश्चरि ज्ञलो अग्नमाकुले।"

इत्यादिकात् अभ्यासे शुक्लादिशब्दानां शक्तिग्रहः, कोकिलः पिकपदवाच्य इत्याद्याप्तवाक्यात् कोकिलादौ पिकादिपदानां शक्तिग्रहः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारात् गोत्वादिविशिष्टे गवादिपदानां शक्तिग्रहः, तथाहि यत्र प्रयोजकवृद्धेन गामानयेत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन गौरानीतः, तदवधार्य्य पार्श्वस्थबालो गवानयनं गामानयेति शब्दयोर्व्यनवधारयति, ततश्च गां बधान अश्वमानयेत्यावापोद्वापाभ्यां गवादिपदानां सास्नाविशिष्टगवादौ शक्तिं गृह्णाति, प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यात् "नीरूपः स्पर्शवान वायुः" "स्वलङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृतः" इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादौ वाय्वादिशब्दस्य कन्यादातादौ कुकुदादिशब्दस्य च शक्तिग्रहः एवं वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारात् व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् "यवमयश्चरुर्भवति" इति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे,

"वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः"।

इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः यथा वा "स्वाराज्यकामो निष्टोनेन यजेत" इत्यादिविधिशेषभूतेभ्यः।

"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्"॥

चेति व्यवहारो जायते इत्यर्थः, तत्राच दैशिकपरत्वं प्रति-
बहुतरसूर्यसंयोगाश्रयत्वज्ञानं निमित्तकारणं तदाश्रये
मूर्त्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणं तादृशज्ञानविषयो मूर्त्तः
समवायिकारणम्, दैशिकापरत्वस्याल्पतरसूर्यसंयोगाश्र-
यत्वज्ञानं निमित्तकारणं तद्विषयो मूर्त्तः समवायिकारणं
तादृशमूर्त्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणमिति, भवति हि
पाटलिपुत्रस्य काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः प्रयागमपेक्ष्य काशी-
अपरेति व्यवहारः, तद्विषयः परत्वं प्रयागे उत्पद्यते. तत्र बहु-
तरसूर्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्य ज्ञातत्वात् काश्याञ्चापरत्वं
जायते अल्पतरसूर्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्या ज्ञातत्वात् एक-
कालाभ्यामिति एकः कालः संयोगितया ययोः पिण्डयोस्ता-
भ्यामेककालाभ्यां पिण्डाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्याम् अल्पत-
रतपनपरिस्पन्दबहुतरतपनपरिस्पन्दाश्रयतया ज्ञाताभ्यां
परमपरञ्चेति व्यवहारो भवति, भवति हि युवानमपेक्ष्य
स्थविरः परः स्थविरमपेक्ष्य युवाऽपर इत्यादिको व्यवहारस्त-
द्विषयस्य परत्वस्य समवायिकारणं स्थविरः, तत्र महाकालस्य
संयोगोऽसमवायिकारणम्, बहुतरसूर्यक्रियाश्रयत्वज्ञानं
निमित्तकारणम्, अपरत्वस्य च युवा समवायिकारणम्,
युवशरीरमहाकालयोः संयोगोऽसमवायिकारणम्, स्थवि-
राधिततपनस्पन्दापेक्षयाऽल्पतरतपनस्पन्दाश्रयत्वञ्च यूनो-
ज्ञानं निमित्तकारणम्, यद्यपि शरीराणां बाल्ययौवन-
वार्द्धक्यभेदेन भिन्नत्वात् युवस्थविरगततपनपरिस्पन्दानां वै-
परीत्यमपि सम्भवति तथापि उत्पत्तिकालावच्छिन्नपरिस्पन्दसन्ताना-
धिकरणवैजात्यमवश्यमनेन स्थविरे शरीरे परत्वस्य कार-

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥

यम्, अल्पतरतपनस्पन्दसमानाधिकरणवेजात्यज्ञानञ्च यत्र परत्वस्य कारणमिति नच घटाद्यपेक्षया परमाणोरपि बहुतरसूर्य्यक्रियासमानाधिकरणपृथिवीत्वादिजातिमत्त्वज्ञानात् परत्वं कथं नोत्पद्यते इति वाच्यं बहुतरसूर्य्यक्रियासमानाधिकरणैककालीनद्वयावृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशजातिश्च चैत्रत्वादिः सूर्य्यक्रियापि तत्कालोत्तरकालीनान्यत्वेन विशेषणीया नातोऽयं तिवर्षीविस्थविरचैत्रापेक्षया शतवर्षीयुवमैत्रे परत्वोत्पत्तिः अथवा सूर्य्यपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वं विप्रकर्षः तदनन्तरोत्पन्नत्वं सन्निकर्षः युवचैत्राद्युत्पत्त्यधिकरणं यः सूर्य्यस्पन्दस्तत्पूर्व्वोत्पन्नत्वं स्थविरमैत्रादौ वर्त्तते इति स्थविरे परत्वम्, स्थविरमैत्राद्युत्पत्त्यधिकरणसूर्य्यस्पन्दानन्तरोत्पन्नत्वं युवचैत्रादावस्तीति तत्रापरत्वं जायते, अचेतने कालिकपरत्वापरत्वव्यवहाराभावे तु प्राणित्वं जातौ विशेषणं देयम्, तच्छरीरमादायातिप्रसङ्गश्च जातिविशेषनिवेशेन वारणीय इति संक्षेपः। द्विविधयोः परत्वापरत्वयो र्नाशकोऽपेक्षाबुद्धिनाश इति मुक्तावलीकारः, उपस्कारे तु त्रिविधकारणनाशस्यैव परत्वापरत्वनाशकत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २१ ॥

ननु सन्निकर्षविप्रकर्षज्ञानाभ्यां यदि परापरव्यवहारौ तदा प्रयागमदेश काशीसन्निकृष्टेति ज्ञानस्य नियमतः सत्त्वेन प्रयागेऽपि सत्त्वात् तत्रापरत्वव्यवहारः कथं न स्यात् एवं विप्रकर्षज्ञानविषये काश्यादौ वा कथं न परत्व...

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥

कर्म्मभिः कर्म्माणि ॥ २४ ॥

गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥

इहेदमिति यतः कार्य्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥

कारणपरत्वात् कारणस्य समवायिकारणस्य परत्वात् अपरत्वाच्च समवायिकारण एव परापरव्यवहारौ मत्वपेक्षाबुद्धिविषयतामात्रेण तदन्यस्मिन् व्यवहारं प्रति व्यवहर्त्तव्यस्य तत्त्वादिति भावः ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयो र्न परत्वापरत्वे स इत्याह।

एतानि व्याख्यातप्रायाणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

गुणानां द्रव्यसमवेतत्वस्योक्तत्वात् तत्र कः समवाय इति जिज्ञासानुरोधात् क्रमप्राप्तमुल्लङ्घ्यापि समवायपरीक्षामारभते।

कार्य्यकारणयोरयुतसिद्धयोर्यतः सम्बन्धात् इहेदमिति प्रत्ययः स समवायः, तन्तुषु पटः कपालेषु घटः वीरणेषु कट इत्यादिप्रत्ययोऽपि पटादौ तन्त्वादिवृत्तित्वं विषयीकरोति तच्च वृत्तित्वं सम्बन्धविशेषनियन्त्रितमेवान्यथा तन्तुषु घट इत्यादिरपीतिप्रसङ्गात् कालिकेन तन्त्वादिवृत्तित्वस्य घटादौ सत्त्वात्, इत्थञ्च तादृशवृत्तिताविधायकः सम्बन्धः समवाय एव, अयुतसिद्धयोः संयोगासम्भवात्, कार्य्यकारणयोरिव गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषयोरपि इहेदमिति प्रत्ययनिमित्तकोऽपि समवाय एवेति मन्तव्यम्। समवाये प्रमाणन्तु

समवायस्य नानात्वं निराकरोति ।

तत्त्वं तद्रूपत्वमेकमात्रव्यक्तित्वमिति यावत् समवाय-
स्येति शेषः, भावेनेति व्याख्यातमितिशेषः । यथा द्रव्यं
सत् गुणः सन् कर्म्म सदित्येकाकारप्रतीतिविषयत्वात्
नानात्वसाधकप्रमाणाभावात् लाघवाच्च सत्ता एका, तथा
घटः समवेतः पटः समवेत इत्याद्यनुगतप्रतीतिविषयत्वात्
भेदकप्रमाणाभावात् लाघवाच्च समवायोऽप्येक एवेत्यर्थः । स च
नित्यस्तदुत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावात् तत्कल्पने कल्प-
नागौरवात् समवायस्यैकत्वेन तन्नाशाभ्युपगमे तन्नाश-
दशायां नित्ये द्रव्ये द्रव्यत्वादेर्विशिष्टानुभवानुपपत्तेश्च ।
यत्तु नीलो घटः रक्त उत्पन्न इति प्रतीतिर्नीलादिसम-
वायविषयिणी समवायस्यानित्यत्वनानात्वसाधिकेति प्राभा-
करमतं तत्तुच्छम् उक्तप्रतीतौ समवायस्यानुल्लेखात् अन्यथा
घटो नष्ट इत्यादिप्रतीतेरपि समवायविषयकत्वसम्भवेन घटा-
देरपि नित्यत्वप्रसङ्गादिति । वैशेषिकमतानुयायिनस्तु सम-
वायस्य प्रत्यक्षं न भवति समवायोऽतीन्द्रियः स्वेतरान्यासम-
वेतभावत्वादाकाशादिवदित्यनुमानेन तस्यातीन्द्रियत्वसि-
द्धेरित्याहुः । न्यायमतानुयायिनस्तु इन्द्रियसम्बन्धविशे-
षणताप्रत्यासत्त्या समवायस्य प्रत्यक्षं भवत्येव, अतीन्द्रियत्व-
साधकोक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् समवायो लौकिकप्रत्य-
क्षविषयः योग्यप्रतियोगिकत्वे सति विशेषणतया योग्यवृ-
त्तित्वात् भूतलादिवृत्तिघटात्यन्ताभावादिवदित्यादेः प्रत्य-
क्षसाधकानुमानस्य सत्त्वाच्चेत्याहुरिति संक्षेपः ॥ २८ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां

ज्ञाननिर्द्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥३॥

गुणकर्म्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्ते द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानस्य किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह।

ज्ञाननिर्द्देशे तृतीयाध्याये यत्र ज्ञानस्य निर्द्देशः कृतस्तत्रैव तन्निष्पत्तिविधिस्तदुत्पत्तिविधानं उक्तः "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" इति सूत्रे ज्ञानस्य कारणान्युक्तानीत्यर्थः, तथाचात्मा ज्ञानस्य समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, विषयसन्निकर्षो निमित्तकारणमिति तस्मिन् सूत्र एवोक्तमिति, प्रत्यक्षमधिकृत्य सन्निकर्षस्य हेतुता कथितेति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

सन्निकर्षेऽपि विशेषमाह।

सन्निकृष्टेषु गुणकर्म्मसु यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र द्रव्यं द्रव्यघटितसन्निकर्षः इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवायः कारणं तथाच द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य हेतुता, द्रव्यसमवेतस्य गुणादेः प्रत्यक्षे तु इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवायः, शब्दरूपद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे श्रवणसमवायः, कारणं सर्वत्रैव द्रव्यघटितः सन्निकर्षोहेतुरित्यर्थः, तत्रापि चाक्षुषे त्वाचे च द्रव्यस्य योग्यतापेक्षितेति विशेषः ॥ ४ ॥

सामान्यप्रत्यक्षेऽपि द्रव्यघटितसन्निकर्षः कारणमित्याह।

सामान्यं सत्ता विशेषो द्रव्यत्वादि तेषु यज्ज्ञानं जायते तत् तत एव द्रव्यघटितसन्निकर्षादेव, ननु द्रव्यवत् केवले-

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्म्मसु ॥६॥

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्म्मापेक्षम् ॥ ७ ॥

गुणकर्म्मसु गुणकर्म्माभावाद्गुणकर्म्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥

न्द्रियसन्निकर्षेण कथं सामान्यानि न गृह्यन्ते इत्यत आह सामान्यविशेषाभावादिति सामान्यविशेषोद्रव्यत्वं तदभावात् तथाच सामान्यानां द्रव्यत्वशून्यतया इन्द्रियसंयोगसामर्थ्येन द्रव्याघटितसन्निकर्षाग्राह्यत्वात् द्रव्यघटितसन्निकर्षग्राह्याण्येव सामान्यानीतिभावः ॥ ५ ॥

द्रव्यगुणकर्म्मप्रत्यक्षे कञ्चिद्विशेषमाह।

द्रव्यगुणकर्म्मसु यत्प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायते तत्सामान्यविशेषापेक्षं सामान्यविशेषप्रकारकं तेषां सामान्यानामिव स्वरूपतोभानासम्भवादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु शुक्लोऽयमित्यादिप्रत्यक्षस्याऽप्यनुभवसिद्धत्वात् तत्र च जातेरप्रकारकत्वात् कथं द्रव्यगुणकर्म्मस्वित्यविशेषेणोक्तमत आह।

द्रव्ये यत्प्रत्यक्षं जायते तद्द्रव्यगुणकर्म्मापेक्षं द्रव्यगुणकर्म्माणि विशेषणविधयाऽपेक्षते, द्रव्यगुणकर्म्मप्रकारकमपीति पर्य्यवसितार्थः, तथाचायं दण्डवान्, अयं शुक्लः, अयं चलतीत्यादिप्रत्यक्षम् द्रव्ये द्रव्यादिप्रकारकमपि सम्भवतीति भावः ॥ ७ ॥

गुणकर्म्मप्रत्यक्षन्तु गुणकर्म्मप्रकारकं न भवतीत्याह।

गुणकर्म्मसु विशेष्येषु गुणकर्म्मापेक्षं गुणकर्म्मप्रकारप्रत्यक्षज्ञानं न विद्यते कुत इत्यत आह गुणकर्म्मा-

समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्य्यकारणभूते ॥ ९ ॥

द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥

भावात् गुणकर्म्मसु गुणकर्म्माभावादित्यर्थः, तथाचाभावात्तस्य तादृशज्ञानं न सम्भवत्येवेतिभावः ॥ ८ ॥

ननु गुणकर्म्मसु गुणकर्म्माभावेऽपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् गुणकर्म्मज्ञानदशायां गुणकर्म्मसु तद्विशिष्टबुद्धिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह।

समवायिनः श्वैत्यसमवायिनः श्वैत्यात् शुक्लरूपात् श्वैत्यबुद्धेः शुक्लरूपात्मकविशेषणबुद्धेश्च श्वेते शुक्लरूपवति शङ्खादौ बुद्धिः शुक्लोऽयमिति शुक्लरूपविशेषणिका प्रत्यक्षप्रमिति र्भवति अतस्ते शुक्लरूपवत्त्वशुक्लरूपबुद्धी कार्य्यस्य शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्मकस्य कारणभूते इत्यर्थः, तथाच समवायसम्बन्धेन शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमां प्रति शुक्लरूपवत्त्वं शुक्लरूपज्ञानञ्च द्वयमेव तन्त्रमिति गुणकर्म्मसु गुणकर्म्मरूपविशेषणविरहान्न तत्प्रकारकप्रत्यक्षप्रमितिरितिभावः। समवायसम्बन्धेन श्वैत्यवत्त्वस्य तन्त्रतासूचनाय सूत्रे समवायिन इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥

ननु अयं घट इतिप्रत्यक्षानन्तरमयं पट इति प्रत्यक्षं यत्र जायते तत्र घटज्ञानं पटज्ञाने कारणं तत्पूर्व्ववर्त्तित्वात् तथाच घटज्ञानं विना पटज्ञानं कदाऽपि न स्यादिति तदाशङ्कां निरस्यति।

द्रव्येषु पूर्व्वोत्तरभावापन्नद्रव्यविशेषणकद्रव्यबुद्धिषु

कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

अनितरेतरकारणाः, न परस्परकारणाः बुद्धय इति चू-र्णीयं तथाच घटज्ञानस्य पटज्ञानपूर्ववर्त्तित्वेऽपि नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावान्न कारणत्वमितिभावः ॥ १० ॥

नन्वेवं तत्र घटज्ञानमेव कथं न पटज्ञानजनकं कार्यकारणभावमन्तरेण तयोः क्रमस्यानुपपत्तेरित्यत आह।

घटपटादिबुद्धीनां क्रमः पौर्वापर्यरूपः न हेतुफलभावात् न कार्यकारणभावात् किन्तु तादृशबुद्धिकारणानां घटपटादिसन्निकर्षादीनां क्रमात् पौर्वापर्यात् चकारोऽनुक्तमयौगपद्यं समुच्चिनोति अयञ्चकारः 'क्रम' इत्यनन्तरं योजनीयः, एवञ्च घटपटादिबुद्धीनामयौगपद्यं तत्कारणानां सन्निकर्षादीनामयौगपद्यादित्यर्थः, यत्र तु घटपटसन्निकर्षादीनामस्ति यौगपद्यम्, तत्र युगपदेव नानाघटपटादिपदार्थविषयिणी समूहालम्बनात्मिका बुद्धिरुत्पद्यते इति कारणयौगपद्यात् कार्ययौगपद्यं कारणाक्रमात् कार्याक्रमश्चेत्यपि बोद्धव्यम्। बुद्धिः संक्षेपतो द्विविधा अनुभूतिः स्मृतिश्च, अनुभूतिरपि [illegible] द्विविधा प्रत्यक्षानुमितिभेदात्, प्रत्यक्षमपि घ्राणजादिभेदेन षड्विधं सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन च द्विविधं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधञ्च, अनुमितिरपि केवलान्वयि[illegible] [illegible]केवलव्यतिरेक्यनुमानजन्यत्वात् त्रिविधा, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥
॥ १ ॥

ननु, अन्वयव्यतिरेक्यनुमानमु पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्या-
दिकमिति । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानलिङ्गनिश्चयाधीनमनुमानाका-
रकमात्मनात्मसंस्काराधीना एकविधैव, प्रकारान्तरेणापि
बुद्धिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमा चेति, तद्वति तत्प्रकारिका बुद्धिस्त-
त्प्रमा तदभाववति तत्प्रकारिका बुद्धिस्तदप्रमा, संशय-
निश्चयभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा, तत्रैकधर्म्मिणि विरुद्धभा-
वाभावप्रकारकज्ञानं संशयः, तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं
ज्ञानं तन्निश्चयः, एतन्मते घटज्ञानस्थले पटज्ञानस्थले च
तदुत्तरं लिङ्गपरामर्शात् पश्चैवानुमिति र्भवति प्रमाणं द्विविधं
प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति यथार्थानुभवश्च प्रमा एतच्चाग्रे सूत्र-
कृदेव वक्ष्यतीति संक्षेपः ॥ १ ॥

इति श्रीजयनारायण तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां
कणादसूत्रविवृतौ अष्टमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

बुद्धिविशेषणिका अपि काश्चिद्बुद्धयो भवन्तीत्याह ।

अयमेष इति, अयं घट एष पट इतिज्ञानं बुद्ध्यपेक्षं
बुद्धिविशेषणकम् इदमेतदोः प्रत्यक्षविषये शक्तत्वात् प्रत्य-
क्षरूपा बुद्धिस्तादृशज्ञाने विशेषणम्, युष्मच्छब्दस्य सम्-
बोधान्वयतया चक्षुरभिप्रायविषये शक्तत्वात् त्वया कृतमि-
त्याकारकं ज्ञानं बुद्धिविशेषणकं भोजयैनमिति इदमर्थ-
कैनशब्दजन्यज्ञानमपि प्रत्यक्षात्मकबुद्धिविशेषणकम् अतएव
"विद्यानदैनं विनयो नयाङ्ग" इति भट्टिकाव्यम्, यद्वा
उक्तस्य पश्चादुक्तौ इदम् शब्दस्य एनादेशः तादृशस्य च

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्म्मसु ॥ ३ ॥

द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम्* ॥४॥

पूर्व्वोत्पन्नशाब्दबोध*विषयबोधकत्वात् तज्जन्यज्ञानं बुद्धिविशेषणकमेवेति, शिष्यव्युत्पादनार्थं कतिपयप्रयोगप्रदर्शनमिति ॥१॥

एतेषां पदानां ज्ञानघटितधर्म्मावच्छिन्ने शक्तिरन्वयव्यतिरेकगम्येत्याह ।

दृष्टेषु ज्ञातेषु ज्ञानघटितधर्म्मावच्छिन्नेष्वितियावत्, भावात् इदमादिशब्दप्रयोगस्य सत्त्वात्, अदृष्टेषु अज्ञातेषु ज्ञानघटितधर्म्मानवच्छिन्नेष्वितियावत् तादृशप्रयोगस्याभावात् बुद्धिघटितधर्म्मावच्छिन्न एव तेषां शक्तिरित्यर्थः ।२।

अर्थपदपरिभाषां दर्शयति ।

अर्थ इति शब्दो द्रव्यगुणकर्म्मसु वर्त्तते स च तत्र पारिभाषिकः, गौतमीये तु "रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः" इति प्रमेयान्तःपातिनोऽर्थस्य लक्षणसूत्रम्, अतः पञ्चेन्द्रियग्राह्येषु पञ्चसु गुणेष्वपि अर्थशब्दस्य परिभाषान्तरं समानतन्त्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

किमिन्द्रियं किम्प्रकृतिकं किमर्थग्राहकमित्यभिधातुं पीठं रचयति ।

द्रव्येषु द्रव्यनिरूपणस्थलेषु पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतप्रकृतिकत्वं प्र.तषिद्धं निराकृतं तत्राच शरीरादिकं किञ्चि-

* प्रतिषिद्धमिति शेषः क्वचित् क्वचित् पुस्तके न दृश्यते ।

* वैशेषिकमते शब्दलिङ्गकानुमितिरेव शाब्दबोधः ।

भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥

तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥

इति द्रव्यं न पञ्चभूतप्रकृतिकत्वं किन्त्वेकैकभूतप्रकृतिकान्येव सर्वाणि शरीराणीन्द्रियाणि चेतिभावः ॥ ४ ॥

अत्र घ्राणेन्द्रियं गुणेषु गन्धमात्रग्राहकं पृथिवीमात्रप्रकृतिकमित्याह ।

गन्धस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं यस्मात् तद्गन्धज्ञानं घ्राणेन्द्रियं तत्र, पृथिवी तन्मात्रम्, प्रकृतिः समवायिकारणम्, भूयस्त्वात् जलाद्यनभिभूतभागारब्धत्वात् गन्धवत्त्वाच्च रसाद्यग्राहकत्वात् घ्राणेन्द्रियं न जलाद्यारब्धम्, गन्धवत्त्वञ्चात्र ग्राहकतासम्बन्धेन गन्धग्राहकत्वादिति फलितार्थः, तथाच घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिवदित्यनुमानेन घ्राणस्य पृथिव्युपादानकत्वं सिध्यतीतिभावः, एतच्च सूत्रार्थमतोक्तम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियान्तरमप्येकैकभूतप्रकृतिकमित्याह ।

रसग्रहणे रसने आपः प्रकृतयः, रूपग्रहणे चक्षुषि तेजः प्रकृतिः, स्पर्शग्रहणे त्वगिन्द्रिये वायुः प्रकृतिः, रसनेन्द्रियादीनां रसाद्येकैकमात्रग्राहकत्वात्, रसगन्धस्पर्शाविशेषादिति क्वचित्को लिपिकरप्रमादप्रयुक्तः पाठस्तत्र कर्पूरादिरसग्रहणेऽपि तेजस्त्वस्य हेतुत्वकथनेन सन्दर्भविरोधो दुर्वार एवेति, रसनादीनां जलीयत्वादि साधनप्रकारः प्राक् दर्शित एवानुसरणीयः ॥ ६ ॥

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

सदसत् ॥ २ ॥

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

हेरम्बाम्बापदद्वन्द्वं निधाय हृदयाम्बुजे ।
काणादनवमाध्यायं विवृणोमि कुतूहलात् ॥

अभावप्रत्यक्षमभिधित्सुर्भूमिकामाह ।

घटादिकार्य्यं स्वोत्पत्तेः प्रागसत्, क्रियाया गुणस्य च व्यपदेशस्य व्यवहारस्याभावात्, घटे सति यथा दृश्यते इति घटश्चलति घटः श्याम इत्यादि क्रियागुणव्यपदेशो भवति पूर्व्वन्तु न तथा व्यवहार इत्यर्थः, अतः प्रागभावे निदर्शनमिति घटोत्पत्तेः पूर्व्वं घटप्रागभावविषयक[illegible] प्रतियोगिजनकः कथमन्यथा कारणानि [illegible] [illegible] न कुतः [illegible], इदानीं घटो भविष्यतीति [illegible] प्रागभावे प्रमाणमिति ॥ १ ॥

ध्वंसं प्रतिपादयितुमाह ।

सदपि घटादिकार्य्यं मुद्गराद्यभिघातादसद् [illegible] [illegible] [illegible] तथाच घटो नष्ट इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] मुद्गराद्यभिघातं [illegible] [illegible] [illegible]

सच्चासत् ॥ ४ ॥

यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥

स्थितिं तादृशावस्थापन्नो घट एव ध्वंसव्यवहारविषय इत्यत आह ।

असतो ऽवर्त्तमानस्य क्रियागुणव्यपदेशाभावात् क्रिया-गुणव्यवहाराभावात् असत इति सावधारणं तथाचाव-र्त्तमानस्यैव क्रियागुणव्यपदेशाभावो नहि मुद्गरप्रहारा-नन्तरं घटश्चलति श्यामो घटो दृश्यते इति व्यवहारो लौकिकानां तस्माद्ध्वंसव्यवहारविषयो न घटस्तस्यावर्त्तमानत्वात् किन्तु भावान्तरम्, घटादन्य एव ध्वंसनामा ऽभाव इति ॥ ३ ॥

भेदरूपो ऽभावो ऽप्यस्तीत्याह ।

सदपि घटादि भूतलादौ असत् अन्योन्याभावप्रति-योगि भूतलं न घट इत्यादिप्रतीतेः, ननु घटवति भूतले कथं घटस्यान्योन्याभावः स्यादिति प्रतियोगिरूपस्य घटस्य विरोधिनः सत्त्वादिति चेन्न अयं यत्किञ्चित् अभावं प्रति येन केनापि सम्बन्धेन प्रतियोगिनो विरोधिता, तथा सति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटात्यन्ताभाववति भूतले सत्त्वप्रसङ्गात् किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिनो ऽभावस्य विरोधो तदपि अन्योन्याभावस्य प्रति-योगितावच्छेदकः तादात्म्यादि, स एव तेन सम्बन्धेन च घटस्य स्थितिरेव सतोऽर भूतलादावसत्त्वात् घटान्योन्या-भावसत्त्वे न कोऽपि विरोधः, घटवृत्त्यन्योन्याभावो ऽत्यन्ता-भावविशेष एवेति केचित् ॥ ४ ॥

अत्यन्ताभावं साधयति ।

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥

अत उक्तादभावत्रयादन्यद् यत् असत् भावभिन्नम्, तदस्तु अत्यन्तासत्त्वं भावप्रधाननिर्देशोऽयम्, अत्यन्ताभावाख्यमिति तु फलितार्थः, अयञ्चात्यन्ताभावस्तुरीयोऽभावः सदातनश्च. प्रतियोगि-तत्प्रागभाव तत्ध्वंसास्त्वेव एवात्यन्ताभावस्य विरोधिनः, रक्तघटे श्यामं रूपं नास्ति श्यामघटे रक्तं रूपं नास्तीतिप्रतीती च ध्वंसप्रागभावावगाहेते नत्वत्यन्ताभावमिति प्राञ्चः, नव्यास्तु ध्वंसप्रागभावयोर्नात्यन्ताभावविरोधित्वमतो ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्त्तत एव, यत्र भूतले पूर्व्वमपसारितं घटादिकं पुनरानीतं तत्रघटकालस्याभावसम्बन्धाघटकत्वाद् घटसत्त्वकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिरित्याहुः, केचित्तु यत्र भूतले पूर्व्वं घटादिकं स्थितमथापसारितं पुनरानीतञ्च तत्रोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थः संसर्गाभाव एव प्रतीयते नत्वत्यन्ताभाव इत्याहुः॥ ५॥

अभावचतुष्टयं व्युत्पाद्य ध्वंसप्रत्यक्षं व्युत्पादयति।

असदिति असन् घटः नष्टोघटः ध्वस्तोघट इत्यादिप्रत्यक्षं विरोधिप्रत्यक्षवत् प्रतियोगिदर्शनप्रत्यक्षवत् अनुभवसिद्धं लौकिकसन्निकर्षजन्यञ्चेत्यर्थः तत्र च प्रतियोगिप्रत्यक्षं चक्षुरादिसंयोगजन्यं ध्वंसप्रत्यक्षन्तु चक्षुरादिसंयुक्तविशेषणताजन्यमितिविशेषः, अपरमपि विशेषमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य अतीतस्य प्रतियोगिनोघटादेः प्रत्यक्षस्याभावाद्योग्यानुपलम्भरूपात् कारणात् भूतस्य अतीतघटादेः स्मृतेः स्मरणात्मकात् प्रतियोगिज्ञानाच्च जायमानमिति

तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥

एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥

पूरणीयम्, तथा च ध्वंसप्रत्यक्षं प्रतियोग्यनुपलब्धिजन्यं प्रतियोगिज्ञानजन्यञ्च प्रतियोगिमत्त्वन्तु न तथा इतोऽपि विशेष इति भावः, अत एव स्मृतित्वं निरस्तम् ज्ञानकालन्तु विशेषितमिति मन्तव्यम् । एवञ्च घटादयो यथा प्रत्यक्ष-सिद्धास्तथा ध्वंसा अपीति भावः ॥ ६ ॥

प्रागभावप्रत्यक्षमुपपादयन् तथाऽभावेत्याह ;

अभावे प्रागभावे सामान्यवाचकशब्दस्य विशेषपरत्वात्, तथा प्रत्यक्षम्, यथा ध्वंसे इन्द्रियसन्निकर्षयोग्यानुपलब्धि-प्रतियोगिज्ञानैः प्रत्यक्षं जायते तथा प्रागभावेऽपीत्यर्थः । ननु प्रागभावस्यानादित्वात् कपालादिसंयोगजननादित पूर्वमनिरूपणं न प्रागभावस्य प्रत्यक्षजनकानां कारणानां तदा-नीमपि च [illegible] भावप्रत्यक्षत्वादिति मनस्का-दिसमवधाने घटप्रागभावप्रत्यक्षकारणसामग्री, तेन प्रत्यक्षं [illegible] तस्मात् घटकारणसमवधानप्रत्यक्षत्वादिति फलितार्थः तदा-पीतरसमये घटकारणसमवधानमभावान्न प्रागभावप्रत्यक्षमिति-भावः, घटादिरूपस्य नाशादेः प्रागभावस्य प्रत्यक्षकारण[illegible] स्वकारणेन च प्रतियोगिनोऽन्वयं समुचितमिति मन्त-व्यम् ॥ ७ ॥

अन्योन्याभावस्यापि प्रत्यक्षं भवतीत्याह ।

अघटः घटः, अगौरश्वः, अधर्मः [illegible] कोऽन्योन्याभावप्रत्यक्षमपि [illegible]-

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ८ ॥

मेन व्याख्यातः कथित इति मनुष्टितार्थः तथाचान्योन्याभावप्रत्यक्षेऽपि इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रतियोग्यनुपलब्धिः प्रतियोगिज्ञानञ्चैतानि कारणानि, इदान् परं विशेषः यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोगियोग्यत्वं तन्त्रम्, अन्योन्याभावग्रहे त्वधिकरणयोग्यत्वमिति धर्म्यात्मेन्द्रियत्वादि रूपादौ योग्याधिकरणे तद्न्योन्याभावस्य प्रत्यक्षं निर्दोषमेवेति, यत्तु संसर्गाभावग्रहे प्रतियोग्यधिकरणोभययोग्यत्वं तन्त्रमिति कैश्चिदुक्तं तन्न समीचीनं, तथा सति पाषाणे सौरभाभावस्य, गुडे तिक्ताभावस्य वायौ रूपाभावस्य, आकाशे स्पर्शाभावस्य शब्दाभावस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेः तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियायोग्यत्वात्, अतएव वायुविशेषणतया वायुस्पर्शनात्प्रत्यक्षं पक्षधरमिश्रोक्तमिति संक्षेपः ॥ ८ ॥

...नास्ति... प्रत्यक्षमाह ।

[illegible]

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ८ ॥

भेन व्याख्यातः कथित इति समुदितार्थः तथाचान्योन्याभावप्रत्यक्षेऽपि इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रतियोग्यनुपलब्धिः प्रतियोगिज्ञानञ्चैतानि कारणानि, इयान् परं विशेषो यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोगियोग्यत्वं तन्त्रम्, अन्योन्याभावग्रहे त्वधिकरणयोग्यत्वमिति वस्यातीन्द्रियत्वेऽपि रखादौ योग्याधिकरणे तदन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षं निराबाधमेवेति, यत्तु संसर्गाभावग्रहे प्रतियोग्यधिकरणोभययोग्यत्वं तन्त्रमिति केश्चिदुक्तं तन्न समीचीनं, तथा सति पाषाणे सौरभाभावस्य, गुडे तिक्ताभावस्य वायौ रूपाभावस्य, आकाशे स्पर्शाभावस्य शब्दाभावस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेस्तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियायोग्यत्वात्, अतएव त्वक्संयुक्तकालविशेषणतया वायुस्पर्शनाशप्रत्यक्षं पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतमिति संक्षेपः ॥ ८ ॥

अत्यन्ताभावस्यापि प्रत्यक्षमाह ।

अभूतमिति नास्ति भूतम् अतीतं यत्र प्रत्यये तादृशम्, नास्तीति यत् प्रत्यक्षम्, तदनर्थान्तरम्, नास्ति विषयतया अर्थान्तरम् अत्यन्ताभावभिन्नं ध्वंसादिरूपं यत्र तथा, रक्तघटे श्यामो नास्तीति प्रत्यक्षे भूतस्य श्यामरूपस्य विषयतया वर्त्तमानत्वेन तत्प्रत्यक्षं श्यामध्वंसविषयकम्, वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षन्तु न वायौ पूर्वोत्पन्नं रूपं विषयीकरोति, तस्मात् तत्प्रत्यक्षं न ध्वंसविषयकं किन्त्वत्यन्ताभावविषयकमेवेति, भूतपदं भविष्यतोऽप्युपलक्षणम्, तेन श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावविषयकत्वादि न क्षतिः ॥ ८ ॥

आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

अस्येदं कार्य्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥

धर्माधर्मयोः साक्षात्कारसम्पादनं [illegible]मिति, [illegible] सामान्यादिष्वपि [illegible], [illegible] प्रत्यक्षम् [illegible] ॥ १५ ॥

तत् किं योगिनां लौकिकप्रत्यक्षं न भवतीत्यत आह।

आत्मसमवायात् अन्तःकरणात्मसमवायात् आत्मनि सुखदुःखादिगुणेषु योगिनां लौकिकमपि प्रत्यक्षमस्ति तत् [illegible] इति सूत्रार्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीजयनारायणतर्कपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां कणादसूत्रविवृतौ नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्।

णीयत्वात्, स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ उपेक्षान्यत्वस्याधिकस्य सत्त्वेन तादृशजनकतायास्तादृशनिश्चयत्वनातावच्छिन्नत्वाभावात्, न च तादृशजन्यत्वमपेक्ष्य स्मृत्यन्यत्वमेव लाघवान्निवेशयितुमुचितमिति वाच्यं यथावन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् स्मृत्यन्यत्वघटितस्य लक्षणान्तरत्वादिति यद्वा अन्यान्तं परिचायकं निवेशस्तु यत्किञ्चिदनुमितिव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनेति संक्षेपः। व्याप्तिः पूर्व्वमुक्ता, पक्षधर्म्मता च पक्षतावद्वृत्तिता, पक्षता च प्राचां मते साध्यनिश्चयनिवर्त्यसंशयरूपा, तस्य विशेष्यतासम्बन्धेन पर्व्वतादौ सत्त्वञ्च, आचार्य्यमते सिषाधयिषा पक्षता, तस्याश्च विषयताविशेषसम्बन्धेन पक्षनिष्ठत्वम्, चिन्तामणिकृन्मते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव एव पक्षता, तस्य च स्वप्रतियोगिविशेष्यत्वसम्बन्धेन पर्व्वतादिवृत्तित्वम्, अनुमितिहेतुता तु पक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवेत्यवधेयम्, एतादृशपक्षतायास्तु धर्म्मांशे परिचायकतयैव निवेशो नतु विशेषणतयेति संक्षेपः। तदेतत् लैङ्गिकं ज्ञानं त्रिविधं पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्चेति, तत्र पूर्व्वं कारणं तद्वत् तल्लिङ्गकम्, शेषः कार्य्यं तद्वत् तल्लिङ्गकम्, सामान्यतोदृष्टं कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गकमिति गौतमीयोक्तमेवाह अस्येदमिति, अस्य साध्यस्य इदं साधनं कार्य्यमिति व्यवहारो यत्र भवति यद्यात् कार्य्यलिङ्गकं यथा धूमादिलिङ्गेन वह्न्यादेरनुमानम्, अस्येदं कारणमिति कारणलिङ्गकं यथा मेघोन्नतिविशेषेण दृष्टेरनुमानम्, कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गरूपं यत् सामान्यतोदृष्टं तत् त्रिविधं यथा लोहसंयोगिना मुक्तविशेषलिङ्गेन उल्खलादौ संयोगेन

हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

अस्येदमिति-बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

लकविशिष्टबोधरूपमेवात्र । एतेन चेष्टाऽपि व्याख्यातेति संक्षेपः ॥ ३ ॥

ननु शब्दस्यापदेशपदवाच्यस्य कथं लिङ्गत्वमपदेशस्य स्वरूपाच्छादनरूपतयाऽनुमितिजनकत्वादिति तदाशङ्कां निरस्यति ।

अपदेशशब्दो यद्यपि स्वरूपाच्छादने वर्त्तते तथापि अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या शब्देऽपि च वर्त्तते, शब्दश्च लिङ्गविधया लैङ्गिकज्ञान एव हेतुरिति, अनुमितिप्रमितिकरणञ्च शब्दोऽपि, एवं लिङ्गविधया करणत्वमपि शब्दे वर्त्तते, तथाच हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरं एते शब्दा एकस्य लिङ्गस्य बोधकाः नतु स्वरूपाच्छादनमात्रबोधकाः स्वरूपाच्छादनस्याननुमापकत्वेऽपि शब्दस्यानुमापकत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्याशङ्कितुर्भ्रान्तिर्निहतेति भावः ॥ ४ ॥

उपमानादेरप्यनुमान एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयति ।

अस्य व्यापकस्य साध्यस्य इदं साधनं व्याप्यमिति बुद्धेरपेक्षा या जाता येषां तत्त्वात्, व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वादिति तु फलितार्थः, उपमानार्थापत्तिसम्भवैतिह्यस्वरूपचेष्टादीनां लैङ्गिकत्वमिति शेषः । तत्रोपमानजन्या बुद्धिर्यथा ग्रामीणस्य प्राथमिकगवयचक्षुःसंयोगानन्तरमयं गोसदृश इति प्राथमिकं ज्ञानं ततो गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेश-

सादृश्यस्मरणं तत एतज्जातीयो गवयपदवाच्य इति या बुद्धिरुपमितिरिति न्यायमतानुसारिणः, कणादमते तु काचिदुपमितिर्न, गोसादृश्यलिङ्गेन गवयपदवाच्यत्वस्याव-गतौ तदा गृहीतेन गवयपदवाच्यत्वस्यानुमितेरेव तदानीं जन-नात्, व्याप्तिधीविरहदशायाञ्च न भवत्येव गवयपदवा-च्यत्वधीरिति। अथवा गवयत्वज्ञानान्तरं गवयपदं गवय-त्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमा-नत्वात् यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताब-लाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं भासते इति। मीमांसका अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतम्। तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या बहिः-सत्त्वं कल्प्यते, तदनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते, तथाहि जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्व गृहीतं तत्रा-न्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वाभावात् बहिःसत्त्वमनु-मितौ भासते, एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वाग्रहाद्भोजनं सिद्ध्यत् दिवाभो-जनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यति। एवं सम्भवैतिह्ययोरपि प्रमाणान्तरत्वं मन्यन्ते पौराणिकाः, तथाहि सम्भवो भूयः-सहचाराधीनज्ञानं यथा सम्भवति ब्राह्मणे विद्या सम्भवति सहस्रे शतमत्र च व्याप्तिर्नापेक्षितेति तेषामाशयः, एवमै-तिह्यमिति होचुरित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते, तद्धि अनिर्दि-ष्टप्रवक्तृकं परम्परागतं वाक्यम्, यथा इह वटे यक्ष इत्यादि, तस्याप्तोक्तत्वानिश्चयान्न शब्देऽन्तर्भाव इति पौराणिका-

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः॥ ६॥

तथा स्वप्नः॥ ७॥

मामभिरन्धिः, तदेतन्मतं न समीचीनम्, ऐतिह्यस्य शब्दरूपतयाऽनुमानएवान्तर्भावात्, सम्भवोऽपि व्याप्तिसापेक्षोऽनुमान एवान्तर्भवति, तन्निरपेक्षस्तु प्रमाणमेव न, तदुक्तं गौतमीये "शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः" इति, भट्टमते वेदान्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तयाचाभावग्रहोभवतीति, तन्मतमपि न मनोरमम्, अनुपलब्धिस्थले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षमेव भवतीति तत्र चानुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणान्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संक्षेपः॥ ५॥

द्विविधामनुभूतिरूपां बुद्धिं परीक्ष्य स्मृतिरूपां बुद्धिं परीक्षितुमारभते।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् सुषुप्त्यादिमद्भिन्नादात्ममनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्, चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकनिश्चयः कारणं, संस्कारोव्यापारः, उद्बोधकास्तत्सहकारिणः, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं सुषुप्त्यप्रणिधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः॥ ६॥

स्मृतौ यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नज्ञानेऽपीत्याह।

तथा आत्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्का-

स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥

यत्र स्वप्नोपानवज्ञानविशेषो भवति, अत्र संयोगे विशेषो-ऽध्यात्मन: संयोगात्मकदोषविशिष्टत्वम् अतएव तदानीं भ्रम एव भवति. पूर्वानुभवश्च ऐहिको जन्मान्तरीयो वा. नच बलादेरैरावतादिदर्शनं कृष्णादेरनिरुद्धादिदर्शनं पुराणा-दिप्रसिद्धं कथं सङ्गच्छते तज्जन्मन्यननुभवात् जन्मान्तरे च विषयस्यानात्वेनानुभवासम्भवाच्चेति वाच्यं संसारस्या-नादितया कल्पान्तरानुभूततत्तद्विषयसंस्कारेण तत्तद्विषय-स्वप्नसम्भवात्. नच "अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्" इति श्रीहर्षवाक्यस्यासङ्गतिरिति वाच्यं तत्रादृष्टपदस्य तज्जन्मादृष्टादिकत्वात्, तत्र किञ्चित् स्वप्नज्ञानं वातदोषान्नभोगमनादिविषयकम्, किञ्चि-च्च पित्तदोषाधीनं वह्निदर्शनादिविषयकम्, किञ्चित्तु श्लेष्मदोषाधीनं नदीमज्जनादिविषयकम्. तत्र कानिचित्-ज्ज्ञानानि शुभसूचकानि, कानिचिच्चाशुभसूचकानि तदुक्तम्, "पारोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम्। पारस्य नौका गतिरम्बु वीथी मुक्ता च हित्वा प्रवदन्ति सन्त:"। इति।

"कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना।
अवगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्न संशय:"।

इत्यादि च. एतच्च मानसं ज्ञानं मनःसंयोगजन्यत्वाद्विषय-विरहेऽपि पूर्वस्य संस्कारादिति निष्कर्ष: ॥ ८ ॥

स्वप्नान्तिकसंसूचितादि ज्ञाने सङ्केत कारणमिति:

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

नामभिरन्यैः, तदेतन्मतं न समीचीनम्, ऐतिह्यस्य शब्दरूपतयाऽनुमानएवान्तर्भावात्, उपमानस्यापि व्याप्तिसापेक्षस्यानुमान एवान्तर्भवति, तन्निरपेक्षस्य प्रमाणत्वमेव न, तदुक्तं गौतमीये "शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः" इति, भट्टमते वेदान्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तयाचाभावग्रहोभवतीति, तन्मतमपि न मनोरमम्, अनुपलब्धिस्थले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासत्त्यासत्त्वा प्रत्यक्षमेव भवतीति तत्र चानुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणान्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संक्षेपः ॥ ५ ॥

द्विविधामनुभूतिरूपां बुद्धिं परीक्ष्य स्मृतिरूपां बुद्धिं परीक्षितुमारभते।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् सुषुप्त्यादिरहितात्ममनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्, चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकनिश्चयः करणं, संस्कारोव्यापारः, उद्बोधकास्तु सहकारिणः, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं सुषुप्त्यप्रणिधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतौ यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नरूपे ज्ञानेऽपीत्याह।

तथा ह्यात्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्व्वानुभवजनितसंस्का-

स्वप्नान्तिकम्॥ ८॥

रात्रं स्वप्नोमानसज्ञानविशेषो भवति, अत्र संयोगे विशेषो-ऽप्यात्मनः संयोगात्मकदोषविशिष्टत्वं अतएव तदानीं भ्रम एव भवति, पूर्व्वानुभवश्च ऐहिको जन्मान्तरीयो वा, नच ललाटे दक्षयन्त्रादिदर्शनमुषादेरनिरुद्धादिदर्शनं पुराणादिप्रसिद्धं कथं सङ्गच्छते तज्जन्मन्यनुभवात् जन्मान्तरे च विषयस्याज्ञातत्वेनानुभवास्मरणाच्चेति वाच्यं संसारस्यानादितया कल्पान्तरानुभूततत्तद्विषयसंस्कारेण तत्तद्विषयस्वप्नसम्भवात्, नच "अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्" इति श्रीहर्षवाक्यस्यासङ्गतिरिति वाच्यं तत्रादृष्टपदस्य तज्जन्मादृष्टार्थकत्वात्, तत्र किञ्चित् स्वप्नज्ञानं वातदोषाधीनमाकाशगमनादिविषयकं, किञ्चिच्च पित्तदोषाधीनं विद्युद्दर्शनादिविषयकम्, किञ्चित्तु श्लेष्मदोषाधीनं नदीमज्जनादिविषयकम्, तत्र कानिचित्-ज्ञानानि शुभसूचकानि, कानिचिच्चाशुभसूचकानि तदुक्तम्,
"आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम्।
आरुह्य नौकां प्रतिलभ्य वीणां मुक्ता रुदित्वा प्रचुरार्थलाभः"॥
इति।

"शुक्लाम्बरधरा नारी शुक्लगन्धानुलेपना।
उपगूहति यं स्वप्ने तस्य वृद्धिर्न संशयः"॥

इत्यादि च, अत्र च मानसं ज्ञानं ज्ञानलक्षणरूपालौकिकसन्निकर्षाज्जायते करणञ्च संस्कारादीति विशेषः॥ ७॥

स्वप्नान्तिकसंज्ञकेऽपि ज्ञाने एतदेव कारणमित्याह।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

मानमित्यन्ये:, तदेतदपि न मनोरमम्, ऐतिह्यस्य शब्द-रूपत्वादनुमानप्रमाणान्तर्भावात्, अर्थापत्तिरपि व्याप्तिसापेक्षा-नुमान एवान्तर्भवति, अभावस्तु प्रमाणमेव न, तदुक्तं गौतमीये "शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्ति-सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः" इति, भट्टमते वेदान्तमते चानुपलब्धिरपि प्रमाणान्तरत्वमर्हति तयापि अभावग्रहो भवतीति, तन्मतमपि न मनोरमम्, अनुपलब्धि-स्थले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासन्निकर्षेण प्रत्यक्षमेव भवति तत्र चानुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणा-न्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संक्षेपः ॥ ५ ॥

द्विविधामनुभूतिरूपां बुद्धिं परीक्ष्य स्मृतिरूपां बुद्धिं परीक्षितुमारभते।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् स्मृत्यादिसहितादा-त्ममनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्, चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकनि-श्चयः करणं, संस्कारो व्यापारः, उद्बोधकास्तु सहका-रिणः, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं स्मृत्युपध-निधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतौ यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नज्ञानेऽपीत्याह।

तथा आत्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्का-

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

प्रमालक्षणमाह।

दोषानधीनं ज्ञानं प्रमेति प्रमालक्षणं भ्रमसामान्यभि-
न्नज्ञानं प्रमेत्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम्, आंशिकप्रमाया अलक्ष्य-
त्वमेव, तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रमेति विशेषलक्षणम्,
एतच्च रङ्गरजतयोरिमे रजते इत्याद्यांशिकप्रमासाधार-
णम्, स्मृतिव्यावृत्तप्रमालक्षणे च अनुभवत्वं निवेशनी-
यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२ ॥

ननु योगिनां ज्ञानं कथमविद्या न भवति दूरत्वादिरू-
पविषयदोषस्य तत्रापि सम्भवादत आह।

आर्षं ऋषीणां योगजधर्मेण जनितं यत् सिद्धदर्शनं
सिद्धानां सतां सर्वेषां वस्तूनां दर्शनं तद्धर्मेभ्यो जायते
न तु तत्राधर्मः कारणमिति न तत् कदाचिदपि भ्रम-
रूपं, भ्रमं प्रति अधर्मस्य हेतुत्वात्, योगिनां ज्ञानञ्च
धर्ममात्राधीनं प्रमारूपमेव भवति दूरत्वादिर्विषयदोषस्य
तत्र सत्त्वेऽप्यकिञ्चित्करत्वात्, दोषाणां भ्रमजनकत्वमधर्मसह-
कारित्वेनेति हृदयम्, केचित्तु सिद्धेन मन्त्राद्यभिमन्त्रितेन
गुटिकाञ्जनविशेषादिना यद्दर्शनं भवति तदपि आर्षवत्
धर्मस्य एव भवति अतएव रघुवंशे "अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्न-
दर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः" इत्यादिकमपि साधु
सङ्गच्छते, तदापि तादृशज्ञानमपि धर्ममात्राधीनत्वात् प्रमा-
रूपमेव भवतीत्यभिप्राय इति व्याचक्षते ॥ १३ ॥

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्म्मेभ्यः ॥ १३ ॥

प्रमालक्षणमाह।

दोषानधीनं ज्ञानं प्रमेति प्रमालक्षणं भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानं प्रमेत्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम्, आंशिकप्रमाया अलक्ष्यत्वेनेव, तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रमेतिविशेषलक्षणम्, एतञ्च रङ्गरजतयोरिमे रजते इत्याद्यांशिकप्रमासाधारणम्, स्मृतिव्यावृत्तप्रमालक्षणे च अनुभवत्वं निवेशनीयमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२ ॥

ननु योगिनां ज्ञानं कथमविद्या न भवति दूरत्वादिरूपविषयदोषस्य तत्रापि सम्भवादत आह।

आर्षं ऋषीणां योगजधर्म्मेण जनितं यत् सिद्धदर्शन सिद्धानां सतां सर्व्वेषां वस्तूनां दर्शनं तद्धर्म्मेभ्यो जायते प्रतु तत्र धर्म्मः कारणमिति न तत् कदाचिदपि भ्रमरूपं, भ्रमं प्रति अधर्म्मस्य हेतुत्वात्, योगिनां ज्ञानन्तु धर्म्मजाताधीनं प्रमारूपमेव भवति दूरत्वादेर्विषयदोषस्य तत्र भ्रमत्वासम्पादकत्वात्, दोषाणां भ्रमजनकत्वमधर्म्मसहकारेणैवेतिहृदयम्, केचित्तु सिद्धेन मन्त्राद्यभिमन्त्रितेन गुटिकाञ्जनविशेषादिना यद्दर्शनं भवति तदपि आर्षवत् धर्म्मेभ्य एव भवति अतएव रघुवंशे "अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनोबभूव भावेषु दिलीपनन्दनः" इत्यादिकमपि साधु सङ्गच्छते, तथाच तादृशज्ञानमपि धर्म्मजाताधीनतया प्रमारूपमेव भवतीतिभाव इति व्याचक्षते ॥ १३ ॥

इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥

संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ।

जगन्मोहनपादाब्जपरागनिकरं परम् ।
स्मारं स्मारं पुरःपूरं तरेय विघ्नवारिधेः ॥

क्रमप्राप्ते सुखदुःखे परीचिचिषुस्तयोर्भेदन्तावीदृशस्थापयति । गौतमीयेन "दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च" इति सूत्रेण दुःखस्य सुखाभिमानविषयत्वमुक्तं तेनापाततो दुःखमेव सुखं नतु तद्भिन्नं गुणान्तरमिति बोधो भवति तद्भ्रमनिरासार्थमिदमारम्भः । सुखदुःखयोरर्थान्तरभावो भेदः, इष्टं स्रक्चन्दनवनितादिकम्, अनिष्टमहिकण्टकवैरिप्रतिमन्यादिकम्, तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषात् वैलक्षण्यात् मिथः परस्परं विरोधात् एकात्मनि युगपदनुत्पद्यमानत्वाच्च नहि विजातीयकारणकयो विरुद्धयो र्वाऽभेदः सम्भवनाद्दृष्टविरोधइति, गौतमीयं सूत्रन्तु सुखं दुःखत्वेन भावनीयं वैराग्यादिसिद्धये इत्यर्थकमिति । वस्तुतः सर्व्वजनसंवेदनसिद्धं सुखं दुःखं वाऽपह्नोतुं न शक्नोति गौतमीयप्रवरोऽपि ॥ १ ॥

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥
भूयस्त्वादपि ॥ ४ ॥

ननु सुखदुःखे ज्ञानविशेषावेव यथेन्द्रियकलैङ्गिके न तु भिद्येते तत इत्यत आह।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानगुणाभिन्नत्वे संशयनिर्णयान्तराभावः संशयनिश्चयान्तर्गतत्वाभावोहेतुः। ज्ञानगुणो हि द्विविधः सन्देहोनिश्चयश्चेति नहि तयोरन्यतरस्मिन्नपि सुखं दुःखं वान्तर्भवितुमर्हति नहि सुखं दुःखं वा विरुद्धकोटिद्वयप्रकारकं येन तयोः सन्देहत्वं सम्भाव्येत, नापि तदभावाप्रकारकं सत्तत्प्रकारकं येन निर्णयत्वं सम्भावनीयमिति, ज्ञानस्य तृतीयप्रकारस्तु शशविषाणायमानः, नातस्तत्र सुखं दुःखं वा प्रवेष्टुमोष्टे इति ॥ २ ॥

ननु यथा निर्व्विकल्पकं ज्ञानं न संशयोनापि निश्चयस्तथा सुखदुःखे अपि स्यातामत आह ।

तयोःसुखदुःखयोर्निष्पत्तिः सिद्धिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां स्वात्मनि सुखदुःखे प्रत्यक्षसिद्धे परात्मनि नयनप्रसादादिना सुखस्य मुखम्लान्यादिना दुःखस्यानुमानं भवति तथाच तयोर्निर्व्विकल्पकज्ञानरूपत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तिः मुखप्रसादम्लान्यादिलिङ्गकानुमितिविषयत्वानुपपत्तिश्चातो ज्ञानान्तर्गतत्वं न सुखदुःखयोरितिभावः। ३ ॥

भेदकान्तरमपि दर्शयति ।

पर्व्वते वह्निरभूत् पर्व्वते वह्निरस्ति पर्व्वते वह्निर्भविष्यतीत्याद्याकारा अपि ज्ञानस्य ज्ञानसुखाद्योर्भेदकाः,

सति च कार्य्यादर्शनात् ॥ ५ ॥

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥

ज्ञानं हि अतीतानागतवर्त्तमानविषयकं भवति नहि सुखस्य दुःखस्य वा कोऽपि विद्यते विषयः, अतः सविषयकत्वनिर्विषयकत्वरूपविरुद्धधर्म्माध्यासान्न ज्ञानाभेदः सुखादीनामितिभावः ॥ ४ ॥

इतोऽपि सुखदुःखे भिद्येते ज्ञानादित्याह ।

सति ज्ञानकारणे सति, कार्य्ययोः सुखदुःखयोः, अदर्शनात् अननुभवात्, न सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तर्भावः, प्रत्यक्षसामग्र्यामनुमितिसामग्र्याञ्च सत्यां प्रत्यक्षमनुमितिर्वा भवति, तत्र घटं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीत्याद्यनुभवो भवति नत्वहं सुखी दुःखी वेति सुखं दुःखं वा नैव भवितुमर्हति ज्ञानविशेष इति भावः ॥ ५ ॥

निर्व्विकल्पकात् विशेषकान्तरमाह ।

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु स्वसमानाधिकरणविजातीयकारणेषु सत्सु दृष्टत्वात् सुखदुःखयोरितिशेषः । तथाच सुखं धर्म्मसुखरागसुखकारणेच्छासुखकारणोपादानगोचरप्रयत्नरूपान् स्वसमानाधिकरणविजातीयगुणान् दुःखञ्चाधर्म्मकण्टकादिज्ञानरूपान् अपेक्षते निर्व्विकल्पकञ्च विषयेन्द्रियसन्निकर्षादेव जायते न स्वसमानाधिकरणासाधारणकारणमपेक्षते, मनःसंयोगादृष्टादिकन्तु तत्र साधारणकारणमेव एवञ्च सुखं दुःखं वा कथं निर्व्विकल्पकज्ञानान्तर्भूतं भवितुमर्हति कारणभेदस्यादित्यर्थः । ६ ।

एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥

कारणमिति द्रव्ये कार्य्यसमवायात् ॥ १ ॥

ननु यदि कारणवैलक्षण्यात् कार्य्यभेदस्तदा देहतदवयवानां करचरणशिरःपृष्ठोदरादीनाञ्चाभेदप्रसङ्गः सर्वेषामेकविधयोः शुक्रशोणितयोस्तुल्यत्वादत आह।

एकस्मिन् देहे एकदेशा अवयवाः शिरः पृष्ठम् उदरं मर्माणीति व्यवहारविशेषा भवन्तीति पूरणीयम्, इतिकार एव मर्माणीत्यनन्तरं योजनीयः, तथाच व्यवहाराणां वैलक्षण्यात् व्यवहर्त्तव्यानामपि वैलक्षण्यमावश्यकम्, तद्विशेषः व्यवहर्त्तव्यानां शिरःप्रभृतीनां वैलक्षण्यञ्च तद्विशेषेभ्यस्तेषां कारणानां ये विशेषास्तेभ्य एव, इत्थञ्च घटपटादीनामिव शिरःप्रभृतीनामवयवानामपि स्वस्वसमवायिकारणवैजात्यादेव वैजात्यं समवायिकारणवैजात्यमपि तत्तत्समवायिकारणवैजात्यप्रयोज्यमेवं क्रमेण त्रसरेणुवैजात्यपर्य्यन्तं वाच्यम् द्व्यणुकवैजात्यन्तु तत्तद्विजातीयकार्य्यजनकतावच्छेदकतया सिद्धम्। एवमसमवायिकारणसंयोगवैजात्यादपि केषाञ्चिद्वैजात्यं द्रष्टव्यमधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति ॥ ७ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ दशमाध्यायस्याद्यमाह्निकम्।

प्रसङ्गात् कारणनिरूपणमारभते।

कारणमिति समवायिकारणमिति व्यवहारो द्रव्य एव भवति कार्य्यसमवायात् समवायेन कार्य्याश्रयत्वात् नहि

संयोगाद्वा ॥ २ ॥

कार्यस्य कस्यापि समवायेनाधारता द्रव्यभिन्नेषु पदार्थे विद्यते येन तत्रापि तद्व्यवहारः प्रसज्येतेत्यर्थः। अन्यथासिद्धि शून्यत्वे सति नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमिति कारण सामान्यलक्षणम्, कारणं त्रिविधं समवायिकारणासम वायिकारणनिमित्तकारणभेदात्, तत्र समवायसम्बन्धेन त त्कार्य्याश्रयत्वं तत्समवायिकारणत्वं समवायेन कार्य्याश्रय- त्वन्तु सामान्यतः समवायिकारणत्वम्, तच्च द्रव्य एव नान्यत्रेतिभावः॥ १॥

न केवलं द्रव्यस्य समवायिकारणत्वं कार्य्यसमवा- यितया किन्तु असमवायिकारणाश्रयतयाऽपीत्याह।

संयोगात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वाद्वा द्रव्यं समवायिकारणमित्यव्यवहार इत्यर्थः, अत्र संयोगपदम- समवायिकारणमात्रोपलक्षकम्, नह्यसमवायिकारणा- श्रयत्वं द्रव्यादन्यस्मिन्नस्ति येनातिप्रसक्तिः सम्भावनीया, असमवायिकारणत्वस्य गुणकर्ममात्रवृत्तित्वात्, नच घट- रूपस्यासमवायिकारणं यत्कपालरूपं तदाश्रयत्वस्य कपाले सत्त्वात् घटरूपस्य समवायिकारणं कपालमिति व्यवहारः स्यात् न स्याच्च घटोघटरूपस्य समवायिकारणमितिव्यव हार इति वाच्यं कारणताघटकसम्बन्धेनासमवायिकारणा- श्रयत्वस्यैव तादृशव्यवहारनिर्व्वाहकत्वात्, कपालरूपस्य समवायिसम्बन्धेनैव कार्य्यजनकत्वात् तादृशस- म्बन्धेन तस्य कपालेऽसत्त्वात् घटे सत्त्वाच्च, नच कपालो- यगुणकर्म्मसामान्येष्वपि तादृशसम्बन्धेन तदीयरूपस्य विद्यमानत्वात्तेषु तादृशव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यमसमवायि-

संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम् ॥ ७ ॥

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥

कारणस्य समवायिकारणस्य कारणे समवायिकारणे समवायात् समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वात् संयोगः क्वचित् असमवायिकारणं भाति, यथा तूलकपिण्डमहत्त्वपरिमाणारम्भकः तदवयवगतः शिथिलाख्यसंयोग इति ॥ ६ ॥

निमित्तकारणतां निरूपयति।

अग्नेर्वैशेषिक विशेषगुणात्मकौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजरूपादौ निमित्तकारणम्, तथाच पाकजं प्रति स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन उष्णस्पर्शो निमित्तकारणम्, समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणमिति सामान्यलक्षणं बोध्यम्। द्रव्याश्रितानां परीक्षा उक्तदिशैव कर्त्तव्येति मुनीनामभिप्रायः नातस्तेषां न्यूनतेति।

तदेवं पदार्था निरूपिताः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां निरूपितम्, धर्म्मिभिः स्वरूपज्ञानैस्तत्त्वज्ञानात् मननं भवति [illegible], धर्म्मः [illegible] विवि-दिशतीति [illegible] दार्ढ्यार्थं पुनराह।

दृष्टानां विशिष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टं [illegible]-दादिना स्वार्थं प्रयोजनं येषां [illegible] धर्म्मदा [illegible] प्रयोगोऽनुष्ठानं दृष्टानां तत्फल-[illegible] तत् [illegible] अभ्युदयाय [illegible]

निरवयवाणि तु नित्यानि, तत्र कार्य्यस्य, संयोगस्य, विभा-
गस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजाति-
सिद्धिः, अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभाव एव, नतु
द्रव्यान्तरम्, तत्र गुणक्रियादिबुद्धिर्भ्रान्तिरेव, द्रव्यविभा-
जकानि नव पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वकाल-
त्वदिक्त्वात्मत्वमनस्त्वानि, तेष्वपि आकाशत्वकालत्वदिक्-
त्वानि न जातयः तदितराणि षट् जातयः। तत्र
गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातिः सिद्ध्यति,
पृथिवी रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगवि-
भागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकगुणवती, तत्र
नीलशुक्लपीतरक्तहरितकपिशचित्रात्मकानि सप्त रूपाणि
वर्त्तन्ते, कषायमधुरलवणकटुतिक्ताम्लभेदेन षड्विधोरसः
पृथिव्याम्, गन्धस्तु तत्र सौरभासौरभभेदेन द्विविधः,
पाषाणेऽप्यनुत्कटोगन्धोऽस्त्येव तद्भस्मनि गन्धोपलब्धेः तदु-
पादानोपादेयत्वेन पाषाणस्य पृथिवीत्वं तेन च गन्धानु-
मानात्, स्पर्शोऽप्यनुष्णाशीतः क्वचित् पाकजः क्वचित्
कारणगुणजनितश्च। पृथिवी द्विविधा नित्यानित्यभेदात्,
तत्र परमाणुरूपा नित्या तदन्याऽवयवयोगिन्यनित्या,
साऽपि त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र शरीरं
जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चतुर्विधम्, जरायुजाः
मनुष्यपश्वाद्याः, अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः, स्वेदजा दंश-
मशकाद्याः, उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः, घ्राणेन्द्रियं पार्थि-
वम्, विषयास्तु द्व्यणुकादिब्रह्माण्डपर्य्यन्ताः, तत्र द्वाभ्यां
परमाणुभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्रसरेणुरित्यादिक्रमेणा-
वयविनामुत्पत्तिः ।१।

स्यैव, एवं वाय्वादावपि तत्संयुक्तसूक्ष्मजलस्यैव शैत्योपलब्धिरिति संक्षेपः॥*॥

जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया तेजस्त्वजातिसिद्धिः, उष्णत्वञ्च स्पर्शनिष्ठजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धम्, तेजस्त्वं जातिः परमाणावप्यस्ति "नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावः" इति नियमस्याप्रयोजकत्वात्, चन्द्रकिरणादौ तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवात् मरकतकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौचानुद्भूतत्वादुष्णस्पर्शस्य नोपलब्धिः। तेजसि रूपस्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्ववेगा गुणाः सन्ति, तत्र भास्वरशुक्लरूपमेव तेजसि, वह्नौ मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपानुपलब्धिः, वह्न्यादीनां प्रत्यक्षन्तु पार्थिवरूपोलब्धा भवति शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना, केचित्तु वह्न्यादेः शुक्लरूपं नाभिभूतं किन्तु तस्य शुक्लत्वेनाभिभूतमित्याहुः। द्रवत्वन्तु नैमित्तिकं सुवर्णादौ तेजसि। तेजोऽपि द्विविधं नित्यमनित्यञ्च, तत्र परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिरूपन्त्वनित्यम्, अनित्यं तेजस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र तैजसं शरीरमयोनिजमेव सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम्, तैजसमिन्द्रियं नयनम्, विषयोऽग्निसुवर्णादिः, सुवर्णस्य तेजस्त्वे मानञ्च सुवर्णं तैजसमसति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीत्युत्पन्नानम्, नचेदमप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात्, नच पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रुतत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं ज्वलदभ्यसनीरोद-

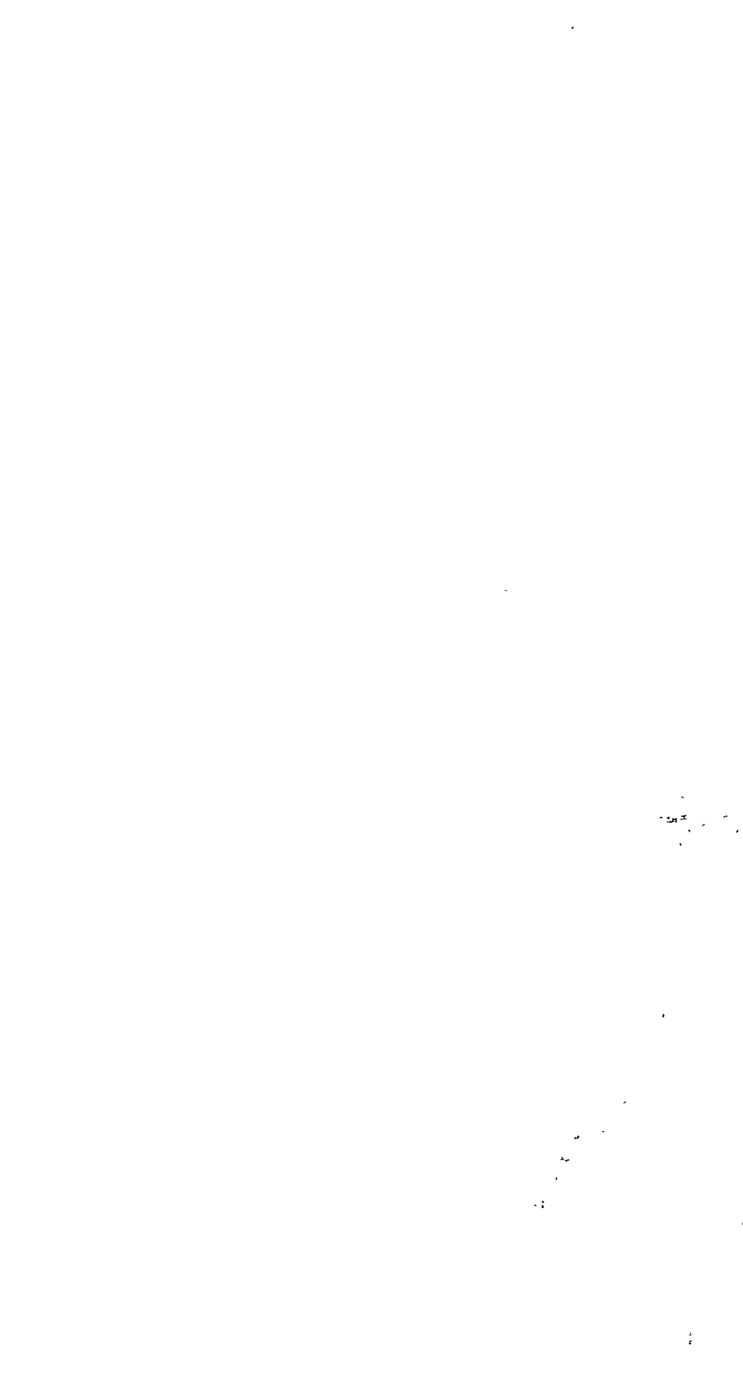
त्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अकारणत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत्, पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, पीलुपाकवादिमते तु सत्यन्तं न देयमेव, पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्व्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति, शब्दो न दिक्कालमनोगुणोविशेषगुणत्वात्, नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्, इत्थञ्च शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगननामकं सिद्ध्यतीति, नच वायुवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्व्वकः शब्दउत्पद्यतामिति वाच्यम् अयावद्द्रव्यभावित्वेन, वायुविशेषगुणत्वाभावसिद्धेः, अयावद्द्रव्यभावित्वञ्च स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत् तद्भिन्नत्वम्, तच्चाशुविनाशिनि शब्दे निराबाधमेव, अत व्यतिरेकेण वायुस्पर्शोदृष्टान्तोज्ञेय इति संक्षेपः १० ।

द्रव्यात्मकः कालोनित्य एकश्च, तत्र सङ्ख्याद्याः पञ्च गुणाः सन्ति, सच कालिकेन जगतामाश्रयः, एवं जन्यमात्रं प्रति निमित्तकारणं कालिकपरत्वापरत्वायमनाधिकारणसंयोगानुयोगी च, तादृशसंयोगाधारतया तस्य कालस्य सिद्धिः, एवमिदानीं घट इति ज्ञाने सूर्य्यक्रियारूपैतत्काले घटस्याधारता भावते, सा च न साक्षात्सम्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वसंयुक्तसंयोगितपनाश्रितत्वसम्बन्धेन, घटादिना संयुक्तः कालस्तत्संयोगी तपनस्तदाश्रितत्वं तत्क्रियायामस्तीति घटादेः सूर्य्यक्रियायां वर्त्तमानस्य परम्परासम्बन्धस्य घटकः कालोऽवश्यं स्वीकार्य्यः,

स्य बोधकत्वात् सम्पदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त-इव [illegible] क्रियाभेदबोधकवाक्ये साम्यपरत्वस्य दृष्टत्वात्, "तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति श्रुत्या साम्यस्य स्पष्टतया प्रतिपादनाच्च, अतएव "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षम्" इत्यादिश्रुतेः "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादिस्मृतेश्च भेदबोधिकाया नासङ्गतिरिति श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धं द्वैतमपलपन्तो वेदान्तिनो-भियं ह्रियञ्च लङ्घितवन्तः ॥ * ।

ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखाद्यात्मकः किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतौ विज्ञानपदस्य विशिष्टं ज्ञानं यत्रेति व्युत्पत्त्या ज्ञानाश्रयबोधकत्वात् "यः सर्वज्ञः" इति श्रुत्यनुरोधात्, आनन्दमित्यस्यापि मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेनानन्दवदित्यर्थः, अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः, आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्य्यते, भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् दुःखाभावेन सुखत्वप्रत्ययात्, नित्यज्ञानवत् नित्यं सुखं वा ईश्वरे स्वीकार्य्यं सुखविशिष्टस्य नित्यत्वबोधकश्रुत्या विशेषणस्य सुखस्यापि नित्यत्वप्रतिपादनात्, न तु ईश्वरः सुखाभिन्नः "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टतया प्रतिपादनादित्यलं पल्लवितेन * ।

एतेन योगाचाराणां क्षणिकविज्ञानात्मवादोऽपि निरस्तः, क्षणिकत्वे स्मृत्यनुपपत्तेः सुषुप्तिदशायामपि विषयाव-भासप्रसङ्गात् [illegible] ज्ञानमात्रवादो [illegible] दत्तैव । * ।

माध्यं कर्त्तुर्जन्यत्वस्यासिद्धेरन्यथा बालस्य स्तनपाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तस्मात् कर्त्तुरनादित्वमनायत्त्यापेयम्, घटादेर्भावस्य नाशासम्भवादविनाशित्वमिति किं प्रकृत्यादिकल्पनेन। न च

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते"॥

इति गीतावचनविरोध इति वाच्यं प्रकृतेर्मूलकारणस्यादृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैरिच्छादिभिः कर्त्ताऽहं कर्त्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्।

"तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः"।

इत्यादि वचनेनायमर्थोऽपि प्रकटीकृतो भगवतेत्यलमनल्पजल्पनेन॥*॥

विशेषगुणयोगादात्मनो लौकिकं मानसं भवति, तद्गतस्य बुद्ध्यादिषट्कस्यापि लौकिकमानसविषयत्वम्, आत्मन एकत्वसङ्ख्याऽपि मनोग्राह्येति शङ्करमिश्राः, आत्मन एकत्वं परममहत्परिमाणञ्च द्वयमपि मनोग्राह्यमिति सिद्धान्तमञ्जर्य्यामाचार्य्यचूडामणयः, तत्त्वार्थटीकाकृतां वाचस्पतिमिश्राणां मतेऽपि तदुभयं मनोग्राह्यम्, परात्मनां न प्रत्यक्षं किन्तु चेष्टयाऽनुमितिरेवेति संक्षेपः॥*॥

ईश्वरात्मनि तु संख्यादिपञ्चकं बुद्धीच्छायत्नाश्च वर्त्तन्ते, तस्य बुद्धीच्छायत्नास्तु नित्याः सर्व्वविषयकाश्च. तत्रेश्वरे प्रमाणन्तु क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटादिवदित्याद्यनुमानम्, न च कर्त्तृजन्यत्वबाधकेन शरीराजन्यत्वेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं तस्याप्रयोजकत्वात्, कत्र तु कर्त्तृत्वेन कार्य्यत्वेन कार्य्यकारणभावस्यानुकूलतर्कसत्त्वादनु

न्तं भिन्नसामान्यवन्निष्ठकारणतावच्छेदकतया गुणत्वं जातिः सिध्यति, गुणविभाजकानि रूपत्वरसत्वादीनि चतुर्विंशतिर्जातयः, संस्कारत्वस्य जातित्वं तु सूक्तिकारैर्न मन्यते, रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगा मूर्त्तगुणाः, बुद्ध्यादयः षट् धर्म्माधर्म्मभावनाशब्दाश्चामूर्त्तगुणाः, संख्यादयस्तु पञ्च उभयगुणाः, संयोगविभागद्वित्वादिसंख्या द्विपृथक्त्वादिपृथक्त्वानि चानेकाश्रितगुणास्तद्भिन्नगुणास्तु एकैकमात्रवृत्तयः, रूपरसगन्धस्पर्शा बुद्ध्यादयः षट् धर्म्माधर्म्मभावनाशब्दाश्च विशेषगुणाः, संख्यादयः सप्त नैमित्तिकद्रवत्वगुरुत्ववेगाश्च सामान्यगुणाः, स्थितिस्थापकस्तु क्षितिमात्रवृत्तिरितिमते स विशेषगुणः, मतान्तरे तु सामान्यगुण एव, संख्यादयः सप्त द्रवत्वस्नेहवेगाश्च द्वीन्द्रियग्राह्याः, रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः बाह्यैकैन्द्रियग्राह्याः, गुरुत्वजीवनयोनियत्नस्थितिस्थापक संस्कारनिर्विकल्पकज्ञानानुद्भूतरूपरसगन्धस्पर्शभावनाधर्म्माधर्म्मा अतीन्द्रियाः, बुद्ध्यादिषट्कं धर्म्माधर्म्मभावनाशब्दाश्चाकारणगुणोत्पन्नाः । अपाकजा रूपरसगन्धस्पर्शाः सांसिद्धिकद्रवत्वं स्नेहवेगगुरुत्वैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकाश्च कारणगुणोत्पन्नाः, संयोगविभागवेगाः कर्म्मजाः, रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहस्थितिस्थापकसांसिद्धिकद्रवत्वशब्देषु असमवायिकारणत्वम्, आत्मविशेषगुणेषु निमित्तकारणत्वमात्रं, गुरुत्वोष्णस्पर्शवेगद्रवत्वसंयोगविभागेषु निमित्तकारणत्वमसमवायिकारणत्वञ्च तिष्ठति, आत्मविशेषगुणसंयोगविभागाः अव्याप्यवृत्तयः ॥ ५ ॥

इति, एवं "द्यावाभूमी जनयन् देव एक विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" इत्याद्यागमा अपीश्वरे प्रमाणमिति संक्षेपः ॥०॥

मानसप्रत्यक्षकरणतावच्छेदकतया मनस्त्वं जातिः सिध्यति, मनसि सङ्ख्यादिसप्तकं वेगश्चेत्यष्टौ गुणाः सन्ति, सुखसाक्षात्कारः सकरणकोजन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवदित्यनुमानेन मनसः सिद्धिः। चाक्षुषरासनादीनामेककालोत्पत्तिरूपं यौगपद्यं नास्तीत्यनुभवसिद्धम्, तत्र विषयसन्निकर्षादौ सत्यपि यत्सम्बन्धादेकमिन्द्रियं ज्ञानं जनयति नापरम्, तत् अणुरूपं मनःस्वीकार्य्यम्, मनसो महत्परिमाणस्वीकारे तेन सह युगपन्नानेन्द्रियाणां सम्बन्धसम्भवात् चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यापत्तेः, न च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजाञ्च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति वाच्यं मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञानोत्पत्तेः, उत्पलपत्रशतव्यतिभेद इव तत्रापि यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रमरूपत्वात्, न च मनसः सङ्कोचदशायामयौगपद्यं विकाशदशायाञ्च यौगपद्यं भवतीति वाच्यम् अनन्तावयवतन्नाशतत्प्रागभावादिकल्पने गौरवात् लाघवान्निरवयवस्यैकैकस्य मनस एकैकशरीरे कल्पनाच्चेति, कायव्यूहस्थले चादृष्टविशेषोपगृहीत-नानापर्ह्यमनोभिरेव तत्तद्भोगनिर्व्वाहात्, एवं दिक्कालाकाशादिषट्सु द्रव्येष्वपि बोध्यमिति संक्षेपः ॥०॥

इति द्रव्यपदार्थ निरूपणम् ॥०॥

गुणाश्चतुर्व्विंशतिसंख्यकाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दरूपाः। द्रव्य-

"लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते"॥

इत्यादिस्मृतिरपि साधु सङ्गच्छते, एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातस्तुल्यत्वात् । रूपं जलतेजःपरमाणुषु नित्यमन्यदनित्यम् । पार्थिवपरमाणौ पाकाद्रूपनाशः॥*॥

रसत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा, रसः क्षितिजलयोरेवास्ति, स च षड्विधः कषायमधुरलवणकटुतिक्ताम्लभेदात्, जले तु मधुर एव रसः हरीतक्यादिकं तद्व्यञ्जकम्, नानारसवदवयवारब्धावयविनि कोऽपि रसो न भवति तत्रावयवगतानामेव रसानामुपलब्धिः, रसस्तु रसनेन्द्रियमात्रेण गृह्यते, [illegible]रसस्त्वतीन्द्रियः॥*॥

गन्धत्वजातिरपि प्रत्यक्षसिद्धा, गन्धो द्विविधः सौरभासौरभभेदात्, गन्धस्तु नित्यो नास्ति, स तु घ्राणेन्द्रियमात्रग्राह्यः, [illegible] गन्धः पाकजादनतीन्द्रियः, गन्धः पृथिव्यामेव वर्तते॥*॥

स्पर्शत्वजातिरपि प्रत्यक्षसिद्धा, स्पर्शः क्षितिजलतेजोवायूनां गुणः, स च त्रिविधः शीत उष्ण अनुष्णाशीतश्चेति, तत्र शीतस्पर्शो जले, तेजसि उष्णस्पर्शः, पृथिवीपवनयोस्तु [illegible] स्पर्शः, तत्रापि पृथिव्यां पाकजोऽपि, वायौ तु [illegible] एव स्पर्शः, जलतेजोवायुपरमाणुषु [illegible] नित्यः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥*॥

द्वित्वादिकं तत्र रूपवदेव ग्राह्यो इति कल्प्यते, संयोग-
कालीनपरमाणवादिगतद्वित्वस्य नानैकापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्य
ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनां वा, एवमतीन्द्रियान्तरेऽपि
ज्ञेयम्, अत अनियतैकत्वबुद्धिस्थले त्रित्वादिभिन्ना बहु-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दलीकारः। आचार्यास्तु त्रित्व-
त्वादिव्याप्या बहुत्वत्वजातिः तथाच त्रित्वादिकमेव बहु-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहदो-
षात्, इत्थञ्च इयं बहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहु-
त्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्तारतम्याभावादित्याहुः ।७॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
सर्वद्रव्यगतं नित्ये नित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमणु
महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्च, द्व्यणुकपरिमाणं प्रति परमा-
णुगतं द्वित्वं त्र्यसरेणुपरिमाणे च द्व्यणुकगतं त्रित्वं
कारणम्, तूलकपरिमाणविशेषे प्रचयाख्यशिथिलसंयोगः
कारणम्, घटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अवयवविभागादपि नाशो-
ऽसमवायिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्तत्परिमा-
णनाश इति, पूर्वघटादिध्वंसे तद्वदेव न घटान्तरो-
त्पत्तिसम्भवः पूर्वयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यस्यासमानदेशत्व[illegible] पूर्वा[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ८ ॥

[illegible]

द्वित्वादिकं तत्र चैव नष्ट इति कथ्यते, संयोग-
कालीनपरमाणवादिगतद्वित्वस्य जनिकापेक्षाबुद्धिरेकत्व
ग्राहकान्तरं तद्वियोगिनां वा. एवमतीन्द्रियातीतेऽपि
बोध्यम्, अत एव नियतैकत्वबुद्धिस्थले त्रित्वादिभिन्ना बहु-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्व-
त्वादिव्यापका बहुत्वत्वजातिः तथाच त्रित्वादिकमेव बहु-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहदो-
षात्, इयत्त्व इयं बहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहु-
त्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्कारणाभावादित्याहुः । ० ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
सर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमणु
महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्च, द्व्यणुकपरिमाणं प्रति परमा-
णुगतं द्वित्वं त्र्यसरेणुपरिमाणे च द्व्यणुकगतं त्रित्वं
कारणम्, तूलकपरिमाणविशेषे प्रचयाख्यशिथिलसंयोगः
कारणम्, घटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अतएवोपचयापचयस्थले-
ऽवयवनाशादिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशसत्त्वात्परिमा-
णनाश इति, पूर्वघटादिरूपे तदवयवे न घटान्तरो-
त्पत्तिसम्भवः मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यसत्त्वानुपलब्धिबाधितत्वाच्च किन्तु पूर्वावयविनाश-
[illegible]
[illegible] ॥ ० ॥

पृथगिति प्रतीत्यसाधारणकारणं पृथक्त्वम्, तच्च

द्वित्वादिकं तत्पृथक्त्वेऽपि च नष्टमिति कल्प्यते, सर्गाद्य-
कालीनपरमाणुद्वयादिगतद्वित्वस्य जनिकाऽपेक्षाबुद्धिरीश्वरस्य
ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनां वा, एवमतीन्द्रियान्तरेऽपि
ज्ञेयम्, अत एव नियतैकत्वबुद्धिसत्त्वेऽपि त्रित्वादिभिन्ना बहु-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दलीकारः। आचार्यास्तु त्रित्व-
त्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिः तथा च त्रित्वादिकमेव बहु-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहदोषे-
ण तु, इयत्ता इति बहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहु-
त्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्कारणस्याभावादित्याहुः ॥ १० ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
सर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमणु
महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्च, द्व्यणुकपरिमाणं प्रति परमा-
णुगतं द्वित्वं त्रसरेणुपरिमाणे च द्व्यणुकगतं त्रित्वं
कारणम्, तूलकपरिमाणविशेषे प्रचयाख्यशिथिलसंयोगः
कारणम्, घटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अवयवोपचयादवयवाप-
चयादसमवायिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्ततस्तत्परिमा-
णनाश इति, पूर्वघटादिसत्त्वे तदवयवे न घटान्तरो-
त्पत्तिसम्भवः मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यकल्पनानुपपत्तिप्रत्यभिज्ञादिकन्तु पूर्वापरविनाशाभि-
धानन्तु साजात्यादिविषयकं रेखेयं इति वैशेषिकोक्तिरिति विचा-
रयन्तामनुसन्धेयम् ॥ ११ ॥

एकोऽयमिति प्रतीत्यसाधारणकारणं पृथक्त्वम्, तच्च

द्वित्वादिकं तत्पुरुषेणैव गृह्यते इति कल्प्यते, संयोग-
कालीनपरमाणुद्वयगतद्वित्वस्य जनिकाऽपेक्षाबुद्धिरीश्वरस्य
महाप्रलयकालान्तराले योगिनां वा, एवमतीन्द्रियान्तरेऽपि
ज्ञेयम्, अत एवानियतैकत्वबुद्धिसत्त्वे त्रित्वादिभिन्ना बहु-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दलीकारः। आचार्यास्तु त्रित्व-
त्वादिव्याप्या बहुत्वत्वजातिः तथाच त्रित्वादिकमेव बहु-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहदो-
षात्, इत्यस्य इतो बहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहु-
त्वस्य रूपान्तरत्वे तत्कारणस्याभावादित्याहुः ॥ ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
सर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमणु
महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्च, द्व्यणुकपरिमाणं प्रति परमा-
णुगतं द्वित्वं त्रसरेणुपरिमाणे च द्व्यणुकगतं त्रित्वं
कारणम्, तूलकपरिमाणविशेषे प्रचयाख्यशिथिलसंयोगः
कारणम्, घटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अवयवोपचयापचयस्थ-
लेऽवयवनाशादिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्ततस्तत्परिमा-
णनाश इति, पूर्वघटादिसत्त्वे तदवयवे न घटाद्यन्तरो-
त्पत्तिसम्भवः मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यसत्त्वस्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च क्वचित् पूर्वावयविप्रत्यभि-
ज्ञानन्तु साजात्यविषयकं दीपकलिकादिवदित्यभिस-
न्धानमनुसन्धेयम् ॥ ॥

पृथगिति प्रतीत्यसाधारणकारणं पृथक्त्वम्, तच्च

द्वित्वादिकं तत्र चैवेव स्पष्टो इति कथ्यते, स्वर्गादि-
कालीनपरमाणवादिगतद्वित्वस्य जनिकापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्य
ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनां वा, एवमतीन्द्रियान्तरेऽपि
ज्ञेयम्, अत एव नियतैकत्वबुद्धिसहिते त्रित्वादिभिन्ना बहु-
त्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दलीकारः। आचार्यास्तु त्रित्व-
त्वादिव्याप्यैका बहुत्वत्वजातिः तथाच त्रित्वादिकमेव बहु-
त्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहादे-
वात्, इयत्त्व इयोनबहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहु-
त्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्र तस्याभावादित्याहुः ॥ १० ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च
सर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमणु
महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं
परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्च, द्व्यणुकपरिमाणं प्रति परमा-
णुगतं द्वित्वं त्रसरेणुपरिमाणे च द्व्यणुकगतं त्रित्वं
कारणम्, तूलकपरिमाणविशेषे प्रचयाख्यशिथिलसंयोगः
कारणम्, घटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्,
आश्रयनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अवयवोपचयापचयस्थ-
लेऽसमवायिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्ततस्तत्परिमा-
णनाश इति, पूर्वघटादिसत्त्वे तदवयवे न घटाद्यन्तरो-
त्पत्तिसम्भवः मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यस्वस्थानुपलब्धिबाधितत्वाच्च किन्तु पूर्वापरविनाशाभि-
ज्ञानन्तु साजात्यविषयकं सैवेयं दीपकलिकेतिवदित्यधिक-
मन्यत्रानुसन्धेयम् ॥ ० ॥

पृथगिति प्रतीत्यसाधारणकारणं पृथक्त्वम्, तच्च

[illegible] विभागवतोऽवयवस्य [illegible] द्रव्ये-
देशान्तरविभागासम्भवात् । द्वितीयो यथा यत्र हस्त-
क्रियया हस्ततरुविभागस्तज्जनितः शरीरतरुविभागः
तत्र शरीरतरुविभागे व्यधिकरणा हस्तक्रिया न कारणम्,
शरीरे तु तदानीं क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया याव-
दवयवक्रियानियतत्वात्, तस्मात्तत्र कारणाकारणविभागेन
कार्याकार्यविभागो जन्यत इति, अयं विभक्तोऽस्मादिति प्र-
त्ययसिद्धो विभागो न संयोगनाशेनान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥१॥

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे, ते च
क्षितितेजोवायुमनःसु तिष्ठतः । ते च द्विविधे दैशिके
कालिके च, तत्र दैशिकपरत्वे सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानं
हेतुः, दैशिकापरत्वं प्रति सूर्यसंयोगाल्पत्वज्ञानं हेतुः,
अत्रावधित्वार्थं द्वितीयापेक्षा, यथा पाटलिपुत्रात् काशी-
मपेक्ष्य प्रयागः परः, पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रया-
गोऽपर इति व्यवहारः, एवं तदुभयं प्रति तदुभयाश्रये
दिक्संयोगोऽसमवायिकारणम्, कालिकपरत्वापरत्वे प्रति
तदाश्रये कालसंयोगोऽसमवायिकारणम्, एते तु प्राणि-
निष्ठे न तिष्ठत इति वदन्ति, यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया
यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठस्तत्र परत्वम्, यस्य च
न्यूनः स कनिष्ठस्तत्रापरत्वम्, एते तु न पदार्थ एवेति
विश्वनाथः, तथा सूर्यक्रियाभूयस्त्वाल्पत्वज्ञानं परत्वस्य,
कारणम्, तदनन्तरोत्पन्नत्वज्ञानमपरत्वस्य कारणम्, तद्-
भापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाश इति संक्षेपः ॥२॥

बुद्धयादिकं तिष्ठति, सा द्विविधा अनुभूतिस्मृतिभे-
दात्, अनुभूतिरपि कारणादिनापि द्विविधा प्रत्यक्षलौकिक-

दवयवात्तराकाशविभागजनितविभागजविभागोऽवयवस्य इति द्रव्य-
देशान्तरविभागाप्रसवात् । द्वितीयो यथा यत्र हस्त-
क्रियया हस्ततरुविभागस्ततस्तज्जनितः शरीरतरुविभागः
तत्र शरीरतरुविभागे व्याप्यकारणहस्तक्रिया न कारणम्,
शरीरे तु तदानीं क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया यावद-
वयवक्रियानियतत्वात्, तस्मात्तत्र कारणाकारणविभागेन
कार्याकार्यविभागो जन्यत इति, अयं विभक्तोऽस्मादिति प्र-
त्ययसिद्धो विभागो न संयोगनाशेनान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥८॥

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे, ते च
क्षित्यादिचतुष्टयमनःसु निष्ठते । ते च द्विविधे दैशिके
कालिके च, तत्र दैशिकपरत्वे सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानं
हेतुः, दैशिकापरत्वं प्रति सूर्यसंयोगाल्पत्वज्ञानं हेतुः,
अत्रावधित्वाय द्वितीयापेक्षा, यथा पाटलिपुत्रात् काशी-
मपेक्ष्य प्रयागः परः, पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रया-
गोऽपर इति व्यवहारः, एवं तदुभयं प्रति तदुभयाश्रये
दिक्संयोगोऽसमवायिकारणम्, कालिकपरत्वापरत्वे प्रति
तदाश्रये कालसंयोगोऽसमवायिकारणम्, एते तु मावि-
भिन्ने न तिष्ठत इति वृद्धाः, यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया
यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठस्तत्परत्वम्, यस्य च
न्यूनः स कनिष्ठस्तदपरत्वम्, एते तु जन्यस्य एवेति
विश्वनाथः, तदा सूर्यक्रियाभूयस्त्वज्ञानं परत्वस्य
कारणम्, तदल्पत्वज्ञानमपरत्वस्य कारणम्, तादृ-
शापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाश इति वृद्धाः ॥८॥

बुद्धिमिदानीं विवृणोति, सा द्विविधा अनुभूतिस्मृतिभे-
दात्, अनुभूतिरपि करणादिकृते द्विविधा प्रत्यक्ष-

समवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्त्वस्य हेतुता बोध्या, एवमन्यत्नाप्यूह्यम्। षड्विधप्रत्यक्षे इन्द्रियं करणम्, तदपि षड्विधं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु अखण्डोपाधिरिति न्यायसूत्रवृत्तिकारः, शब्देतरोद्भूत-विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय-त्वमिन्द्रियत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्षं फलम्, तल्लक्षणन्तु साक्षा-त्कारत्वजातिविशिष्टत्वं वा, अत्र व्यापारोविषयेन्द्रियसम्ब-न्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेत-समवायकर्णविवरावच्छिन्नसमवाय समवेतसमवाय-विशे-षणताभेदात्, तत्र संयोगेन द्रव्यस्य, संयुक्तसमवायेन द्रव्य-समवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणकर्म्मगतजातीनाम्, कर्णविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दा-नाम्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनाम्, विशेषणतया अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषणताऽपि संयुक्तविशेषणता-संयुक्तसमवेतविशेषणता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता- श्रो-त्नावच्छिन्नविशेषणता-श्रोत्नावच्छिन्नसमवेतविशेषणता-वि-शेषणविशेषणतादिभेदेन, नानाविधा, तयाच द्रव्य-तत्स-मवेत-तत्समवेतवृत्तीनामभावानामाकाशगतस्य शब्दाभा-वस्य शब्दवृत्तीनां कत्वाद्यभावानामभाववृत्तीनमभावा-नाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति। यत्र घटस्य मध्यदेशावच्छेदेना-लोकसंयोगोवहिर्देशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगस्तत्र घटादेस्त-द्गतगुणकर्म्मसामान्यानां तद्गताभावानाञ्च प्रत्यक्षं न भव-तीत्यतश्चाक्षुषप्रत्यक्षकारणतावच्छेदककोटौ चक्षुःसंयोगांशे आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवमुद्भूतरूपा-

मवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्त्वस्य हेतुता बोध्या, एवमन्यत्राप्यूह्यम्। षड्विधप्रत्यक्षे इन्द्रियं करणम्, तदपि षड्विधं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु अखण्डोपाधिरिति न्यायसूत्रवृत्तिकारः, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्षं फलम्, तल्लक्षणन्तु साक्षात्कारत्वजातिविशिष्टत्वं वा, अत्र व्यापारोविषयेन्द्रियसम्बन्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेतसमवायकर्णविवरावच्छिन्नसमवाय समवेतसमवाय-विशेषणताभेदात्, तत्र संयोगेन द्रव्यस्य, संयुक्तसमवायेन द्रव्यसमवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणकर्म्मगतजातीनाम्, कर्णविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दानाम्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनाम्, विशेषणतया अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषणताऽपि संयुक्तविशेषणता-संयुक्तसमवेतविशेषणता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता- श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणता-श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणता-विशेषणविशेषणतादिभेदेन, नानाविधा, तयाच द्रव्य-तत्समवेत-तत्समवेतवृत्तीनामभावानामाकाशगतस्य शब्दाभावस्य शब्दवृत्तीनां कत्वाद्यभावानामभाववृत्तीन मभावानाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति। यत्र घटस्य मध्यदेशावच्छेदेनालोकसंयोगोवहिर्देशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगस्तत्र घटादिस्तद्गतगुणकर्म्मसामान्यानां तद्गताभावानाञ्च प्रत्यक्षं न भवतीत्यतश्चाक्षुषप्रत्यक्षकारणतावच्छेदककोटौ चक्षुःसंयोगांशे आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवमुद्भूतरूपा-

भेदात्, प्रत्यक्षमपि षड्विधं घ्राणजरासनचाक्षुषस्पार्श-
श्रावणमानसभेदात्, तत्र च घ्राणजं गन्धस्य तद्गतजाती-
नाञ्च भवति, रसस्य तद्गतजातीनाञ्च रासनम्, उद्भूत-
रूप-तदधिकरणद्रव्य-योग्य *वृत्तिसंख्यापरिमितिपृथक्त्व-
संयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहवेगद्रवत्वक्रियाजातीनां चाक्षु-
षप्रत्यक्षं भवति ॥ * ॥

उद्भूतरूपतद्गतजातिभिन्नानां च पूर्वोक्तानामुद्भूतस्प-
र्शस्य तद्गतजातीनाञ्च स्पार्शप्रत्यक्षं भवति, नव्यानां मते
वायोरपि, वल्लभाचार्य्यमते गुरुत्वस्यापि, बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं
प्रति रूपस्य कारणत्वात् नीरूपस्य द्रव्यस्य स्पार्शनमपि न
भवतीति प्राञ्चः, स्पार्शनप्रत्यक्षे उद्भूतस्पर्शोऽपि हेतुर्भावि-
प्रभायास्तद्गतगुणादीनाञ्च स्पार्शनम् ॥ * ॥

श्रावणप्रत्यक्षं शब्दस्य तद्गतजातीनाञ्च भवति ॥ * ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां तद्गतजातीनाञ्च मानस-
प्रत्यक्षं भवति आत्मनस्तद्गतजातीनाञ्च विशेषगुणयोगेनैव,
अहं सुखीत्याद्येव प्रत्यक्षं नत्वहमिति, आत्मगतैकत्वपर-
ममहत्परिमाणयोरपि मानसं भवतीति तात्पर्यटीकाकृतः,
निर्व्विकल्पकज्ञानजीवनयोनियत्नयोर्न लौकिकं मानस-
मस्ति तयोरतीन्द्रियत्वात् ॥ * ॥

अत्र यदिन्द्रियस्य ग्राह्यं यत्, तत्संसर्गाभावतत्प्रति-
योगिकभेदावपि तदिन्द्रियग्राह्यौ, प्रत्यक्षमात्रे महत्परि-
माणं हेतुर्नातः परमाणुद्व्यणुकयोस्तद्गुणादेर्वा प्रत्यक्षम्,
तत्रापि द्रव्यप्रत्यक्षे समवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे
स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे स्वस-

---

* अत्र योग्यवृत्तित्वञ्च संख्यादिदशगुणक्रियाणां विशेषणमवसेयम्।

समवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन सत्त्वस्य हेतुता बोध्या, एवमन्यत्राप्यूह्यम्। षड्विधप्रत्यक्षे इन्द्रियं कारणम्, तदपि षड्विधं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु अखण्डोपाधिरिति न्यायसूत्रवृत्तिकारः, शब्देतरोद्भूत-विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय-त्वमिन्द्रियत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्षं फलम्, तल्लक्षणन्तु साक्षा-त्कारत्वजातिविशिष्टत्वं वा, अत्र व्यापारोविषयेन्द्रियसम्ब-न्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेत-समवायकर्णविवरावच्छिन्नसमवाय समवेतसमवाय-विशे-षणताभेदात्, तत्र संयोगेन द्रव्यस्य, संयुक्तसमवायेन द्रव्य-समवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणकर्म्मगतजातीनाम्, कर्णविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दा-नाम्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनाम्, विशेषणतया अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषणताऽपि संयुक्तविशेषणता-संयुक्तसमवेतविशेषणता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता-श्रो-त्रावच्छिन्नविशेषणता-श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणता-वि-शेषणविशेषणतादिभेदेन, नानाविधा, तयाच द्रव्य-तत्स-मवेत-तत्समवेतवृत्तीनामभावानामाकाशगतस्य शब्दाभा-वस्य शब्दवृत्तीनां कत्वाद्यभावानामभाववृत्तीनमभावा-नाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति। यत्र घटस्य मध्यदेशावच्छेदेना-लोकसंयोगोबहिर्देशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगस्तत्र घटादेस्त-द्गतगुणकर्म्मसामान्यानां तद्गताभावानाञ्च प्रत्यक्षं न भव-तीत्यतस्तानुप्रत्यक्षकारणतावच्छेदककोटौ चक्षुःसंयोगांशे आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवमुद्भूतरूपा-

यच्छिन्नत्वं महत्त्वावच्छिन्नत्वञ्च चक्षुःसंयोगे निवेशनीयं तेन
परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां तद्गतायाः सत्तायाः तदीयरू-
पगतस्य नीलत्वादिसामान्यस्य च न चाक्षुषम्, नवा वायौ
चक्षुसंयोगदशायां तद्गतायाः सत्तायाः तत्स्पर्शगतगुण-
त्वादिसामान्यस्य च चाक्षुषम्, भावस्तु अभावप्रत्यक्षे योग्या-
नुपलब्धिः कारणम्, सा च अत्र यदि प्रतीयोगी स्यात्तदा
उपलभ्येतेत्याकारकतर्कसहकृता प्रतियोगिग्रहाभावात्मिका,
अतो नान्धकारादौ घटाभावादिचाक्षुषं तत्र तादृशतर्क-
स्यासम्भवादित्याहुः । प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेनापि
द्विविधम्, तत्रालौकिकसन्निकर्षजन्यं यत्प्रत्यक्षं तद-
लौकिकम्, अलौकिकसन्निकर्षश्च त्रिविधः सामान्यल-
क्षणाज्ञानलक्षणायोगजधर्मभेदात्, तत्र सामान्यलक्षणा
घटत्वादिसामान्यज्ञानं तेन निखिलतदाश्रयाणामलौकिकं
प्रत्यक्षं भवति, ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण तु रज्ज्वादौ सर्प-
त्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षम्, अन्यथा सर्पत्वादेस्तदानीमसन्नि-
कृष्टतया भ्रमे तद्भानानुपपत्तेः, एवं सुरभिचन्दनमिति-
भानेपि सौरभ्यादेरपि ज्ञानलक्षणयैव भानम्, योगज-
धर्मस्तु द्विविधः युक्तयुञ्जानयोगिद्वैविध्यात्, तत्र योगा-
भ्यासजनितधर्मेण, [illegible]
[illegible] तस्य ध्यानं विनैव सर्वेषु पदार्थेषु सदा प्रत्य-
क्षम्, [illegible]
[illegible] प्रत्यक्षं भवतीति संक्षेपः ॥ * ॥

[illegible]

देशव्याप्तिस्तु साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा, तत्र व्याप्तिमत्त्वे व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च हेतुः, तत्र व्याप्तिज्ञानं वह्निव्याप्यो धूम इत्याद्याकारकम्, परामर्शस्तु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्याद्याकारकं ज्ञानम्, पक्षतापि अनुमितौ हेतुः, सा च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपा, तेन पक्षे साध्यनिश्चयदशायां सिषाधयिषामन्तरेण नानुमितिः, एवमनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री अनुमितौ कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका, एवं प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेत्यन्यत्र विस्तरः॥२॥

अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयो हेतुदोषस्तद्वान् हेतुर्दुष्टः, स च हेत्वाभास इत्युच्यते, स तु पञ्चविधः सव्यभिचारविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षबाधितभेदात्, तत्र सव्यभिचारस्त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्, तत्र सपक्षविपक्षवृत्तिर्हेतुः साधारणः यथा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिः, सपक्षविपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारणः यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः, केवलान्वयिपक्षकोऽनुपसंहारी सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिः॥३॥

साध्यवदवृत्तिर्हेतुर्विरुद्धः गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ, असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्ध-व्याप्यत्वासिद्धभेदात्, यत्र पक्षोऽसिद्धस्तत्र पक्षासिद्धिः काञ्चनमयपर्व्वतो वह्निमानित्यादौ, यत्र पक्षो न हेतुमान् तत्र स्वरूपासिद्धिः ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ, यत्र व्यर्थविशेषणघटितो हेतुस्तत्र व्याप्यत्वासिद्धिः वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ, यत्र पक्षे साध्यपरामर्शस्तदभावपरामर्शश्च वर्त्तते स सत्प्रतिपक्ष इति प्राञ्चः, साध्याभावव्याप्यवत्त्वादिः सत्

ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगो हेतुर्नातः सुषुप्ति-
प्राक्कालीनात्मनेच्छादिव्यक्तेस्तस्य तत्त्वेनालम्बनञ्च मानसप्रत्य-
क्षम्, तदानीं पुरीतति वर्त्तमानस्य मनसस्त्वचा सह संयो-
गाभावात्, न च रासनादिकाले त्वङ्मनःसंयोगसत्त्वे ज्ञान-
यौगपद्यापत्तिरिति वाच्यमनावत्तया रासनादिसामग्र्याः
स्पार्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकरणीयत्वात्, पक्षधर-
मिश्रास्तु सुषुप्तिदशायामुक्तप्रत्यक्षवारणाय चर्म्ममनःसं-
योगस्य ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वमिति न पूर्व्वोक्तप्रति-
बन्धकताकल्पनमित्याहुः ॥ * ॥

विद्याऽविद्याभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा, तत्र विद्या प्रमा
भ्रमसामान्यभिन्नं ज्ञानम्, अविद्या अप्रमा तदभाववति
तत्प्रकारकं ज्ञानम्, अविद्याऽपि द्विविधा संशयविपर्य्या-
सभेदात्, तत्रैकधर्म्मिणि विरुद्धभावप्रकारकज्ञानं संशयः,
स च साधारणधर्म्मज्ञानजन्यासाधारणधर्म्मज्ञानजन्यविप्र-
तिपत्तिवाक्यज्ञानजन्यभेदात् त्रिविधः, विपर्य्यासो निश्च-
यात्मको भ्रमः, देहे आत्मनोऽभेदनिश्चयः गौरोऽहमित्यादिः
पीतः शङ्ख इत्यादिश्च, तत्राविद्यायां दोषः कारणम्,
स तु पित्तदूरत्वादिरूपो नानाविधः, प्रमायान्तु गुणः का-
रणम्, तत्र विशेष्यवति विशेषणस्य सन्निकर्षः प्रत्यक्षे गुणः,
व्याप्यवति पक्षे परामर्शोऽनुमितौ गुण इति, प्रमात्वं स्वतो-
ग्राह्यमिति गुरुमतानुसारिणः, तन्न स्वतस्त्वे तथा सति
प्रमात्वस्य संशयानुपपत्तेः, किन्तु इदं ज्ञानं प्रमा संवादि-
प्रवृत्तिजनकत्वादित्याद्यनुमानं प्रमात्वग्राहकमिति संक्षेपः ॥ * ॥

अथ तु सर्व्वासामविद्यानां मूलं च जायते, तस्मै-

पक्षस्तत्त्वो हेतुः सत्प्रतिपक्षित इति तु नव्याः, साध्याभाववत्पक्षादिर्बाधस्तत्त्वो हेतुर्बाधितः उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ, वैशेषिकानुयायिनः सव्यभिचारविरुद्धासिद्धास्त्रय एव हेत्वाभासा इत्याहुः, "अनध्यवसितोऽपि षष्ठो हेत्वाभास इति केचित्, यथाहुः साध्यासाधकः पक्षएव वर्त्तमानो हेतुरनध्यवसित इति तस्यासाधारणादिषु यथासम्भवमन्तर्भावान्न पञ्चभ्योऽतिरेक इति" इतितु वरदराजेन तार्किकरक्षाव्याख्याने उक्तम् ॥*॥

वरदराजेनानुमानस्य त्रैविध्यमप्युक्तं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्, तत्रेदं वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादिकं केवलान्वयि, पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादिकं केवलव्यतिरेकि, वह्निमान् धूमादित्यादिकमन्वयव्यतिरेकीति ॥ * ॥

स्वार्थपरार्थभेदेनापि द्विविधमनुमानं तत्र परार्थं न्यायसाध्यम्, न्यायश्च पञ्चावयवात्मकवाक्यव्यूहः, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानीति पञ्चावयवाः, पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यं प्रतिज्ञा, धूमादित्यादिकं हेतुः, यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसमित्यादिकमुदाहरणम्, वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिकमुपनयवाक्यम्, तस्माद्वह्निमानित्यादिकं निगमनवाक्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥*॥

उपमितिशाब्दबोधयोरनुमितावन्तर्भावः प्रशस्तपादैः पूर्वं प्रदर्शित इति विरम्यते ॥ * ॥

स्मृतिस्तु पूर्वानुभवजनितसंस्कारमात्रजन्यं ज्ञानमिति, तत्र उद्बोधकसन्निधानं कारणम्, भावनाख्यसंस्कारो व्यापारः ॥ * ॥

ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगो हेतुर्नातः सुषुप्ति-कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तत्वमन्येनात्मनश्च मानसप्रत्यक्षम्, तदानीं पुरीतति वर्त्तमानस्य मनसस्त्वचा सह संयोगाभावात्, न च रासनादिकाले त्वङ्मनःसंयोगसत्त्वे ज्ञानयौगपद्यापत्तिरिति वाच्यमनायत्तया रासनादिसामग्र्याः-स्पार्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकरणीयत्वात्, पञ्चधरमिश्रास्तु सुषुप्तिदशायामुक्तप्रत्यक्षवारणाय चर्म्ममनःसंयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वमिति न पूर्व्वोक्तप्रतिबन्धकताकल्पनमित्याहुः ॥ ० ॥

विद्याऽविद्याभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा, तत्र विद्या प्रमा भ्रमसामान्यभिन्नं ज्ञानम्, अविद्या अप्रमा तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्, अविद्याऽपि द्विविधा संशयविपर्य्यासभेदात्, तत्रैकधर्म्मिणि विरुद्धभावप्रकारकज्ञानं संशयः, स च साधारणधर्म्मज्ञानजन्यासाधारणधर्म्मज्ञानजन्यविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानजन्यभेदात् त्रिविधः, विपर्य्यासो निश्चयात्मको भ्रमः, देहे आत्मनोऽभेदनिश्चयः गौरोऽहमित्यादिः पीतः शङ्ख इत्यादिश्च, तस्या अविद्याया दोषः कारणम्, स तु पित्तदूरत्वादिरूपो नानाविधः, प्रमायास्तु गुणः कारणम्, तत्र विशेष्यवति विशेषणस्य सन्निकर्षः प्रत्यक्षे गुणः, साध्याविशिष्टपक्षे परामर्शोऽनुमितौ गुण इति, प्रमात्वं स्वतो-ग्राह्यमिति गुरुमतानुसारिणः, [illegible] इति प्रमात्वे संशयानुपपत्तिः, किन्तु इदं ज्ञानं प्रमा नवेति [illegible] [illegible]

[illegible]

नित्यं, अनित्ये अनित्यम्, आद्यपतनक्रियायां तदसमवायि-कारणम्, द्वितीयपतनादौ तु वेगस्यासमवायिकारणत्व-मिति, वल्लभाचार्यमतेऽस्य स्पार्शनप्रत्यक्षं भवतीति ॥ * ॥

द्रवत्वं क्षिति-जलतेजःसु तिष्ठति, तद्द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्च, तत्राद्यं जल एव, वह्निसंयोगादिनिमित्ता-द्युत्पन्नं नैमित्तिकन्तु घृतादिपृथिवीषु सुवर्णादितेजःसु च, जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यं तद्भिन्नेऽनित्यम्, स्यन्दनाख्य-कर्म्मणि द्रवत्वमसमवायिकारणम्, सक्तुकादीनां संयोग-विशेषे पिण्डीकरणाख्ये स्नेहसहितं द्रवत्वं निमित्तकारण-मवोद्धव्यम्, पाषाणादिना हिमकरकादिना च न सक्तुकादीनां संग्रहः ॥ * ॥

स्नेहस्तु जल एव वर्त्तते, परमाणौ च नित्यः, अन्य-त्रानित्यः, तैलान्तर्वर्त्तिनि जले प्रकृष्टस्नेहो वर्त्तते ऽतस्त-त्तैलं न वह्नेः प्रतिकूलम्, अपकृष्टस्नेहयुक्तस्यैव वह्निना-भिभवत्वमिति, स्निग्धं जलमितिप्रतीतिसिद्धोऽयं गुणो द्रवत्वेन मान्यतासिद्धः, हिमकरकादौ द्रवत्वानुपलब्धेऽपि स्नेहस्यो-पलब्धात् द्रवत्ववति स्पर्शादावनुपलब्धाच्चेति ॥ * ॥

संस्कारस्त्रिविधः वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् । तत्र वेगः क्षितिजलतेजोवायुमनःसु तिष्ठति, स्थितिस्थापकः क्षितौ, केचित्तु मते पृथिव्यादिचतुष्के च वर्त्तते, भावना-ख्यसंस्कारस्तु जीवात्मनि जायते, नित्यः संस्कारो नास्ति । वेगसंस्कारो द्विविधः कर्म्मजवेगजभेदात्, तत्र शरादौ नोद-नजनितेन कर्म्मणा यो वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्म्मनाशः-दुत्तरं कर्म्म, एवमुत्तरोत्तरमपि, वेगं विना कर्म्मणः कर्म्म-प्रतिबन्धकत्वात् पूर्वकर्म्मनाश उत्तरकर्म्मोत्पत्तिश्च न स्यात् ।

नित्यम्, अनित्ये नित्यम्, आद्यपतनक्रियायां तदसमवायि-
कारणम्, द्वितीयपतनादौ तु वेगस्यासमवायिकारणत्व-
मिति, वल्लभाचार्यमतेऽस्य स्पार्शनप्रत्यक्षं भवतीति ॥ * ॥

द्रवत्वं क्षितिजलतेजःसु तिष्ठति, तद्द्विविधं सांसिद्धिकं
नैमित्तिकञ्च, तत्राद्यं जल एव, वह्निसंयोगादिनिमित्ता-
दुत्पन्नं नैमित्तिकन्तु घृतादिपार्थिवेषु सुवर्णादितेजःसु च,
जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यं तद्भिन्नेऽनित्यम्, स्यन्दनाख्य-
कर्म्मणि द्रवत्वमसमवायिकारणम्, सक्तुकादीनां संयोग-
विशेषे पिण्डीकरणाख्ये स्नेहसहितं द्रवत्वं निमित्तकारण-
मतो द्रुतसुवर्णादिना हिमकरकादिना च न सक्तुकादीनां
संग्रहः ॥ * ॥

स्नेहस्तु जल एव वर्त्तते, परमाणौ स नित्यः, अन्य-
स्त्वनित्यः, तैलान्तर्वर्त्तिनि जले प्रकृष्टः स्नेहो वर्त्तते अतस्त-
त्तैलं न वह्नेः प्रतिकूलम्, अपकृष्टस्नेहयुक्तस्यैव वह्निना-
शकत्वमिति, स्निग्धं जलमिति प्रतीतिसिद्धोऽयं गुणो द्रवत्वेव
मान्यथासिद्धः, हिमकरकादौ द्रवत्वानुपलम्भेऽपि स्नेहस्यो-
पलम्भात् द्रवत्ववति सुवर्णादावनुपलम्भाच्चेति ॥ * ॥

संस्कारस्त्रिविधः वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् । तत्र
वेगः क्षितिजलतेजोवायुमनःसु तिष्ठति, स्थितिस्थापकः
क्षितौ, केचित्तु मन्यन्ते पृथिव्यादिचतुष्के स वर्त्तते, भावना-
ख्यसंस्कारस्तु जीवात्मनि जायते, नित्यः संस्कारो नास्ति ।
वेगस्तावद्द्विविधः कर्म्मजवेगजभेदात्, तत्र शरादौ नोद-
नजनितेन कर्म्मणः वेगो जन्यते तेन च पूर्व्वकर्म्मनाशा-
दुत्तरं कर्म्म, एवमुत्तरोत्तरमपि, वेगं विना कर्म्मणः कर्म्म-
प्रतिबन्धकत्वात् पूर्व्वकर्म्मनाशे उत्तरकर्म्मोत्पत्तिरेव न स्यात् ।

ऽतीन्द्रियोऽनिलोवासनानन्यदेति, प्रारब्धानां धर्म्माध-र्म्माणां भोगादेव क्षयः, तदितरेषान्तु तत्त्वज्ञानादविनाशः, तत्तच्छरीरभोगजनकं यत् कर्म्म तत् प्रारब्धमुच्यते, तद-भिप्रायकमेव "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म" इति गीतावचनं वेदितव्यमिति ॥*॥

शब्द आकाशे तिष्ठति, स द्विविधो ध्वनिवर्णभेदात्, ध्व-न्यात्मकशब्दस्तु भेरीदण्डाद्यभिघातजन्यः, वर्णश्च कण्ठता-ल्वभिघातादिजन्यः, सोऽपि स्वरव्यञ्जनभेदाद्द्विविधः, स्वरा अकारादयः षोडश, कादयो व्यञ्जनसंज्ञकाश्चतुस्त्रिंशत्, शब्दस्तु श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते श्रवणेन्द्रियेण, तदुत्पत्तिस्तु वीचीतरङ्गन्यायेन भवति तथाहि आद्यशब्दस्य वहिर्दशदि-गवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेन शब्देन जन्यते ते । चापरस्तद्व्या-पक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति । केषाञ्चिन्मते कद-म्बगोलकन्यायात् शब्दोत्पत्तिस्तथाहि आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ततश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्त इति, एतन्मतानु [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥*॥

* [illegible]

विशेषपदर्शनेति संज्ञा, एतन्मतानुयायिनामपि वैशेषिकेति संज्ञा यौगिकीति विशेषपदार्थनिरूपणम् ॥ * ॥

अवयवावयविनो गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतो र्जातिजातिमतो नित्यद्रव्यविशेषयोश्च सम्बन्धः समवायः, स च न्यायवादेऽपि एव सिद्धः, तत्रानुमानं प्रमाणं तथाहि गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेष्यविशेषणसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्, न च स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरमिति वाच्यम्, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवाल्लाघवादेकस्य समवायस्य सिद्धिः, वायौ रूपसमवायस्य सत्त्वेऽपि रूपाभावान्न वायू रूपवानिति प्रतीतिरिति, समवायश्च विशेषणतासम्बन्धेन द्रव्यादिपञ्चके तिष्ठति, स चातीन्द्रियः नित्यत्वे सति चेतनान्यभावत्वात्, कालादिवदित्यनुमानात् समवायस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिरिति वैशेषिकाः इति समवायनिरूपणम् ॥ * ॥

अभावोद्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्, संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात्, द्रव्यादिषट्कभिन्नत्वमभावत्वम्, भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वम्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम्, विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्, जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम्, सदातनसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम्, ध्वंसत्वादिकमखण्डोपाधिरिति केचित्। अभावस्तु विशेषणतासम्बन्धेन तिष्ठति, अभावानामधिकरणात्मकत्वमिति मीमांसकाः, तन्न यदा सति घटाभावस्य तदधिकरणाभावे भावत्वापत्तिरनुपपत्तेश्चानन्तदेशकालादीनामानां प्रागुक्तानन्तरमधिकरणानां तदधिकरणानां

दात्. कर्म्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा, एवमुत्क्षेपणत्वादिजातिः, भ्रमणरेचनस्पन्दनोर्द्ध्वज्वलनतिर्य्यग्गमनान्यपि गमन एवान्तर्भवन्ति इति न विभागव्याघात इति। कर्म्म क्षित्यादिचतुष्के मनसि तिष्ठति, इदञ्च स्वाश्रयान्तरसंयोगेन नाश्यते, नित्यं कर्म्म नास्तीति सङ्क्षेपः, इति कर्म्मनिरूपणम् ॥ ॥

सामान्यं द्रव्यादित्रिके तिष्ठति नित्यञ्च, तच्च द्विविधं परापरभेदात्, परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वं सर्व्वजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वम्, द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनान्तु परत्वमपरत्वञ्च, घटत्वादि-कादेरपरत्वमेव। जातिबाधकानि आचार्य्यैरुक्तानि यथा।

"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः" ॥

इति। एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, तुल्यव्यक्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वञ्च न जातिद्वयम्, सङ्कीर्णत्वाद्भूतत्वं मूर्त्तत्वञ्च न जातिः, अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः, व्यावृत्तस्वभावस्य विशेषपदार्थस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः, समवायसम्बन्धाभावात् समवायो न जातिरिति सामान्यनिरूपणम् ॥ ॥

सामान्यत्वे सत्येकमात्रसमवेतत्वं विशेषत्वम्, एकाश्रितगुणकर्म्मवारणाय सत्यन्तम्, सामान्यवारणाय विशेष्यदलम्, घटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः परमाणूनाञ्च परस्परं भेदकोऽविशेष एव, सतु स्वत एव व्यावृत्तस्तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति, विशेषश्च नित्यद्रव्येषु तिष्ठति नित्यश्चेति संक्षेपः, विशेषपदार्थस्तु दर्शनान्तरकारैर्न मन्यते अतएवास्य दर्शनस्य

विशेषपदार्थेनेति संज्ञा, एतन्मतानुयायिनामपि वैशेषिके-तिसंज्ञा यौगिकीति विशेषपदार्थनिरूपणम् ॥ * ॥

अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जा-तिजातिमतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च सम्बन्धः समवायः, स च-लाघवादेक एव सिद्धः, तत्रानुमानं प्रमाणं तथाहि गुण-क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेष्यविशेषणसम्बन्धविषया विशिष्ट-बुद्धित्वाद्दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्, न च स्वरूपसम्ब-न्धेनार्थान्तरमिति वाच्यम्, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वक-ल्पने गौरवाल्लाघवादेकस्य समवायस्य सिद्धिः, वायौ रू-पसमवायस्य सत्त्वेऽपि रूपाभावान्न वायू रूपवानिति प्रती-तिरिति, समवायस्य विशेषणतासम्बन्धेन द्रव्यादिपञ्चके व-र्त्तते, अयमतीन्द्रियः नित्यत्वे सति चेतनान्यभावत्वात्, कालादिवदित्यनुमानात् समवायस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिरिति वैशेषिकाः इति समवायनिरूपणम् ॥ * ॥

अभावो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्, संसर्गा-भावोऽपि त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात्, द्रव्या-दिषट्कभिन्नत्वमभावत्वम्, भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभा-वत्वम्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्यो-न्याभावत्वम्, विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्, जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम्, सदातनसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम्, ध्वंसत्वा-दिकमखण्डोपाधिरिति बोध्यम्। अभावश्च ननु विशेषणता-सम्बन्धेन तिष्ठति, अभावानामधिकरणात्मकत्वमिति मीमां-सकाः, तन्न तदा सति घटाभावम् तदधिकरणाधारोपेदभा-वमादिमत्त्वानुभवविरोधात् अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षया ल-घुभूताभावस्य अतिरिक्तस्य कल्पनात्

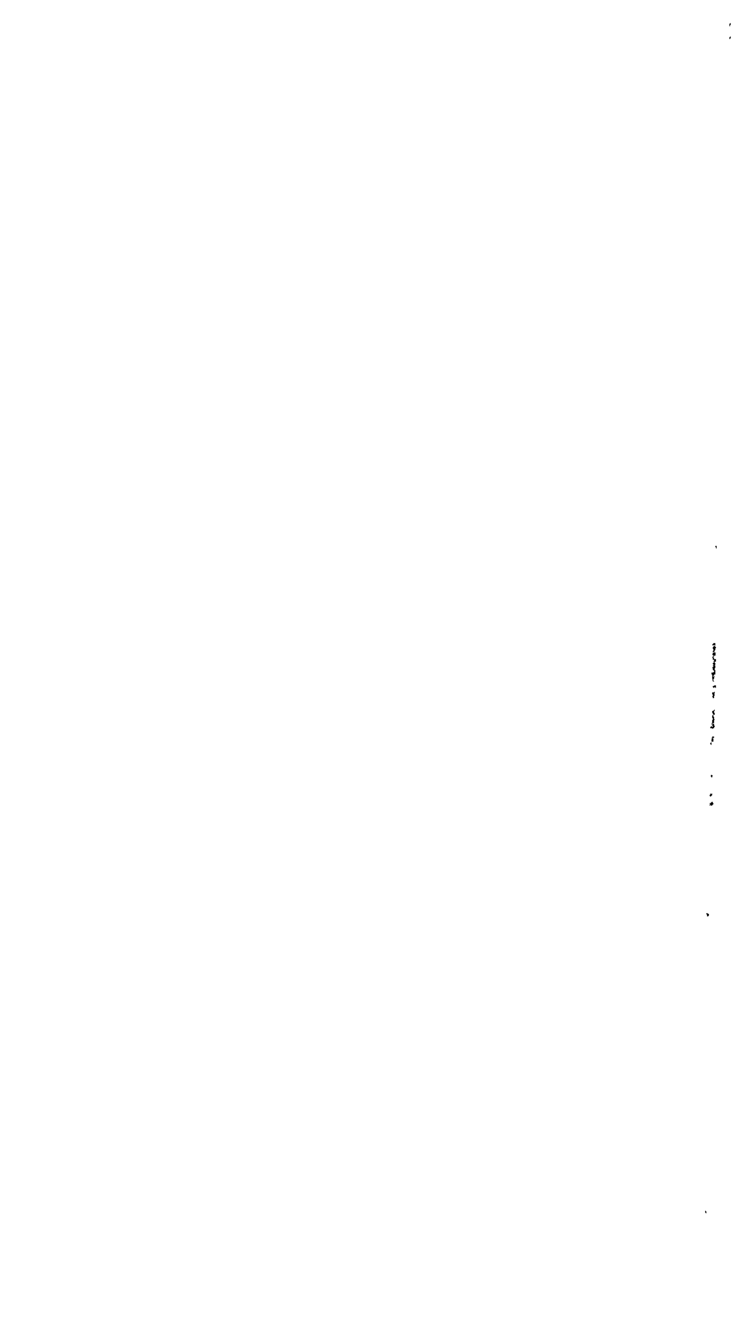
यत्र भूतले घटादिकमपसारितं पुनरानीतञ्च तत्र घटा-
भावस्य सम्बन्धाघटकत्वात्, न घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः,
तत्तत्कालीनभूतलादिस्वरूपस्यैव तत्तदभावसम्बन्धत्वोपग-
मात्। ततोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थोऽयं
संसर्गाभाव इति केचित् इत्यन्यत्र विस्तरः इत्यभावपदार्थ-
निरूपणम्॥ * ॥

एतेषु सप्तसु पदार्थेष्वेव गोतमोक्ताः षोडशपदार्था
अन्तर्भवन्ति, तथाहि इन्द्रियरूपं प्रत्यक्षप्रमाणं द्रव्यएवा-
न्तर्भवति, व्याप्तिज्ञानसादृश्यज्ञानपदरूपाणि अनुमानोप-
मानशब्दप्रमाणानि गुणे, आत्मशरीरेन्द्रियमनोरूपाणि
प्रमेयाणि द्रव्ये, रूपादयोऽर्था गुणे, बुद्धिर्गुणे, प्रवृत्तिः
यत्नगुणे, रागद्वेषमोहात्मकमोहरूपा दोषा गुणे, शरी-
रसंयोगरूपप्रेत्यभावश्च गुणे, सुखदुःखभोगात्मकं फलं गुणे,
दुःखं गुणे, आत्यन्तिकदुःखध्वंसरूपापवर्गोऽभावेऽन्तर्भवति।
संशयाख्यज्ञानविशेषोगुण एव, प्रवृत्तिहेतुत्वज्ञानविषयरूपं
प्रयोजनं यथायथं द्रव्यगुणकर्म्माभावपदार्थेषु अन्तर्भवति,
साध्यसाधनोभयसाध्याभावसाधनाभावद्वयान्यतरवत्त्वेन वा-
दिप्रतिवाद्युभयनिश्चयविषयरूपो दृष्टान्तोयथायथं द्रव्या-
दिषु अन्तर्भवति, शास्त्रितार्थनिश्चयरूपः सिद्धान्तोगुणप-
दार्थः, शब्दविशेषात्मका अवयवा गुणेऽन्तर्भवन्ति, व्याप्य-
त्वारोप्यमाणज्ञानविशेषात्मकस्तर्कोगुणपदार्थः, निर्णयो-
ज्ञानविशेषोगुण एव, वाक्यविशेषरूपाः वादजल्पवितण्डा
गुण एवान्तर्भवन्ति, दुष्टहेतुरूपा हेत्वाभासा यथायथं
द्रव्यादिष्वन्तर्भवन्ति, छलभाषयोरर्थविशेषकल्पनरूपं छलं गुण
एव, प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासा-

सहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यू-
नाधिकपुनरुक्तानां निग्रहस्थानानां शब्दरूपतया गुणेऽन्त-
र्भावः, अननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपाणां अभावेऽन्त-
र्भावः। मतानुज्ञाया वाक्यरूपतया गुणेऽन्तर्भावः, पर्य्यनुयो-
ज्योपेक्षणस्याभावेऽन्तर्भावः, निरनुयोज्यानुयोगस्य वाक्य-
रूपतया गुणेऽन्तर्भावः, सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथा-
प्रसङ्गस्यापसिद्धान्तस्य गुणेऽन्तर्भावः, हेत्वाभासाख्यनिग्रह-
स्थानस्य दुष्टहेतुरूपत्वे यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः, दोषो-
द्भावनरूपत्वेतु गुण एवान्तर्भाव इति संक्षेपः॥ ७॥

तुतातभट्टमतानुयायिनस्तु द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यरूपा-
श्चत्वार एव पदार्था इति वदन्ति। द्रव्यगुणकर्म्मसामान्य-
सङ्ख्यासमवायसादृश्यशक्तयोऽष्टौ पदार्था इति गुरवः॥ ८॥

दीधितिकृतस्तु पदार्थतत्त्वनिरूपणाख्ये प्रकरणे कतिप-
यान् कणादमहर्षिप्रोक्तान् पदार्थान् खण्डयन्तस्तदनु-
क्तान् कतिपयानतिरिक्तानङ्गीकृतवन्तश्च, तदिह संक्षेपेण प्र-
दर्श्यते। दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घट
इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, नच
तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तदा सति प्राच्यां
घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि
भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालदिशोरपि बहुत्वाङ्गीका-
रप्रसङ्गात्, तथाच उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन
च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्तिस्तथाऽस्माकमपि
एकेनेश्वरेणाखण्डानुमानात्मना लिङ्गेन वर्त्तमानेन तादृशव्यव-
हाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति, स्थूलक्रियादौ सं-

अन्यथा तादृशरीत्याऽनवस्थितावयवपरम्परासिद्धिप्रसङ्गात्, मवाणुपरिमाणासत्त्वेऽणुव्यवहारानुपपत्तिरतस्तत् परिमाणं तदधिकरणद्रव्यञ्चावश्यमेवाङ्गीकार्य्यमिति वाच्यं तदपेक्षया-ऽपकृष्टपरिमाणवत्त्वस्यैव तदपेक्षयाऽणुत्वव्यवहारस्य विषयत्वात्, अन्यथा नारिकेलादामलकमणु इत्यादिव्यवहारः कथं स्यादिति ॥ ३ ॥

ईश्वरे किमपि परिमाणं नास्ति, द्रव्यत्वस्य परिमाणव्याप्यत्वासिद्ध्या द्रव्यत्वेन हेतुना त्रुटित्वादेरिव परिमाणस्यापि नेश्वरे सिद्धिरिति ॥ ४ ॥

एवमनुद्भूता गन्धरसरूपस्पर्शा अपि न सन्ति, तथा सति मूर्त्ताभावस्येव रूपाद्यभावस्याप्ययोग्यप्रतियोगिकत्वेनायोग्यतया वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः। नच समवेतद्रव्यं प्रति स्पर्शवत्त्वेन समवायिकारणत्वात् चक्षुराद्यवयवानामनुद्भूतस्पर्श आवश्यक इति वाच्यमतीन्द्रियानन्तस्पर्शकोटिकल्पनामपेक्ष्य लाघवान्मूर्त्तत्वेनैव द्रव्यसमवायिकारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वात्, मूर्त्तत्वन्तु स्पन्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धं जातिविशेषः नच भूतत्वेन सङ्कीर्णत्वान्मूर्त्तत्वं न जातिरिति वाच्यं मूर्त्तत्वभूतत्वयोर्घटत्वकलसत्वयोरिवाभिन्नत्वात्, नचेदं मूर्त्तं मूर्त्तञ्चेति सह प्रयोगस्यानुपपत्तिः, तत्र भूतपदस्य मूर्त्तपदस्य ना[illegible] [illegible], समवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्त्वमेव मूर्त्तत्वमिति केचित्, नच मूर्त्तत्वेन द्रव्यसमवायिकारणत्वे [illegible] घटादिना-ऽपि द्रव्यान्तरस्यारम्भप्रसङ्ग इति वाच्यं [illegible] [illegible] संयोगविशेषाभावेन द्रव्यान्तरारम्भकत्वात्

अन्यथा सर्वत्वेन हेतुतानतेऽपि तद्दोषस्यानिरासा-दिति ॥ * ॥

एवं पृथक्त्वमपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावेनैवा-यमस्मात् पृथगितिव्यवहारोपपत्तेः, नचान्योन्याभावस्य सावधित्वाभावात् सावधित्वविषयकताद्दशव्यवहारस्य कथं तेनोपपत्तिरिति वाच्यं ताद्दशव्यवहारस्य सावधिविषयकत्वे प्रमाणाभावात्, नचैवं घटः पटान्नेत्यपि प्रयोगापत्तिः अन्यारादित्यादिसूत्रस्यान्यपदस्य तदर्थकपरतया पृथक्श-ब्दसमभिव्याहारइव नञ्समभिव्याहारेऽपि पञ्चम्याः सम्भ-वादिति वाच्यं तत्र तस्यान्यशब्दस्य तदर्थकशब्दविशेषपर-तया नञस्तदन्तर्भावासम्भवात्, नच "अन्य इत्यर्थग्रहणमि-तरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्" इतिसिद्धान्तकौमुदीविरोध इति वाच्यं तस्या अपि आकृतिगणविशेषे तात्पर्य्यात्, नच "पृथ-ग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" इतिसूत्रे पृथक्श-ब्दग्रहणं निरर्थकमिति वाच्यं तृतीयाद्वितीयार्थमेव तत्र तच्छब्दग्रहणात्, वस्तुतस्तु नञोऽन्यार्थकत्वमेव नास्ति तस्य भेदमात्रार्थकत्वात् पृथग्विनेतिसूत्रे पृथक्शब्दस्य प्रमाहि-त्यार्थकस्यापि योगे पञ्चम्यर्थं पृथक्शब्दस्य ग्रहणमतएव "हुनोति चन्द्रात् पृथगप्यनङ्गः, इत्यादि प्रयोगोऽपि साधु सङ्गच्छते, यद्वा पृथक्शब्दस्य भेदमात्रार्थकत्वेन अन्यार्थ-त्वाभावात् पृथग्विनेतिसूत्रे पृथक्शब्दग्रहणम्, अव्ययनि-पातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयासम्भवेऽपि पृथक्शब्दस्या-व्ययतया घटस्मात् पृथगित्यत्र भेदान्वयसम्भवादिति संक्षेपः ॥ * ॥

एवं परत्वापरत्वे अपि न गुणान्तरे बहुतराल्पतर-

एवमनेकत्वसंख्याया असमवायिकारणत्वं नास्ति भावका-र्य्येनात्वस्यासमवायिकारणजन्यत्वे मानाभावात्॥ * ॥

द्रव्यनाशं प्रति असमवायिकारणनाश एव कारणं नतु समवायिकारणनाशः, तस्याक्लृप्तत्वात्, नित्यसमवेतद्रव्य-नाशे असमवायिकारणनाशस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्, समवायिकारणनाशस्थले च असमवायिकारणनाशानन्त-रमेवावयविनाशः कार्य्यकारणभावान्तरकल्पनामपेक्ष्य क्षण-विलम्बकल्पनाया एव लघीयस्त्वादिति॥ * ॥

द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शवत्त्वमेव प्रयोजकं नतूद्भूतरूप-वत्त्वमपि, अतएव शीतो वायुरिति स्पार्शनमप्यसौ साधु सङ्गच्छते, तन्मते वायोः स्पार्शनाभावे तु प्रत्यक्षपरिमा-णमपि द्रव्यस्पार्शनप्रयोजकं वाच्यम्, रूपस्य प्रयोजकत्वे त्वक्सन्निकर्षानन्तरं वायुर्वातीति वाय्वलौकिकप्रत्यक्षानु-पपत्ते गौरवाच्च। एकः फूत्कारः द्वौ फूत्कारौ त्रयः फूत्कारा इत्याद्याकारकं वायुगतसंख्याप्रत्यक्षमनुभवसिद्धं, तदपि च वायुसंख्याया अप्रत्यक्षे दोषात्। द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे तु रूपमेव प्रयोजकं नतु स्पर्शवत्त्वं मानाभावात् उद्भू-तस्पर्शशून्यायाः प्रभायाश्चाक्षुषे व्यभिचाराच्च। बहिरि-न्द्रियजन्यप्रत्यक्षे तु [illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
नङ्गीकारात्, [illegible] परिणामा-
ङ्गीकारेऽपि [illegible] ता-
दृशस्य रूपानङ्गीकारेण [illegible] नङ्गीकारात्, नच त-
त्पीतरूपस्य न [illegible] पीतः [illegible] इति ज्ञा-
यते तत्रास्य रूपशून्यत्वे कथमुपपद्यते इति वाच्यं तस्य-
न्तरद्रव्यस्य या तस्य पीतरूपस्य दोषवशात् [illegible] रोपो-
पपत्तेः अन्यथा चैत्रोपनयनसंसृष्टपित्तद्रव्यस्य पीतिमा मैत्रे-
णापि न गृह्यते । द्रव्यप्रत्यक्षसामान्ये तु शब्दरसगन्धजातीत-
योद्भूतस्पर्शसमवायित्वं तन्त्रम्, नच रसनगतपित्तद्रव्यानु-
पनीतसुरभिभागयोः कथमप्रत्यक्षमिति वाच्यम् प्रसिद्धेः तयो-
रूपविरहेण चाक्षुषस्य स्पर्शाभावेन च स्पार्शनस्यासम्भवात्,
नच रसनघ्राणाभ्यां तयोर्ग्रह इति वाच्यं तयोर्द्रव्यग्र-
हणासामर्थ्यात् ॥ ७ ॥

एवं घटत्वत्वादिना घटत्वादेरभावस्यापि न प्रत्यक्षं घट-
त्वत्वस्य घटेतरावृत्तित्वघटितस्य घटेतरातीन्द्रियघटितत्वात्

तीन्द्रियत्वात्, एवं जातित्वस्यापि नित्यानेकसमवेतत्वात्म-कत्वेन अतीन्द्रियत्वात् तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽपि न प्रत्य-क्षविषयः ॥ ७ ॥

सत्ता च न द्रव्यगुणकर्म्मव्यतिरेका प्रत्यक्षसिद्धा जातिः, धर्म्मादीनामतीन्द्रियत्वेन तत्र प्रत्यक्षायोगात् कालान्तरादा-वपि सद्व्यवहाराच्च, न च सत्ताजात्यनङ्गीकारे घटः सन्नि-त्यादिव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं वर्त्तमानत्वस्य तद्व्यव-हारविषयत्वात्, ननु सच्छब्दस्य शक्यतावच्छेदकं किमिति चेत् भावत्वमिति गृहाण, भावत्वञ्चाभावान्यत्वम्, अभाव-त्वञ्चानुगतप्रत्ययसिद्धमखण्डोपाधिः अथवा भावत्वमेवा-खण्डोपाधिः। नच भावत्वं सदितिव्यवहारः कथमुपप-द्यते? इति वाच्यं अयत्नं चेत्थं घटाभावो पटाभाववानी-त्यादिवत् स्वस्मिन् स्ववृत्तित्वाङ्गीकारेण तदुपपत्तेः ॥ ७ ॥

एवं गुणत्वमपि न रूपादिचतुर्विंशतावेका प्रत्यक्ष-सिद्धा जातिः, अतीन्द्रियेषु प्रत्यक्षायोगात् तुरगादेरुत्कट-गतिमत्त्वे ब्राह्मणादेश्च दोषाद्यभावेऽपि गुणवानयमश्वः गुणवानयं ब्राह्मण इत्यादिव्यवहाराच्च, न च द्रव्यकर्म्मा-न्यसामान्यवद्वृत्तिकारणतावच्छेदकतानां रूपादिनिष्ठ-कारणतानामवच्छेदकतया गुणत्वजातिः सेत्स्यतीति वाच्यं कार्य्यतावच्छेदकस्य एकस्य [illegible] [illegible]

[illegible]

अयं स्थाणुर्नवेत्यादिवाक्यश्रवणसत्त्वे शाब्दबोधात्मक एव संशयो जायते पदाधीनायाः धर्म्युपस्थितेः कोटिद्वयोपस्थितेश्च तदुभयविरोधज्ञानसंशयात्मकयोग्यताज्ञानादिसमभिव्याहृतायाः शाब्दसामग्र्याः सत्त्वात्। "समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" इति सूत्रं प्रथमतो महर्षेरपि तन्मतमिदम्। एकस्मिन्धर्म्मिणि नानाविरुद्धधर्म्मप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं कोटिद्वयोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसमाजाधीनं न कस्यापि कार्य्यतावच्छेदकं यथा नीलघटत्वम्, एवं संशयत्वशून्यज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वमपि नीलत्वशून्यघटत्ववन्न कार्य्यतावच्छेदकम्॥ ७॥

एवं स्वत्वमपि पदार्थान्तरम्, यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं तदिति चेत्, तर्हि कोऽयं विनियोगः। भक्षणादिकमिति चेन्न परकीयेऽप्यन्नादौ तत्सम्भवात्, शास्त्रसिद्धं तदिति चेत् किं तच्छास्त्रम्, परस्वं नाददीतेत्यादिकमिति चेत् स्वत्वाप्रतीतौ कथं तस्य प्रवृत्तिः, तस्मात् स्वत्वमतिरिक्तमेव, तत्र प्रमाणञ्च परस्वं नाददीतेत्यादिकं शास्त्रमेव, तच्च प्रतिग्रहोपादानक्रयपित्रादिमरणैर्जन्यते, नाश्यते च दानादिभिः, कारणानामेकशक्तिमत्त्वात् कार्य्याणां चैकजात्या वा कार्य्यकारणभावनिर्णय इति दिक्॥ ८॥

एवं शक्तिरप्यतिरिच्यते [illegible] वह्नित्व-जातित्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यदालयपुरीभूत्वा शङ्के यां शरणं गता । २१ ।

तदाज्ञया किल दशतो मनुष्यता-
न्तथागता श्रुतिपदवीसमीपतः ।
कणादभूरतिजरतो सरस्वती
कलेवरं पुनरनवन्मनोहरम् ॥ २२ ॥

अत्रैव शिवम् ।

देरपि कारणत्वमिष्यते तदा तेषामप्येकशक्तिमत्त्वेन कारण-
त्वमस्तु तथापि जातित्रयकल्पनामपेक्ष्य शक्तिद्वयकल्पनैव
लाघवेन ज्यायसीति। मण्यादिष्वप्येकजातिस्वीकारे च म-
णित्वादिना सङ्करप्रसङ्ग इति ॥ * ॥

एवं शाब्दस्थलेऽपि घटमितिवाक्यघटकपदजन्यपदार्थो-
पस्थितिघटितसामग्र्यां शक्तिः शाब्दबोधानुकूला स्वीक-
र्त्तव्या, नातोघटः कर्म्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्षवाक्यस्थले तादृ-
शशाब्दबोधः। इदन्तु वधेयम्, अद्यदशरथानामोदाशि-
न्तनानां दशरथादिपदात् केन रूपेणोपस्थितिः, दशर-
थत्वजातेरज्ञातत्वेन तद्रूपेण शक्तिग्रहस्य पदार्थोपस्थिते-
श्चासम्भवात्, एवं पिशाचाद्यतीन्द्रियशक्तपदस्थलेऽपि की-
दृशी शक्तिर्वा पदार्थोपस्थितिर्वा। अत्र केचित् दशरथ-
पदवाच्यत्वादिनैव दशरथाद्युपस्थितिरिति वदन्ति ॥ * ॥

एवं संख्याऽपि पदार्थान्तरं ननु गुणः, एकं रूपमि-
त्यादिप्रत्ययात्, नचासौ भ्रमः, बाधकाभावात्, एकार्थ-
समवायप्रत्यासत्त्या तथा प्रत्यय इति चेत् विलक्षणाभ्यां
समवायैकार्थसमवायाभ्यामविलक्षणायास्तद्धीप्रतीतेरयो-
गात्, नच स्फटिके जपाकुसुमपटादौ च यथाऽविलक्षण-
लौहित्यप्रतीतिस्तत्र समवायस्वसमवायिसंयोगयोः सम्ब-
न्धयोर्वैलक्षण्येऽपि प्रकारस्य लौहित्यस्यावैलक्षण्यात् तथ-
त्वमपीति वाच्यं तथापि घटत्वादौ एकार्थसमवायसम्बन्धे-
नैकत्वस्येव द्वित्वस्यापि सत्त्वेन द्वे घटत्वे इत्यादिप्रत्यय-
दुर्वारत्वात्, रूपत्वादौ एकार्थसमवायेन द्वित्वाभाव-
रूपत्वद्रव्यत्वे द्वे सामान्ये इत्यादिप्रत्ययस्यापत्त्यापत्तेः
समवायोऽपि च नैकोऽभावादिष्वपि...